

С(кар)
А 56

4

Карачаево-Черк
област
БИБЛИОТЕКА
ДЕПОЗИТАРИ

Кар. 1011

ГЪУРЛУ ТАНТ

ОГЪУРЛУ ТАНТ

Къарачай джазыучулары
чыгъармаларыны джыйымдыгъы

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1969

Къарачай-Черкесская
область
БИБЛИОТЕКА

М. Горький

В. И. ЛЕНИН.

Владимир Ленин ауушду.

Душманлыкъ этген къауумну ичинде да болгъандыла, тюсюн айтханла: «кесини заманында эм уллу адамланы ичинде акъылы, оюму бла эм онглу адамдан», Ленинден айырылды дуня.

Немец буржуй газет «Прагер Тагеблатт» Ленинни юсюнден джазгъан статьясында, бу уллу адамны сыйын кёлтюрген статьяда, былай джазгъанды:

«Ленин ёлгенинде да кючлюча, онглуча, къарыулуча кёрюнеди».

Статьяны сёз урумуна кёре, уятсыз айтыугъа: джауну ёлюгю хаман да ариу ийис этеди» деген акъылда, джансыз ёлюкге кёл кенгдирир, не да халкъ кыйын адамдан къутулса къууанганча, аны табалар ючюн, джазылмагъанды ол — огъай, бу статьяда уллу адамны адамлыгъы бла махтаныу танылады.

Орус эмиграцияны басмасы джашауну эркинлиги бла оюмлу кючюн бегитгенлени бирини, Ленинни, ёлгенине къайгырыугъа буржуй газетле чакълы бир акъыл бёлюрге не кюч, не адеблилик табмагъанды.

Аны портретин джазаргъа кыйынды. Ленин тышын-дан къарагъаннга сабыр кёрюнген, кёлюне келгенни

джашырмагъан, орунлу айтхан адам эди. Айтхан сёзюча ачыкъ, тюз эди ол.

Аны джигитлиги тыш джылтырауукълукъдан кериди. аны джигитлиги — джер джюзюнде социал тюзлюкню хорламына толу ийнанган орус интеллигентни—революционерни, эндиге дери да тюбей тургъан, махтанчакълыкъгъа дженгмеген тирилигиди, кесин дунияны дамы бла хайырланыудан кери этиб, адамланы насыблары ючюн, къыйын ишден артха турмагъан джигитликиди.

Ленин ауушхандан сора мен аны юсюнден джазгъан зат бушуулукъда, ашыгъыш, къолайсыз джазылгъанды. Бир бёлек затны уа, ким да билген «адеб» этиу оюм бла джазалмагъанма. Терен акъыллы, фахмулу адам эди ол, «улуу фахмуда уа — бушуу да кёб».

Боллукъну биле, 19—21 джыллада огъуна адамланы юслеринден сагъыш эте, сёлеше, ала талай джылдан къаллайла боллукъларын кёб кере, джангылычсыз айтучан эди. Аны, алгъа къараб, этген оюмларына хаман да ийнанырынг келмей эди, ала бир-бирде джан да къыя эдиле, алай а бир къауумланы юсюнден аны ийнанмауу кёбюсюне тюз болуб чыкъды. Аны юсюнден мен эсге тюшюрюб джазгъан, аман джазылгъандан сора да, къатышыбды, бушуулукъдан джиберилген кемликле бардыла. Лондон съездден, Владимир Ильичге бир къауумланы аккыллыкълары кючлю, бирсиле да, джаулукъ тутуб, таб кёрюб болмай тургъан кюнледен, башларгъа керек эдим.

Мен бюгюн да унуталмайма Лондонну къыйырында тозрагъан агъач клисаны джалан къабыргъларын, аны, джарлы школну класс бёлмесича, тар, ингичге залыны узун кёзлю терезелери джангыз тышындан къарагъаннга кёрюне эди клисача, ичинде уа — сыйлы затладан

джангыз бири джокъ, ол огъай, ауазчыны алаша кафедрасы да босагъада, эки эшикни арасында орналгъанды.

Бу джылгъа дери мен Ленинге тюбемеген эдим, табаны джазгъанларын, кереклиси чакълы бир окъуялмагъан эдим. Енге Ленини мен окъугъан затлары, артыкъсыз да аны энчи таныгъан адамланы джылы халпарлары, мени анга тамам илешдирди. Бизни танышдыргъанларында, ол, къолуму къаты къысыб, джити къарамамы бла мени сынай, эски танышча, чам халда:

— Келгенигиз къалай иги болду! Сиз къаугъаны сюемисиз? Былайда уллу къаугъа боллукъду, — деди.

Ленин башха тюрлюдю деб тура эдим. Аны бир заты джетишмегенча кърюндю меннге. Чалдыраракъ этиб селеше эди, къолларын къолтукъ тюблерине сугъуб, сюеле эди. Айтыргъа, кесин асыры бош тутады, «вождха» ушагъан заты джокъду. Мен литераторма. Профессиям не ууакъ затны да кърюрге, эслерге борчлу этеди, бу борч къылыгъыма сингиб бошагъанды, бир-бирде, тюзю, эрикдирген да этеди.

Мени Г. Плехановха «келтиргенлеринде», эки къолун кърюрегини юсюнде чалышдырыб, ишден арыгъан устаз джангы келген сохтагъа къарагъанча, хыны, салкъын къараб тура эди. Ол чайнала туруучу сълзлени «Мен сени фахмунгу сюйгенледенме» деб силдеди. Андан сора, эсимде къалырча джукъ айтды деб билмейме. Алай бла съезд баргъан кюнледе не ол, не мен «ачыкъ джюрекден» селешир къайгъылы болмадыкъ.

Бу къашхабаш, чалдыраракъ селешген, тыкъ, кючлю адам, сократлы мангылайын бир къолу бла сюрте, бирси къолу бла да мени къолума тие, сейир тукъум джарыкъ кълзлерин сюйюмлю ойната, олсагъатдан огъуна «Мать» китабны кемликлерини юсюнден селешиб башлады. Ол аны И. П. Ладыжниковдан алыб окъугъан къл-

ре эдим. Китабны ашыгыш джазганма дедим, алай а нек ашыктыганымы сылтаун айтхынчы, Ленин, башын силкиб, разылыгын билдире, кеси ангылатды: ашыктыганынгы бек иги этгенсе, ол тамам керекли китабды, кёб ишчи революциягъа оюмсуз, кеси аллына кыошулганды, энди уа «Матьны» окъуб, ала кёб затха тышюннюкдюле. «Тамам заманында джазылган китабды».

Ол айтханлада меннге эм багъалы сёз бу эди. Андан сора, ол орус эмда американ цензура «Матьны» чанчакълагъаны себебли, энди тыш тиллеге кёчюрюлемиди деб кыайгырыб сорду, сора, авторну сюдге берилгенин эшитгенинде — кыашын-башын тюрлендирди, ызы бла, башын артына атыб, кёзлерин кыысыб, тюрлю тукъум кюлдю; кюлкюсю ишчилени да сагъайтды, Фома Уральский болур эди — биреулен, дагыда юч адам келди.

Мени кыууанчым уллу эди, игитда, мен аланы, джюз элли минг кыурамлы ишчи джиберген партияны юч джюз сайлама келечисини арасында айланама, былайда партияны саулай башчыларын, эски революционерлени: Плехановну, Дейчни, Аксельродну кёреме. Мени кыууанчым уллу болмай не этсин, сагыш эт, ата джуртдан тышында джашагъан эки джылны ичинде мени халым хаман да аманнга барыб турганды сора.

Биринчи болуб, халым Берлинде, социал-демократланы башчыларын кёрген джерде, Август Бебелни юйюнде шхуур ашагъан, базыкъ санлы Зигер бла, дагыда башха белгили адамланы арасында болган кюнюмден башлаб аманнга тебеген эди.

Биз эркин, джарашхан, чыбыккъ орунлары джабыучукъла бла омакъ джасалган, олтурган адам тапчанны джабыуун джелкеси бла кыаралтмаз ючюн, аны таянчагына тигилеген джабыучукъла салынган фатарда ашаргъа олтурган эдик. Тёгерекде хар зат да

ушагъыулу, деменгили эди, олтургъанла бары да къуу-анчлы ашай эдиле, джарыкъ болуб, бир-бирине:

— Мальцейт, — дей эдиле.

Бу сёзню мен билмей эдим, ёнге мен француз «маль» орусча — аман, немец «цейт» — заман болгъанын биле эдим. Энди магъанасы-аман заман. Зигер Каутскийге эки кере айтды, «мени романтигим», деб. Къочхар бурун Бебель меннге, кесине базар ючюн къалмагъан адамча, кёрюндю. Рейн чагъыр бла сыра иче эдиле; джылыды, ачыгъанды ичген чагъырлары, сыра уа—аламат; орус революция бла социал-демократланы юсюнден да сагъышсыз, уллу кёллю сёлеше эдиле, кеслерини, немец партияны юсюнден а—керти аламат! Алай болса да—хар затда разылыкъ таныла эди, ол огъай багъалы башчыланы кёлтюрюб тургъан шиндикле да къууанганча эдиле.

Немец партиягъа мени «дыгъылы» ишим бар эди: аны махтаулу члени, арtdаракъда уа белгили Парвус, «Билимден» театрладан «На дне» пьеса ючюн гонорар джыяргъа эркинлик берген къагъыт алгъанды. Къагъытны Парвус Севастопольда, вокзалда, 1902-чи джыл алгъанды, ташатын келиб ары. Ол джыйгъан ачха былай юлешиннгеди: саулай ачханы джыйырма процентин ол кесине тыйгъанды, къалгъаны тёртден бири — меннге, тёртден ючюсю социал-демократ партияны кассасына. Бу болумну бир ишексиз билгенди Парвус, анга таб къууанган да этгенди. Тёрт джылны ичинде пьеса Германияны театрларыны барында да кёргюзюлгенди, джангыз Берлинде огъуна пьеса беш джюз кере салыннганды. Парвусда да джюз минг марка джыйылгъан болур дейме. Алай а ачханы орнуна ол «Билимге» К. П. Пятницкийге сансыз письмо джибериб къойгъанды, Италияда бир тишируу бла джолоу-

чулукъда бошагъанма деб. Бу алапат джолоучулукъгъа джюмну кюру тёртден бири меники болгъанын билгенimde, къалгъанын, тёртден ючюсюн, немец партияны Ара Комитетинден дауларгъа кереклиге санадым. Бу муратымы И. П. Ладыжниковну юсю бла билдирдим. АК Парвусну джолоучулукъда ишине хазна акъыл белмеди. Артдаракъда уа Парвусну, къалай эсе да, бир партия чынын тюшюргендиле, деб эштдим,—тюсюн айтсам аны къулагъындан тартсала да, джокъ эди огъайым. Талай замандан меннге Парижде бир къызын, тиширыуну эсе да кёргюздюле, Парвусну джолоучу нёгери эди, деб.

«Мени багъалым, — деб келди эсиме, — багъалым».

Берлинде литераторланы, художниклени, меценатланы, дагъыда башха адамланы кёргенме, ала бир-биринден кеслерини уллу кёллюлюклери, кесин сюйюуну уллулугъу, гитчелиги бла айырыла эдиле.

Америкада кёб кёрюучен эдим Нью-Йоркуну мэри, не да губернатору болургъа излеген Моркс Хилквитни, Дебсни, арыгъан башы бла кимге да, неге да хыны мурулдай айланиган къартны, — тутмакъдан кёб болмай чыкыгъан эди ол, — кеси да кёбню кёргенди, кёбню чекгенди, алай а алкъын орус революцияны магъанасын ангылагъан адамгъа тюбеменгенди, анга, революциягъа, адамла «Европада бола туруучу, ууакъ затчыкыгъача», «социализмни джакълагъан», «гэнсом леди» айтханлай, «не эмина, не революция» бола туруучу къралгъа кибик къарагъанларын сезе эди ол.

Америкагъа барыб, «большевиклени» кассасына ача джыйыу оюмну Л. В. Красин табхан эди; В. В. Воронский меннге секретарлыкъ этерге, сёлешиуле да кюраргъа керек эди, ол ингилиз тилни иги биле эди, алай а анга партия башха джумуш бергени себебли, мени бла АК(б)-ни сауутлу группасыны члени Н. Е. Буренин бар-

ды биргеме; ол «тилсиз» эди, тилни джолда, анда би-
либ башлады. Эс-эрле, не мурат бла баргъанымы бил-
генден сора, джолоучулугъума уллу акъыл бѣдьюле,
меннге — Финляндияда огъуна — Чайковский бла Жит-
ловский келген эдиле, ала ачханы, айырыб большевик-
ле ючюн тюл, «революциягъа» джыяргъа керекди деди-
ле. Мен «къаллай революция болса да» дегенни унама-
дым. Сора ала ары «амманы» джибердиле, американ-
лагъа баргъан экеулен, бир-бирине бойсунмай, тюбеш-
ген да этмей, бир ишексиз, эки тюрюл революциягъа
деб, ачха джыйыб башладыла. Аладан къайсы иги,
къайсы магъаналы болгъаныны юсюнден сагъыш этерге,
игитда, американланы акъылларында да джокъ, анга
заман да табылмай эди. «Амманы» ала таб эртдеден
да таний эдиле, американ шохла анга иги реклама
джасагъандыла, мени бла уа патчахлыкъ правительст-
во къаугъа этди. Американ джолдашла да орус рево-
люциягъа «насыбсыз ишгеча» къарагъанлары себебли,
мен митингледе джыйгъан ачхагъа бир кесек «ат ба-
шындан» кѣз джетдире эдиле, айтыргъа мен бек аз ач-
ха джыйгъан эдим — къуру он минг доллар. Газетледен
«гылчыкъ» алыргъа мурат этдим, алай а Америкада да
табылды бир Парвус. Джолум къолайлы болмады, ънге
мен анда «Мать» романны джаздым, аны ючюн болгъан-
дыла «чолалыкъла», бир къауум кемлик.

Андан сора мен Италиягъа, Каприге ѣтдюм, орус
газетлени, китабланы окъургъа бердим кесими — ол
зат да къанымы бузар ючюн къоймады. Джаякъдан
айырылгъан тиш, джаны болса, бир ишексиз, кесин ме-
нича джангызгъа санарыкъ болур эди. Мени бек сейир-
синдире эдиле таныш адамланы бир «платформадан»
экинчиге дженгил, уста секириулери.

Революциягъа джолдан къошулгъан талай револю-

ционер келди. Россиядан, туююлген, кюркыган халда, — кеси-кеслерине, аланы бу «кюркунчулуду» кытышдырган адамлага ачуулануб эдиле.

— Болган оюлду, — дей эдиле ала. — Болган чачылганды, тутмакыга салыннганды, каторгага джиберилгенди.

Кюлюрча зат кёб эди, ёнге — кыууанчыра зат да джок. Россиядан келген бир кыонак, литератор, кеси да факмусу болган, меннге сен «На дне» пьесада Луканы ролюн ойнаганса дерге кюреше эди: келдинг, джаш тёлуге ариу тил бла фатауа окъудунг, ол а ийнанды да, кеси мангылайына догъра чыгарды, мен а — кыачдым. Бирси уа меннге «бошалган адамса», «тенденция» эшигинги джабды, балетни магъанасын да, ол «императорнукъу» болганы себебли, тёбен этесе деди. Тюзю, кюлюрча зат да, оюмсуз зат да кёб эди, асламысына уа кёзюнге Россиядан кир букъу келгенча кёрюне эди меннге.

Джукъ да билмей турганлай, таурухда кибик, Россияны социал-демократ партиясыны съездине тюшюб кыалдым. Игитда, байрамды ол меннге!

Алай а бу байрам биринчи заседаниенден, «кыараллыкъ ишлени» юсюнден даулаш башланнгандан ары созулмады. Бу даулашны джоругъу кыууанчымы сёл этди: партияны реформаторла бла революционерлеге юлешиннгени тюл, — аны мен 903-чю джылдан бери да биле эдим, — мени кыанымы бузган реформаторланы В. И. Ленинге душманлыкълары эди. Бу зат от джукълатыучу машинаны эски «ичегисинден» чыкыган сууча, тёлуге эди реформаторланы ауузларындан.

Не айтхандан эсе, кыалай айтханыны магъанасы ул-

луду. Г. В. Плеханов, түймелери саудан этилген кѡпталы бла, протестант бабасча, съездни ача, закон окѡугъан адам кибик, оюмуну теренлигине, хар сѣзюню, сѣзлени арасында алгъан тылпыууну да багъалылыгына базгъан ауаз бла, бегитиб сѣлешиб турду. Ол чемер, кескин айтымла бла съездчиле болгъан залны хауасын омакъ джасай эди. Сора, большевиклени шиндиклеринде олтургъанладан ким болса да, джолдашы бла сѣлешиб, таууш чыгъарса, сыйлы оратор, сѣзюн кесек заманчыкъгъа бѣлюб, джити къарай эди.

Кѡпталыны бир түймесин Плеханов кѡалгъанладан айырыб сѡе эди, ол аны бармагъы бла сабыр, бѣлмей сылаб турады, сѣзюн бѣлген заманда уа, кѡнгурауну кнопкасын басханча, баса эди, — ол заманда джангыз бу басыуду сѣзню бѣлюнмей баргъанын тыйгъан, деб кѣлюнге келлик эди. Заседаниелени биринде Плеханов, кимге эсе да джууаб берирге хазырлана, кѡолларын кѣкюрегинде чалышдыра, тамагъын бошлаб, хатерсиз ауаз бла:

— Х-хе! — деди.

Анымы эшитдиле, ишчиле-большевикле кюлюб джибердиле. Г. В. кѡашын-башын тюйдю, бет кѡаны кѡачды; бет кѡаны деб айтханым, кафедраны бир кѡабыргъасындан узакъ болмай олтургъаным себебли, ораторланы бетлерин ачыкъ кѣре эдим.

Биринчи заседаниеде Г. В. Плеханов сѣлешгѣн заманда большевикле олтургъан шиндикледе. Ленин кѡалгъанладан эсе бек кѡымылдаб турду: бир сууукъдан джыйырылгъанча, бир да иссилик кѡыханча, созулуб, бармакъларын кесини кѡолтукътюблерине джашырады, сакъалын сылайды, джылтырауукъ башын чайкъайды, сора М. П. Томскийге неле эсе да шыбырдайды.

Плеханов «партияда ревизионистле джокъдула» дегенинде уа, Ленин ийилди, башыны къашхасы кызарды, имбашлары къалтырай, тауушсуз кюлдю, аны къатында, арт джанында олтургъан ишчиле да ышардыла, залны бирси кыйырындан а ким эсе да базыкъ къаты ауазы бла:

— Ол джанында уа къаллайла олтурадыла? — деб сорду.

Къысха адамчыкъ Федор Дан, кертиди кесини туугъан, ёсдюрген баласы кирик сюйген адамны халында сёлеше эди. Кеси да Федор Дан, Карл Марксы бурнундан тюшюб къалгъанчады, большевиклени уа джахил, дюрген джашла болгъанлары, Дан кеси айтханлай, «марксизмни саулай белгили теоретиклерин» туудургъан меньшевиклеге къарагъанларындан огъуна белгили эди.

— Сиз марксистле тюлсюз, — деди чиркитген ауаз бла, — огъай, марксистле тюлсюз сиз! — Сора сары джумдуругъун хауагъа, онг джанына силкди. Ишчиледен кыйсы эсе да анга:

— Сиз энди уа либералла бла чай ичерге къачан барлыкъсыз? — деб сорду.

Унутханма, биринчи заседаниеледе Мартов сёлешгенми эди. Бу сейир тукъум ариу адам, джаш адамча чартлаб, кызыб сёлешеди, къаршчылыкъны кыйынлыгъын, айрылыкъны драмасын ол артыкъ да терен ангылай эди.

Ол къалтыраб, силкиниб, кёлегини къатхан джагъасын джюрексинген халда бошлай, туюмесин эте, къолларын кымылдата турду, кёлекни дженг учлары, костюмуну дженглеринден чыгъыб, ол да къолларын силкиб, аны орнуна тюшюре эди. Мартов, бегитиб, ачыкъ-

лаб сѣлешмей, тилегенча, джалыннганча кѣрюндю мен-
нге: айрылыкъны кѣюяргъа керекди, партия экиге юле-
шинирге асыры кѣарыусузду, ишчи баш болуб «эркин-
ликни» излейди, аны кѣлюн кѣлтюрюб туругъа керекди.
Бир кѣзюуде, сѣзюню аллы чѣрчек халда башланыб,
айтханын ангылатмай, оратор тынгылагъанланы кесине
тарталмай кѣала эди. Сѣзюню ахырында, джангыдан
сѣлешиб башлагъанча, «ѣтгюр» ауаз бла, аскер дружи-
налагъа, бютеу да сауутлу восстаниени хазырлау ишге
кѣаршчы энтда, алгъынча джаныб, кѣычырыб башлады.
Чыртда унутмайма, большевикледен, кимни эсе да сей-
ирсиниб:

— Кѣрдюнгмю тамашаны! — дегенин.

А. П. Томский а:

— Дж. Мартов кѣлюн басар ючюн, кѣолларын кѣыс-
хартырма эдик? — деген болур эди дейме.

Кѣайтарыб айтама: Мартов биринчи заседаниеде
сѣлешгенди деб ажымсыз айталмайма, джангыз мен ан-
да кѣалай сѣлешгенлеринден хапар айтыр ючюн сагъы-
нама аны.

Аны сѣзюнден сора заседаниени залыны аллында юй-
де ишчиле:

— Ма сеннге Мартов! Кеси уа «искрачы» болгъан-
ды! — деб ушакъ эте эдиле.

— Интеллигент джолдашла онгадыла.

Самаркѣау да эте, Роза Люксембург ариу, кѣл кенг-
дириб, кескин сѣлешди. Энди Владимир Ильич да ка-
федрагъа ашыгъыш чыгыб, «джолдашла» деди. Мен-
нге, ол кѣолайсыз сѣлешгенча кѣрюндю, алай а бир ми-
нутдан сора кѣалгъанлача, аны сѣзюнден «эриб» кѣал-
дым. Политиканы уллу, кѣыйын вопросларыны юсюн-
ден былай тынч сѣлеширге боллугъун мен биринчи
эшитдим былайда. Омакъ айтымланы излеб кюрешме-

ди, ёнге хар сёзюню магъанасын толу ачыкълаб, къолу бла тутдура эди. Аны ол кюн джюреклени къалай джылытханын айтыб ангылатыргъа къыйынды.

Аны алгъа созулгъан, бир кесек ёрге кёлтюрюлюб тургъан къолу, хар сёзюн чегиб тургъанча кёрюннген аязы, джаулары айтыуларын онглаб, аланы орунларын кескин, ачыкъ фатауала бла ауушдуруб, ишчи класс либерал буржуазияны ызындан, таб биргесине барыргъа да керек болмагъанын, аны, ишчи классны, кесини джолу бла барыууну эркинлигин, борчун ачыкълаб — биланы барын да кеси джанындан тюл, керти да историяны излеми бла айтханча, алапат тукъум сёлешди Ленин. Аны сёзюню кючлюлюгю, кескинлиги, ачыкълыгъы, деменгилилиги, кафедрадан аны кёрюнюю — бары да искусствону классика чыгъармасына ушайды: хар иги къылыкъны, шартны кёресе анда, бир джангыз артыгъы, къошагъы джокъду, таб бар эсе да, бетге эки кёзча, къолгъа беш бармакъча, адамгъа амалсыз керекли затды.

Заманны къалгъан ораторланы барындан да аз ала эди, сёзюню магъанасы бла уа — къалгъанладан терен; джангыз мен айтмай эдим алай, мени артымда олтургъанла да къууанч халда:

— Теренди айтханы... — деб шыбырдай эдиле.

Кертиси да алай эди; аны хар айтханы кесини оюму, теренлиги бла ачыкъланыб бара эди.

Меньшевикле, тартынмай, Ленинин айтханын джаратмагъанларын, аны кесин андан да бек онгсунмагъанларын кёргюздюле. Джашауда болгъан затны толу тинтер ючюн, партия революцион теорияны азбар билирге кереклисин ачыкъдан - ачыкъ кёргюзе баргъаны сайын, аны сёзюн ол къадар къысха бёлүб турдула.

— Съезд философиягъа деб джыйылмагъанды!

— Бизни юретмегиз, биз гимназистле тюрбюз!

Артыкъсыз да бек — уллу сюекли, сакъаллы, салпы джаякъ адам, шиндикден секириб туруб, тили чала:

— Т—тиллешгенле... т—тиллешибми кюрешесиз! Б—бланкистле! — деб кычырды.

Роза Люксембург башы бла разылыгъын билдире эди; кеси да заседаниелени биринде меньшевиклеге бир таб айтды:

— Сиз марксизмни джакъламайсыз, сиз аны юсюне олтуруб, таб юсюне джатыб да турасыз, — деб.

Селекени, кърюб болмауну, ачуну огъурсуз тылпыуу залны толтургъан эди, джюз тюрлю кѣз къарай эди Владимир Ильичге. Ленин, джауланы къабыб сѣлешгенлерине акъыл бѣлмегенча, кызыу, таб, ангылагыб айтады сѣзюн; талай кюнден сора ангыладым аны кесин ол тукъум сабыр тутханыны магъанасын. Анга бу тукъум джаулукъну этдирген аны къошакъсыз оюму болгъаны сейирди, таб кѣлкълды болурчады: кесини арасында айрылыкъны чурумларын теорияны мийигинден къараб, ангыларыкъды партия. Мен быллай оюмгъа келдим: съездни хар кюню Владимир Ильичге джангы кюч къоша барады, аны джарыкъ, ишине ийнанымлы этеди, кюнден — кюннге апы сѣзю бегимлиден—бегимли чыгъады, съездни большевик бѣлегини членлери ѳтгюр, къаты бола барадыла. Аны сѣзюнден сора, Роза Люксембургну меньшевиклеге къаршчы таб, кескин сѣзю мени кѣууандырыр ючюн къоймады.

Бош минутун, сагъатын ишчилени арасында ашыра, аланы джашау болумларындан толу хапар сора эди ол.

— Къалайдыла тиширыула уа? Мюлк ишле эрикдиремидиле? Алай болса да, юренедиле, окъуйдула, не?

Гайд—паркда, ишчиледен Ленинни биринчи кѣрген талай адам, аны съездде кесин къалай джюрютгенини

юсюнден сѣлешиб башлады. Аладан къайсы эсе да, келишдириб, былай айтды:

— Мында, Европада, ишчилени Бебелча, не да анга ушагъан акъыллы адамы бар эсе да, билмейме. Ёнге аныча, Ленинча, кесин меннге алай суюдюрюб къоя-рыкъ адамгъа туберме деб, айталмайма чыртда.

Бирси ишчи, ышара, былай къошду:

Ол— бизникиди!

Анга разы болмадыла:

— Плеханов да бизникиди.

Мен анга этилген чорт джууабны эшитдим:

— Плеханов бизни устазыбызды, бийибизди, Ленин а — вождубуз, джолдашыбыз.

Бир джаш адам, чам эте:

— Плехановну къапталы тарлыкъ этеди, — деди.

Бир кере былай болгъанды: Владимир Ильични, рестораннга бара, бир ишчи-меньшевик тохтатханды, нени эсе да соруб, Ильич сабыр болгъанды, нѣгерлери уа узайгъандыла. Беш минут чакълыдан, рестораннга келиб, къашын-башын туюуб, былай хапар айтханды:

— Партия съездге аллай сынамсыз, хапарсыз джаш келгени сейирди! Айрылыкъны баш сылтауу неди, деб сорады манга. Да ма, дейме анга, сизникиле парламент-де чѣгерге излейдиле, биз а ишчи класс сермешге хазыр-ланыргъа кереклисин санайбыз тюзге. Ангылагъанча кѣрюндю...

Бир бѣлек адам болуб, хаман да бирча учуз, гитче ресторанчыкъда ауузланыучан эдик. Мен Владимир Ильични тамам да аз ашагъанын эследим: эки-юч какъдан этилген къуймакъ, кесек этчик, ызы бла уа кружка бла бир къалын, къараууз сраны ичеди. Хар затдан да таныла эди аны кесине акъыл бѣлмегени, ишчилеге къайгъыргъаны уа мени бек сейирсиндирди. Ишчиле-

ни ашарыкъ чотлары бла М. Ф. Андреева кюреше эди. Ленин а анга хаман:

— Кёлюгюзге къалай келеди, адамла ашарыкъ бла инджилемидиле? Не? Хы-ы-ы... Бутербродну аслам бере турсакъ къалай болур?

Къонакъ юйге келиб, мени джатхан орнума тие тургъанын кёрдюм, къайгъырыб.

— Не этгенлигигизди? — деб сордум.

— Орнугъуз мылымыды, деб къарайма.

Мен Лондонда джууургъан ичлени къаллайла болгъанлары анга нек керек болгъанын ангылаб къоялмадым. Сора ол, сейирсиннгеними сезиб, ангылатды:

— Сиз саулугъугъузгъа сакъ болургъа керексиз.

18-чи джыл къачда сормовочу ишчиге, Дмитрий Павловха, сен акъыл этген бла, Ленинни эм уллу башхалыгъы неди, деб сордум.

— Кесин бош тутханы. Тюзлюкча, бош джюрютеди кесин.

Эртдеден иги хазырлаб, джарашдырыб тургъанча айтды бу джууабны.

Адамны къуллукъчулары, къалгъанладан эсе, тюз багъа бергенлери хакъды. Ленинни юсюнден, Гиль—кёбню чекген адам, былай айтыучан эди:

— Ленин башха тюрлю адамды. Аныча адам джокъду. Бир кере, Мясницкая орам бла тебретдик джолоучула кёблукден, машинаны кюнден сюрюб келеме, машинагъа хыянат этеме, деб къоркъама, къайгъылы болуб, сигналла береме. Ленин, эшикни ачыб, джанына да къоркъмай, меннге келиб: «Тилеб айтама, къайгъырмагъыз, Гиль, къалгъанлача барыгъыз», — деди. Мен—эски шофер, андан сора киши алай этмезин билеме.

Аны къанында ол тукъум тазалыкъны, аны халисин-

де ол джумушакълыкъны ангылатыргъа, суратларгъа кыйынды.

Аны оюму, кыйбламаны тили кибик, хар заманда да урунган халкъны класс интереслерин джакълаугъа дженгиб туруучан эди. Лондонда бир бош ингир табылыб, бир бѣлек адам бла «мюзик - холлгъа» — демократ театрчыкыгъа бардыкъ. Владимир Ильич клоунланы, эксцентрикслени кѣрсе, харх этиб, уллу кюле эди, къалгъан затха уа — сансыз къарай эди. Британ Колумбияны ишчилерини агъач кесгенлерине уа артыкъ да суйюб къарады. Гитче сценачыкъ чегет лагерни суратлай эди, аны аллында, джерде эки джыгырык джаш метр базыкълыгъы болгъан агъачны минутну ичине юздюрдюле.

— Къарагъанлагъа кѣргюзедиле былай, кертисинде уа джашла алай дженгил ишлеяллыкъ тюлдюле, — деди Ильич.—Енге ала чегетде кѣб агъачны джонгурчха этгенлери хакъды... Была да билимли, ишленнген ингизле болсунла!

Капиталист къурулушлада производствону анархиясыны, хайырсыз джоюлгъан сырьѣну юсюнден сѣз башлады ол, сора эндиге дери бу затны юсюнден китаб джазаргъа кишини эсине келмегенине кыйналгъанын билдирди сѣзюню ахырында. Аны бу оюмунда мен ангылаялмагъан зат бар эди, алай а мен соргъунчу, ол «эксцентризмни» юсюнден, театр искуствода башха бир форманы юсюнденча, уста сѣлешиб башлады.

— Хар ким да тюзге санагъан, бегиб бошагъан затлагъа ийнанмау барды былайда, аны чюйресине, терсине айландыруу, тюрлендириу, заманны оноууна къаршчы келиу — алогизм барды. Къуджурду, алай а сейрди!

Эки джылдан сора, Каприде, А. А. Богданов — Малиновский бла утопия романны юсюнден сёлеше, ол анга былай айтды:

— Сиз капитализмни джаламишлери бютеу нефтни, саулай темирни, агъачны, бютеу ташкёмюрню джоуб, джерни къалай тонагъанларыны юсюнден темалагъа, ишчилеге деб, роман джазсагъыз эди. Ол бек хайырлы китаб боллукъ эди, синьор махист!

Лондонда, айырыла туруб, ол солургъа Каприге ажымсыз келликме, деген эди меннге.

Алай а, ол ары келир заман джетгинчи, мен анга Парижде, эки бёлмели студент фатарда тюбедим, — ол тазалыгъы, кючлю джоругъу бла тюл эди студент фатар — джангыз мекамны тарлыгъы бла эди. Надежда Константиновна, бизге чай къайнатыб, къайры эсе да кетди, юйде экибиз къалдыкъ. Ол сагъатда «Билим» тозрай тура эди, мен а, къарыугъа кёре, бизни литераторланы барын да бирикдирген джангы издательство къурауну юсюнден Владимир Ильич бла оноулашыргъа келгенме. Издательствогъа тыш къраллада редакторлукъну мен Владимир Ильичге, В. В. Воровскийге, дагъыда кимге эсе да берирге деген эдим. В. А. Десницкий — Строев да Россияда ол джанындан ишлени тындырыр эди.

Запад литераторланы историясындан, орус литературадан бир бёлек китаб, культураны историясындан китабла джазаргъа керекди, деб келе эди акъылыма — ол а ишчилени билимлерин ёсдюрюуге, пропагандагъа уллу болушлукъ боллукъ эди.

Алай а Владимир Ильич, цензураны, кесибизден адамла къурауну къыйынлыгъын айтыб, мени планымы ойду, джолдашларыбызны асламысы партия иш бла кюрешеди, джазаргъа — заман джокъ. Алай болса да ол

меннге берген эм баш, ийнамлы оюм бу болду: къалын китабны окъургъа заман джокъду, аллай бла кюрешген интеллигенцияды, ол а, интеллигенция. кёресиз социализмден либерализмге джанлаб барады, аны кеси сайлагъан джолдан джаллаталлыкъ тюлбюз. Бизге газет, брошюра керекди, «Билимни» библиотекачыгъын джангыдан орнуна салсакъ, иги боллукъ эди, амма, Россияда цензураны къатылыгъы ол затны этдирлик тюлдю, мында уа — улоуну къытлыгъы: биз джамагъатха онла бла, мингле бла листовкала чачаргъа керекбиз. аны джашыртын эталлыкъ тюлсе. Издательство къайгъыны бир кёзюуге дери къоя турургъа керекди.

Думаны, «октябристле» болургъа ийлыкъгъан» кадетлени юсюнден, эмда «аланы ончулукъгъа элтген джангыз джол» болгъанындан биягъынлай джеңгил, кескин сёлешиб, талай зат айтды, ызы бла къазауатны джууукъ заманда боллугъуна ийнандыргъан юлгюле келтирди: «джангыз тюл, талай къазауат башланыргъа да болур» дегени Балканлада тола тебреди.

Ёрге туруб, этиучюсюча, къолларыны бармакълары дженгсиз габрайчыгъыны къолтукъ тюблерине илиндириб, тар бёлмечикде, кёзлерин сюзе да, кирпик къагъа, акъырын ары-бери барыб турду.

— Къазауат боллукъду. Ажымсыз. Капиталист дуния джануалгъа джетгенди, бусагъатда огъуна адамлагъа миллетчилик бла шовинизмни ууу сингиб башлагъанды. Мен мурат этгеннге кёре, биз бютеуевропа къазауатны да кёрлюкбюз. Пролетариатмы? Пролетариат къанлы гъыр-мырны болдурмазча кюч табалыр дерге кыйынды. Къалай этерге керекди да? Ишчилени бютеуевропа забастовкалары бламы? Бу затха ала толу къуралмагъандыла, сынамсыздыла. Аллай забастовка граждан къазауатны аллы болургъа боллукъду: биз бо-

лунну ангылагъан, халны билген политикле, ол затха ышаныргъа боллукъ тюлбюз.

Тохтай, олтаны бла полда таууш этдиле, хыныракъ, былай айтды:

— Пролетариат, игитда, бек джарсырыкъды. — Алкын алайды аны джазыуу. Алай а аны джаулары бири - бирин къарыусуз этерикдиле. Ол да боллукъ затды.

Сора, менге джууукълашыб, сейирсингенча, кюнчюн джыйыб, алай а акъырын:

— Огъай, сагъыш этчигиз: тойгъанла не файда табыб сойдурадыла джарлыланы бир-биринне? Андан уллу терсликни, джаныуарлыкъны табыб айталлыкъмыса? Мардасыз уллу къыйынлыкъ чегерикдиле ишчиле, алай а хорлам артда алагъа къаллыкъды. Бу — историяны къадарыды.

Ол историяны кѣб сагъыныучан эди, алай а мен аны кюнчуне, къадарына ол бир кере да оюмсуз табыныб кѣрмегенме.

Сѣлешгенинден ол бираз тюрленди, столгъа олтуруб, терлеген мангылайын сюртюб, сууукъ шайдан да ауузу бла бир уртлаб, былай сорду:

— Америкада къаллай даууругъуз болгъан эди? Газетледен билген эдим чурумун, алай а нек болгъан эди алай?

Кѣрген тамашаларымы къысха хапарын айтдым.

Мен бир заманда да кѣрмеген эдим Владимир Ильичча халал кюлкюнчю. Быллай онглу реалист дуняда уллу социал тюрлениулени болурларын терен билген, сезген, капитализмни дунясына душманлыкъдан азчыкъ да таймагъан адамны, былай сабийча, джыламукълары келиб, тыгъылыб кюлгенин кѣрген къуджургъа санарыкъ эди. Былай джангыз иннет тазалыгъы кюнчю адам кюлалыргъа боллукъду.

— Сиз уллу чамчы кёреме! — деди ол, кюле тургъанлай. — Алайды деб акъылымда джокъ эди. Кюлкюге къара, ха...

Энди кюлкюню джыламукъларын сюрте, алгъынны халына келиб, джумушакъ, ариу ышарыб, былай айтды:

— Чырмаулагъа юмористча къарай билтенигиз да игиди. Накъырда аламат, ашхы, шартды. Мен чамны бек сюеме, алай а чамчы болалмайма. Кюлюр зат а ачыр затдан чыртда аз болмаз.

Келишгенибизге кёре, мен экинчи кюн аны фатарына барыргъа керек эдим, алай а хауа тюрлениб, ингирде къан тюркюрюб башладым, экинчи кюн кетдим андан.

Парижден сора биз Каприде тюбешген эдик. Олсатда аны юсюнден сейир оюм этдим: Владимир Ильич Каприде эки кере болгъанча, экисинде да эки тюрлю халдача.

Пристанда тюбешгеникте тартынмай, буюкъмай, джангыз Ильич айтады меннге былай:

— Билеме, сиз, Алексей Максимович, къалай эсе да мени махистле бла келишириме ийнанасыз, тюзю, письмода айтхан эдим: боллукъ зат тюлдю! Алайды да бошуна кюрешмегиз!

Мени фатарыма бара, джолда юйде да аны кёлюне келген зат асыры тюз болмагъанын айтыб кюрешдим: кесим толу ангыламагъан философия айрылыкъланы келишдирир джанындан кюреширге акъылыма келмегенди, келлик да тюлдю. Аны юсюне да, джаш заманымдан огъуна, мен не тукъум философиягъа да ийнанмагъанма, аны сылтауу мени энчи «субъективли» сынамым бла философияны бу башхалыгъыды: мени акъылым бла дуняа джангы къуралыб, «сюелиб» башлагъан-

ды, философия уа аны башына кѡагыб, чырта орун-
суз замансыз:

«Кѡайрыса? Нек бараса? Акѡылынг кѡалайды, не?»—
деб соргъанды. Бир кѡауум философ а, ат башындан
кѡараб, хыны халда: «Тохта!» — деб буйрукъ бергенди.

Андан сора да, философия, тиширыуча, эрши, таб
джийиргеншли болургъа да болур, алай а ол уста,
ийнамлы кийинигени бла алдаб, аны суусуратха санаб
кѡояргъа боллукъду, дедим. Бу фатауа Владимир Иль-
ични харх этдирди.

— Ма — юмористика, — деди ол. — Енге дуняны
кѡурала, сюеле башлагъаны уа хакъды! Аны юсюнден
терен сагъыш этигиз, ол сизге эндиге дери ангылаялма-
гъан затыгъызыны ангыларгъа болушурукъду.

Андан сора мен анга А. А. Богданов, А. В. Луначар-
ский, В. А. Базаров—мени сартын, терен адамладыла,
не джаны бла да алапат билимлидиле, партияда ала-
гъа тенгни кѡмегенме, дедим.

— Алай огъуна болсун. Андан не барды дейсиз?

— Бир да кѡуруса да, ала бир муратлы адамлады-
ла, ангылашынган, терен чегилген бир иннетлилик фи-
лософия айрылыкъны кѡоратырыкъды, тас этерикди....

— Мени махистле бла джарашдырыр муратыгъыз
алкъын турады, сора? Бош кѡайгъыды ол, — деди Иль-
ич. — Бу акѡылыгъызыны кѡоюгъуз, тенгимеча айтама!
Плеханов да, сизни акѡылыгъызгъа кѡре, бизни бла бир
иннетлиди, мен а, арабызда кѡалгъан сѡз болсун, ол
метафизик тюл, материалист эсе да, башха иннетни тут-
хан адамды, дейме.

Бизни ушагъыбыз аны бла бошалды. Владимир Иль-
ични хар сѡзюн тюб-тюз джазгъанма деб айталмайма.
Енге айтылгъанны магъанасыны тюзлюгюне уа—ажым-
сызма.

Бу джол Владимир Ильич Ленин меннге Лондонда съездде халындан да кючлю, кьаты адамча кёрюндю. Алай а, ол анда тынгысыз эди, аны партияда айрылыкъ-гъа кыйналгъан минутлары ачыкъ танылыб кьалыучан эдиле.

Мында уа ол салкыныракъды, рахатды, чамын да кьоймайды, философия темалагъа сёлеширге уа чырта излемейди, кесин да сагъыракъ тутады. А. А. Богданов а, керти суююмлю Ленинни суйген, джумушакъ, алай а кесин бегирек джаратхан адам, керти джити, джан къыяр сёзле эштир ючюн кьалмады.

— «Ачыкъ оум этген — ачыкъ сёлешир», — дейди Шопенгауэр. Ол андан таб сёз айтхан болмаз. Сиз, дж. Богданов, кыйдырыб сёлешесиз. Эки-юч сёз бла бир ангылатыгъыз меннге, сизни «дагъаныгъыз» ишчи классха не хайыр береди, революциягъа марксизмден эсе махизм дженгерекди дегенигиз къайдан чыкъды?

Богданов ангылатыргъа да кюрешди, алай а ол, керти да кыйдырыб, магъанасыз сёлеше эди.

— Къоюгъуз, — деди Владимир Ильич. — Къайсы эсе да, Жорес боур эди дейме: «Министр болгъандан эсе, картини айтхан игиди», — деген эди, мен а махист болгъандан эсе, деб кьошарыкъ эдим.

Андан сора ол Богданов бла шахмат ойнады, сора кьабдырыб, ачуланды, таб сабийча кыйналды. Аламатды: быллай сабий мышаулугъу, джарыкъ кюлюсю, — аны кылыгъыны аламатлыгъына сыныкъ салмай эди.

Каприде уа Ленин башха тюрлюча эди — аламат джолдаш, дунияны хар затына уллу, терен акъыл белген, адамлагъа сейир тукъум джумушакълыгъы болгъан адам.

Джассы заманда, кьалгъанла айланыргъа кетгенден

сора М. Ф. Андреева бла меннге — мыдах, кыйналыб хапар айтды:

— Акыйлы, фахмулу адамла, партиягъа хайыр этер ючюн къалмагъандыла, энтда андан эсе он къат уллу хайыр этерге боллукъ эдиле, бизни муратыбызгъа къошуллукъ тюлдюле, ансы. Ангыламайдыла. Быллай онла, джюзле бла адамланы джараусуз сакъат этеди бу аманлыкъчы кюралыш — патчахлыкъ.

Дагъыда ол былай къошду:

— Луначарский партиягъа кыйтырыкъды, ол кесин, бирси экисича, бек суймейди. Аллай уллу фахму аз тюбейди. Мен аннга «юреннгенме», ай медет, къалай оюмсуз сѣздю юреннгенме деген! Мен аны, билемисиз, сюеме, ашхы джолдашды! Аны юсюнде француз ишленмеклиги барды. Француз дженгиллиги да барды, дженгиллик а — айбатлыкъны суююден чыгъады.

Каприде чабакъчыланы джашауларыны, алгъан джалларыны, бабасла джайгъан зинни, школну юсюнден толу хапар сорду ол — аны кыйгъыларыны бу тукум кѣблюгю мени бек сейирсиндирди. Анга бабасчыкъны — джарлы эллини джашын кѣргюзгенлеринде, олсагъатдан огъуна элчиле кеслерини сабийлерин семинариумгъа бериб турамыдыла, аланы сабийлери бабасла болуб ишлерге элге кыйтамыдыла — аны юсюнден хапар изледи ол.

— Сиз ангылаймысыз? Бу зат кеси аллына этилмей эсе, сора Ватиканны политикасыды. Хыйла политикады.

Адамладан аллай бир баш болуб, кеси башына сый тартуугъа терилмеген, «къара халкъны» джарлылыгъына таймаздан акъыл бѣлюб тургъан мунуча адамны кѣзге кѣргюзюрге кыйынды.

Аны къаллай эсе да бир мукъладиси бар эди, урунган адамланы джюреклерин, суюмекликлерин кесине

тартхан. Ол итальян тилде сёлешмей эди, алай а Каприде чабакчыла, Шаляпинни, башха уллу орус адам-ланы кёргенле, кяаллай сезим бла эсе да, Ленинге башха тюрлю багъа бердиле. Аны суююмлю кюлкюсю— адамда оюмсузлукъну да, ангыда хыйлалыкъны да ала-мат кёре, билген адамны кюлкюсю, «халал» эди, ол «та-за джюреклени» сабий хыйласызлыкълары бла зауукъ таба эди.

Къарт чабакчы, Джиованни Спадаро, аны юсюн-ден былай айтды:

— Джангыз тюз иннетли адам кюлаллыкъды алай.

Кёкча кирсиз, кёк толкъунда къайыкъ бла чайкъа-ла, Ленин, къармакъ чыбыкъсыз, «бармакъ чыбыкъ» бла, чабакъ салыргъа юреннгенди. Чабакчыла ангы-латыб кюрешгендиле, бармагъында къармакъ кылынны кымылдагъанын эслегенлей, дженгил тартаргъа керек-ли деб.

— Кози: дринь-дринь. Капиш?

Олсагъатдан къармакъны тартыб, чабакъны чы-гъарды, сора, сабий къууанчы, уучуча кызыныб, ол:

— А-ха! Дринь-дринь, — деди.

Чабакчыла, сабийлеча къууаныб, бирден харх бол-дула, жангы чабакчыгъа былай ат бердиле:

— «Синьор Дринь-Дринь».

Ол кетгенден сора да соруб турдула:

— Синьор Дринь-Дринь не эте турады? Патчах тутуб къоймай турамыды, не? — деб.

Унутханма, Владимир Ильичге дерими эди, огъесе андан сорами эди, Г. В. Плеханов Каприге келген эди.

Капридеги колониядан талай эмигрант — литератор Н. Олигер, Сочиде восстаниени къурагъаны ючюн, ёлюм-ге сюд этилген Лоренц — Метнер, Павел Вигдорчик, да-

гъыда экеулен болур эдиле дейме — аны бла ушакъ этерге изледи. Унамады ол. Бу заты ючюн аны терслерге да джарамайды — ол, ауругъан адам, солургъа келгенди. Алай а, Олигер бла Лоренц а адамны сындыргъан халда этгенди алай ол деб кюреше эдиле. Олигер, къаны тюрлениб, Г. В. «сёлеширге суюгенден озуб, джукъ этерге фахмусу джетишмеген адамланы кёблугюнден арыгъанма» дегенча башхартханды деб, къадалгъанды да къалгъанды. Меннге келген заманында, керти да алайда кишини кёрюрге излемей эди, — Владимир Ильич а алай тюл эди. Плеханов джукъ да сормай эди. Орусча уллу фахмулу, европадача ишленнген, омакъ, ётгюр сёзю бла омакъланыргъа сую эди, аны ючюнмю эди да, чемер сёлешеме деб, орус эмда тышкъраллы джолдашланы кемликлерин да черте эди. Аны чемер сёзлери хама да орунлу болмагъанча кёрюндю меннге, эсимде табсызлары къалгъандыла, ма ала: «башына сый тартхан, багъаны духу да болмагъан Энрико Ферри»... Къалгъаны алай кибик. Саулай алыб айтсакъ а, ол кесин адамладан баш кёре эди, тюзю туура аллахча тюл—анга ушашыракъ. Аны, фахмулу литераторну, партияны тамалын салгъан адамны, мен сыйын кёре эдим, ёнге суюмеклигим джокъ эди анга. Қылыгъында «акъсуюеклик» асыры уллу эди. Қим биледи, мен джангыла да болурма. Джангылыргъа асыры бек суюмейме, ёнге, къалгъанлача, мен да джангылама. Керти зат а кертилей къалады: Г. В. Плеханов бла В. И. Ленинча уллу башхалыкълары болгъан адамлагъа аз тубегенме. Себеби белгилиди: бири эски дуняны оюу бла тамамлайды ишни, экинчиси уа — джангы дуняны къураб башлагъанды.

Джашау къалай оюмлу къуралгъанды: аманлыкъгъа къаршылыкъ эте билмеген игиликни джакълай да бил-

мез. Адамны бузгъан къуру бу зат огъуна, аны бла бирге джюрекни эки юлешинирге кереклиси, сюер ючюн, эрши кёрюрге кереклиси — бюгюнню джашауну оюлургъа тыйыншлы болгъанын кёргюзеди.

Россияда, азаб чегиу «джан сакълауну» аламат мадарына саналыб тургъан къралда, быллай теренлик бла, кюч бла адамланы бушууларына, кыйынлыкларына, насыбсызлыкларына аныча, Ленинча, кыйгъыргъан, ол затны аныча кёрюб болмагъан, тёзмеген адамгъа тюбегеменме.

Джашауну кыйынлыгъы бла зарауатлыгъына тёжом салмагъаны, азаб чегиуге, термилиуге махтау, сый берген уллу инджилле джазылгъан, адамны джашлыгъы хар кюнде бола тургъан ууакъ азабланы суратлагъан китабдача ётген къралны адамын, Владимир Ленинни, бек онглу адамча кёргюзеди манга. Орус литература Европада эм кёлсюз литературады; бизде китабла джангыз бир темагъа джазыладыла — къалай кыйналгъаныбызны юсюнден, — джашлыкъ бла уллулукъда: ангыны сайлыгъындан, патчахлыкъны унукъдурууундан, тиширыуладан, ахлунгу сюйгенден, адамны табсыз къралгъанындан; кърартлыкъда: джашауну халатларына тюшюнюуден, тишлени джетишмегенлеринден, ашынны аш эритмегенинден, ёлюрге керек болгъанындан.

Хар оруслу, «политика ючюн» тюрмеде айны тургъан эсе да, ссылкада джылны джашагъан эсе да, чекген азабыны юсюнден эсге тюшюргенин китабха джазыб, Россиягъа аны саугъа этиуню кесини сыйлы борчуна санайды. Бусагъатха дери, къууаныб джашайма, деб джаргъа бир адамны эсине келмегенди. Орус адам джашауну юсюнден сагъыш этерге юреннгенди, аны болдура уа билмейди, ол себебден насыблы джашауну сурат-

лагъан китаб аллай джашауну къураргъа да тюшюндюрлюк болур эди.

Ленинде адамланы инджиулерине сёл болмазлыкъ, джукъланмазлыкъ къаршчылыкъны сезими турмушда насыбсызлыкъ тебмез къадамача бегимегенине, адамланы керти аталлыкъ, атаргъа да къолдан келлик зат болгъанына ийнамы меннге артыкъ да магъаналы эди.

Аны бу къылыгыны баш шартына материалистни къаджыкъмагъан, ашхы джорасы дерик эдим мен. Артыкъсыз да ма ол шарт илешдирген эди мени джюрегими бу адамгъа — уллу хариф бла джазылгъан Адамгъа.

17 — 18 джыллада Ленин бла мени арабыз мен мурат этгенден узакъ тукъум башха эди, алай а андан башха тюрлю да болаллыкъ тюл эди.

Ол — политик. Унугъуб тургъан элли Россияча, уллу, ауур кемени рулюн тутхан адамгъа амалсыз керекли къарамны тюз джолун ачыкъ ангылай эди ол.

Мен политиканы чыртда кёрюб болалмайма, джамагъатны ангысына да къолай ийнанмайма, элчи джамагъатны ангысына уа — артыкъсыз да бек. Идея бла къуралмагъан оюм — джашаугъа творчеству синген баш кючдю, деб къояргъа джарамаз. Джамагъатны ангысында — аны саулай адамларыны излемлерини бирлигини оюму бегигинчи — идея боллукъ тюлдю.

Мингле бла джылланы джашайды джамагъат, игиге тырмашыб. Алай а аны тырмашыуу кесини ичинден кесин тонагъан, къанын эмиб джашагъан джыртхычланы чыгъарады, ол зат джыртхычланы бугъоуундан аны бошларыкъ дуняда джангыз бир кюч — Ленинни тюзлюгюню кючю болгъанын кесгин ангылагъынчы барыб турлукъду.

Ленин 17 джыл, Россиягъа келиб, кесини «тезисле-

рин» басмалагъанында, саны аз эсе да, политика ангысы терен болгъан джигит ишчиле бла керти революцион интеллигенцияны орус эллилеге аш этиб къояды деб келди кѣлуме. Ишчиле бла интеллигенциядан ѳзге Россияда тири кюрешген революцион кюч джокъду. Аны да, туз гыртны атханча, элтиб элни мырды суууна атханлыкъгъа, орус халкъны не ангысында, не джашауунда, не историясында бир затны да тюрлендирмегенлей, эриб тас болуб къаллыкъды.

Илму, техника — бютеу да уста интеллигенция, мени сартын, джаны-тини бла революцион иннетлиди да, ишчи, социалист интеллигенция бла бирге ол, мен ангылагъандан, Россияда къуралгъан эм багъалы кючдю — оноуну къолгъа алыб, элчиликни аякъ юсюне саллыкъ башха тюрлю кючню 17-чи джылладагъы Россияда мен кѣрмедим. Алай а бу къарыусуз, айрылыкъла бла седреген, юлешинген кючле, кеслерини борчларын ичги бирликни бегитиу бла толтураллыкъдыла. Аланы, ол кючлени, уллу иш сакълагъанды: элде анархизмни онгларгъа мыжыкълыны излемин, иннетин заманига келишдирирге, оюмлу ишлерге, мюлкню джангыртыргъа, алай бла къралны ѳсдюре билирча алай юретирге керекди; бу затла бары да элни сезими шахарны къурамлы оюмуна бойсуннгандан сора баджарыллыкъдыла. Қъралны культура кючлерини ѳсюмюне онг берген мадар этиуну революцияны биринчи борчуна санай эдим. Бу мурат бла мен 1907 — 1913 джыллада, реакцияны джылларында, Каприде ишчилеге деб, школ ачаргъа кереклисин айтхан эдим, ишчилени кѣллерин кѣлтюрюрджанындан кюрешиб тургъанма.

Бу акъылда, 17 джылны джазында, февраль переворотдан сора узаймай, «Хайырлы илмуланы ѳсдюрюуну эмда джайыуну эркин ассоциациясы» — бир джанын-

дан, Россияда илму — тинтиу институтла ачууну, экинчи джанындан ишчи джамагъатны арасында илму бла техниканы билимин кенг джайыуну кесини борчуна санагъан учреждение къуралды. Бу ассоциациягъа тамадалыкъ этерге уллу алимле, илмуланы Россияда Академиясыны членлери В. А. Стеклов, Л. А. Чугаев, академик Ферсман, С. П. Костычев, А. А. Петровский дагъыда башхала салындыла; С. П. Костычев зооботаниканы ишинден тинтиу институтха мекам этерге джер излер къайгъыгъа кирди.

Джахил эллени шахардан иги огъуна кёблюгю, элчилени зоологиялы башхалыкълары бла аланы социал сезимлерини толу джетишмегени мени кёбден бери кыйнаб тургъанды. Политикадан терен хапарлы ишчилени диктатурасы, илму, техника, интеллигенция бла бирлешсе, мени сартын, элде анархияны салгъан, къазауатны да джели джетген, кыйын болумдан къутхарыр мадар табарыкъ эди.

Орус революцияны хазырлагъан интеллигенцияны — джюзле бла ишчилени социал джигитликни, таза инетни шартларында ёсдюрген «большевикле» да къошулгъан интеллигенцияны, революцияда магъанасына багъа бериуде мен коммунистле бла бир акъылгъа келалмай эдим. Орус интеллигенция — илму, ишчи интеллигенция эсе да — Россияны ауур джюклю арбасын тартхан кюч болгъанды эндиге дери, мындан ары да узакъ заманланы къаллыкъды. Джамагъат оюм, джакълыкъ табмагъан, къайгъы чегер ючюн къалмагъан эсе да, алкъын тышындан башчылыкъ излеген кюч болгъанлай къалады.

Быллай оюм эте эдим мындан 13 джылны алгъа, алай эди джангылгъаным да. Эсге тюшюрюулерими бу бетин атыб къояргъа керек эдим. Алай а — «перо бла

джазылгъан — балта бла джонулмаз» дейдиле. Аны юсюне да: «джангылычыбызны кёрюб — юренебиз» дей туруучан эди Владимир Ильич. Къайгъырмаз, окъуучула да билсинле мени джангылгъанымы. Мени бу джангылгъаным кеслерини сынамларындан терк огъуна оюм этиб къояргъа суйгенлеге дерс болса, иги эди.

Игитда, спецлени бир къаууму осал, хыянатлыкъ этген талай юлгюден сора, илму бла техниканы къул-лукъчулары бла келишиуню башха тюрлю этерге борчлу эдим, алай да этдим. Алай этиу, артыксыз да къартлыгъымда, ауур тиер ючюн къалмады.

Халкъгъа хакъ джюреги бла берилген вождланы борчу — адамны хыйсабы тарталмазча къыйынды. Ёнге Ленин башчылыкъ этген революциягъа къаршчылыкъ да уллу, кючлю тукъум къуралгъан эди. Аны бла бирге, «цивилизация» ёсгени сайын, адамны джашаууну багъасы да тёбен тюше барады, бу затха бюгюнню Европада адамланы къыргъан техниканы ёсюю, бу ишге талпымакълыкны кёлтюрюлюю ийнамлы шагъатлыкъ этеди.

Уятха таяныб бир айтыгъыз: кеслери төрт джылны узагъына бютеу Европада мурдарлыкъ ишни бардырыб тургъандан сора, аны бла бирге, къырылыб баргъан миллионла бла адамланы, джазыкъсыннганны къой, бу хатерсиз къазауатда «хорлам къоллу болгъунчу» деб, аны отун бекден — бек ышырыб барыб, орус революцияны уа къан төгюуге санаб къойгъан «моралистлени» бу ишлери орунлумуду, эки бетлиликни сылыкъ тюрсюню тюмюдю? Бусагъатда «культуралы миллетле» чачылгъандыла, тозураб бошалгъандыла, кийик халдадыла, хорлагъан а адам улуну мешанлыкъ телилиги болду: аны къаты тартылгъан асмагъы бюгюн да бууады адамланы.

Ленинни къатыгъа санаб, кёб сёлешгендиле. Игитда, мен аны аман бетли этиу бла ётюрюкден сакъларгъа къолумдан келлик тюлдю. Аман бетли этиу бла ётюрюк — мешчанланы политикасыны бегиб бошагъан джоругъу болгъанын мен ангылаб бошагъанма, джау бла кюрешиуде тюбей туруучу амалды ол. Бу дунияны уллу адамларыны ичинде кир джагъылмазчагъа саналгъан джангыз бир адам болмаз, эшта. Бу зат кимге да белгилиди.

Андан сора да хар ким, ангысыны джетишгенине кёре, уллу адамны тёбен тюшюргенден да озуб, аны кесини аякъ тюбюне, «кюндегили джашау» болдургъан джабышмакъ, уллу батмакъгъа джыгъаргъа излейди.

Чырт унутуб болалмайма бу сылыкъ ишни: 19-чу джыл, Петербургда, «элчи джарлыланы» съезди болду. Россияны север губернияларындан талай минг элчи келди, аланы талай джюзю Романовланы Зимний дворецинде кече къалды. Съезд бошалыб, бу адамла да кетгенден сора, белгили болгъаннга кёре, дворецни саулай тазлары къыллы къалмай, ала севр. саксон эмда восток вазаладан кёб затны сыйсыз джюрютгендиле. Бу зат керекли болуб этилмегенди алай, — дворецни чахтаналары да, суу быргъы да бузукъсуз ишлеб тургъандыла. Огъай, бу хулиганлыкъданды, заран салыргъа амыр тартханлыкъданды, асулу затланы джараусуз этерге излегенликденди: эки революция бла ётген къазауатны заманында да джюз кере сынагъанма адамланы ариулукъну сындырыргъа, бузаргъа, кюлкюлюк, бедешлик этерге дерт тутханларын.

«Элчи джарлыланы» бу халилери мени мыжыкъгъа ийнанмаууму хакъындан чертиледди деб сагъыш этерге джарамайды, огъай, — мен билеме, ариулукъну джийиргеншли халгъа келтириге интеллигенцияны бир къау-

ум группасы да излейди, сёз ючюн, эмигрантла — бир ишексиз, биз болмасакъ, Россияда ашхы зат да бол-лукъ тюлдю, деб тургъанла.

Уллу ариулугъу болгъан затланы джараусуз этерге тырмашуу керти баш адамны, не тукъум болса да, чотдан чыгъарыргъа керекди деген аманлыкъчы муратдан узакъ кетмеген оюмду. Бютеу къуджур зат адамлагъа кеслери суйгенча джашаргъа заран болады. Адамла термиледиле, тюзю, кеслери социал сынамларын тамыры бла тюрлендирирге деб тюл, ол сынамны кенгертирге, ёсдююрге деб. Кёбчюлюкню тарыгыуу, инджиуу буду:

«Бизни джунчутмагъыз, юреннгенибизча джашаргъа къоюгъуз!».

Владимир Ленин, адамланы юреннгенлерича джашарларын излемей, анга дери киши къарыу эталмагъан джангы затны болдурду.

Дуня буржуазияны анга душманлыгъы ачыкъды, тамам кючлю танылады, ол джаулукуну тамгъасы къайда да кёрюнеди. Кеси башы бла, бу джаулуку огъуна, Владимир Ленин — саулай къралланы пролетарийлерини вожду эмда кёл бериучюсю — дуня буржуазиягъа къаллай уллу къоркчуулу кёрюнеди.

Ленин ауушханды, алай а аны тауушу джерни урунганлары ючюн алгъындан да кючлю, хорламлы чыгъа барады, энди хар къалайда да ол таууш ишчи халкъны революциягъа, джангы джашаугъа тенг адамланы дуниясын къуараргъа къозгъайды. Ленинни ишин ийнамлы, деменгили, хорламлы эте барадыла аны сохталары, кючюню туудукълары.

Аны джашаугъа ачыкъ талпый билиую, джашауну орунсуз, учуз затларына джеклиги мени мардасыз бек

сейирсиндире эди, аны ол хар этген затына джашлыкъны талпымакълыгы бла берилиюне тамаша эдим. Аны ишден, арый, тала билмегенине сейир болуб турдум. Дженгил, таб, оюмлу эди хар атламы, алай а тири кымылдагъаны да орунлу, оюмлу селешгенине келише эди. Аны монгол тюрсюнлю бетинде къаджыкъмагъан кюрешчини джити кёзлери джашауну бушууу бла ётюрюгюне къаршчылыгъын билдире, бир селеке халда кюле, бир сюзюле, кирпич къагъа туруучан эдиле. Кёзлени бу болуму аны сёзюн андан да кючлю, ачыкъ эте эди.

Аны таукеллигини чексиз кючю кёзлеринден джилтинле тёкгенча ол кюч, кыуат берген сёзле да хауада джарыкъ тёкгенча эдиле. Аны сёзю адамны санына хорланмазлыкъ тюзлюкден тин бере эди.

Узун столну тёрюнде, ышара-ышара, джол башчыны джити кёзлерин джылтырата, джолдашланы кёзюкёзюу селешгенлерине уста, тири тамадалыкъ эте, неда, эстрадада сюелиб, башын ёрге тутуб, тюзлюкню кюсеген — аны себебли шум болгъан къауумгъа, — адамланы джити къарамлары таба, кесгин, ангылашынган сёзлени айтычу адамны сыфатына тамам юренчек болгъан эдик да, сора аны Горкаланы паркында солуй айланнганын кёрсек, кёзюбюзге къалай эсе да бир тюрлю, къуджур кёрюне эди.

Аны бу сёзлери темир джонгурчхаланы сууукъ нюрюн эсинге тюшюре эдиле.

Бу сёзлени аламат ангылашыныуларыны себебинден, оюмунгда тюзлюкню сейир тукъум сыфаты суратланады.

Ленинни кызыныуу, оюнчуну кызыныуу болмай, кеси ишине ажымсыз ийнаннган, кесини дуния бла байламын джюреги бла толу сезген, аны бла бирге, дунияны хаосунда энчи магъанасын—хаосну джаууну магъа-

насын — ахырына дери ангылагъан адамны кызыныуу, Ленинни мардасыз уллу таукеллигин кесгин кѣргюзе эди. Ол шахмат ойнаргъа, «Костюмну историясына» кѣз джетдирирге, тенги бла сагъатланы сѣлеширге, чабакъ, тутаргъа, Каприни кыбыланы исси кюню кызыдыргъан таш джолчукъларында джюрюрге, кѣкенни алтын бояулу гокгаларына, чабакъчыланы къара - къура сабийлерине къараргъа бек сюе эди. Ингирде уа Россияны, элли юсюнден хапарлагъа тынгылаб:

— Мен Россияны кѣб джерин билмейме. Симбирск, Къазан, Петербург, ссылка—андан ары хазна джукъ кѣрмегенме! — деучен эди, ахсыныб.

Кюлюрча затны бек сюе эди. Кюлсе да бютеу саны кымылдаб, бир-бирде уа джыламукълары келгинчи «тѣгюлюб» къалыучан эди. Кысха, джюрюй туруучу «гм-гм» тауушха ол кѣб тюрлю магъана бере биле эди: ачыу тийген хыликкеден башлаб, аккыллыкъгъа дери эмда бу «гм-гм» тауушда джашауну къолайсыз кылыгъын да толу ангылагъан, джити кѣзлю адамны ѳтгюр чамы таныла эди.

Алаша, тыкъ, башы Сократха ушагъан, сезимли кѣзлери бла, кѣб кере кесин къуджур хыйсабха сала эди — башын ѳрге кѣлтюрюб, кесин да бир имбашына джууукълашдырыб, бармакъларын да, къайры эсе да, дженгсиз габрасыны къолтукъ тюблерине сугъуучан эди. Аны бу тюрсюнюнде, не эсе да, бир кемсиз суююмлю, аны бла бирге кюлкюлю зат кѣрюне эди, кеси да ол кѣзюучюкде къууанч нюр тѣге эди бу начас дунияны уллу баласы, тюзлюкню ишин баджарыр ючюн, бу алапат адам джаулукъ бла терсликге, къаршчы кюрешге кесин бериб къояргъа керек болгъан эди.

18-чи джылгъа дери, Ленинни ѳлтюрюрге уятсыз,

адебсиз мурат болгъунчу, мен Россияда аны бла тубеш-
меген эдим, таб, кенгден къараб да кърмегенме. Мен
анга келгенимде, ол кълун кыйналыб кымылдата,
джаралы бойнун кючден бура эди. Мени кыйгырыуу-
ма ол эрикдирген затны юсюнден селешгенча:

— Туйюш. Не этейик? Хар ким кълундан келгенни
этеди.

Биз татлы тенглча тубешдик, алай а, игитда, огъур-
лу Ильични джити, оюмлу кълери меннге, «аджашхан-
нга», керти джазыксыныб къарай эдиле.

Талай минутдан сора Ленин, кызыб:

— Бизни бла болмагъан бизге кършчыды. История-
гъа бойсунмагъан адамла фантазияды ол. Къачан эсе
да, болгъандыла историягъа бойсунмагъанла, энди уа
джокъдула десек — джангыллыкъбыз. Аллай адамла
кишиге да керек тюлдюле. Хар ким, бир адам кълмай,
кътышханды джашаугъа, былай ёмюрде да кътышма-
гъан джашаугъа чалышханды, кълшулгъанды. Манга
джашауну дамсыз, учуз этесеми, дейсиз? Ол культура-
гъа аджалды, не?

Хыликкели, биягъы айтыучусу:

— Гм-гм...

— Сора, сиз акъл этгенден, кълларына сауут ал-
гъан миллионла бла саналгъан мыжыкъла культурагъа
къркълуу саладыла, не? Учредилка анархизмден къл
айырыр эдими дейсиз? Сиз, элде анархизмни юсюнден
аллай бир дауур этген адам, бизни ишибизни къл-
гъанладан эсе иги ангъларгъа керек эдигиз. Орус джа-
магъат ангъларча, къллай да болсун, бир тынч ангъл-
лашыныр зат кърюзтюрге керекди. Аллай зат а — Со-
ветле, коммунизм!

Ишчиле бла интеллигенцияны союзуму, не? Ол амал

тюдю, огъай. Интеллигенциягъа айтыгъыз, ол бизни бла болсун. Сиз мурат этгенден, интеллигенция тюзлюкню ишине хакъ джюрекден къуллукъ этемиди? Сора иш недеди да? Къошулугъуз бизге: джангыз биз алгъанбыз кесибизге къыйын борч, халкъны аякъ юсюне салыргъа, дуниягъа джашауну юсюнден толу хапар айтыргъа деб, халкълагъа иги джашауну джолун — джегилиуден, джарлылыкъдан айырылгъан джолну — биз кѣргенбиз.

Ол, харх этиб кюле, джумушакъ ауаз бла:

— Аны ючюн тийгенди меннге интеллигенция атхан окъ, — деди.

Ушагъыбызны «мыдыхы» бир кесек сериуюн болгъанында, ол, къыйналыб, мыдах болуб, былай айтды:

— Сора, мен интеллигенцияны бизге ажымсыз кереклисине къаршчымамы да? Кесигиз кѣресиз да, терс джолда болгъанын, заманны къолайсыз ангылагъанын? Амма, бизсиз къарыусузгъа джетерин, джамагъатха бояуун сингдиралмазлыгъын ангыламайды ол. Биз къошунчукъланы асыры кѣб ууатсакъ да — ол аны терслигине саналлыкъды.

Аны бла хар тюбешгенинг сайын дегенча бу темагъа ушакъ башлана эди. Сѣлешген заманда аны интеллигенция бла арасы ийнамлыкъсыз, джаулукъ тутханча эсе да — иште ол революцияланы заманында интеллигенцияны оюмлу, акъыллы кючюне тюз багъа бере эди. Эм ахырында революцияны къабындыргъан кюч, — эски, къыйын болумлада кесине ёсюм табаргъа хыйсабы джетмеген интеллигент кюч болгъанына келишгенча кѣрюне эди.

Эсимдеди, мен анга илмуланы Академиясындан экеулен бла баргъаным. Сѣз Петербургда баш школаны

бирин башха тюрлю джарашдырыуну юсюнден бара эди. Алимлени ашыргъандан сора, разы халда Ленин былай айтды:

— Алай этеди адам. Акъыллыдыла ала. Хар нелери джарашыбды, хар затлары табды, этер ишлерин иги билгенлерин джангыз къарагъанлай ангылайса. Мен артыкъ да бек джаратдым ол бирин...

Орус илмуну белгили адамларыны бирини атын айтды, арадан бир кюн озгъанында уа, телефон бла селешди меннге:

— Сиз С.—ге бир соругъуз, ол бизни бла ишлерик-миди?

Сора С. разылыгъын айтханында, Ленин тамам къууанды, къолларын ууа, накъырда этиб:

— Алайды, бирини ызындан бирин тарта, биз европачы, орус Архимедлени кесибизге джыярбыз, ол заманда дуня, сую, суюмей эсе да — джангырлыкъды! — деди.

Алай болса да, партияны 8-чи съездинде Н. И. Бухарин былай айтды:

— Миллет деген зат буржуазия бла пролетариатды. Қайда эсе да, бир начас буржуазиягъа баш эркинлик бериб къоюу — чыртда бир масхабха келишмеген затды.

— Огъай, кечигиз, — деди Ленин, — ишни бююн-ню халына келишеди ол. Сиз пролетариатны буржуазиядан айырылыу процессин кѣргюзесиз, алай а — аны къалай болурун кѣюрбюз алкъын.

Андан сора бу айырылыу процесс Германияда къалай акъырын баргъанын кѣргюздю юлгюге келтириб эмда «коммунизм зор бла сингмегенин» эскертди интеллигенцияны промышленностда, аскерде, кооперацияда ма-

гъанасыны юсюнден сёлешиб, айтды былай. Съездде сёлешиулени юсюнден «Известияны» отчетундан цитата келтирейим:

« Бу вопрос аллыбыздагъы съездде толу белгиленирге керек эди. Биз коммунизмни ол заманда болдураллыкъбыз, къачан буржуй илму бла техниканы кереклери джамагъатха болушсала, онг берселе.

Алай этер ючюн буржуазиядан аппаратны алыргъа, бютеу усталаны ишге тартаргъа керекди. Буржуй усталасыз производство кючле ёсерик тюлдюле. Алагъа джолдашлыкъны джылыуун кёргюзюрге, ала бла ишчи комиссарла, коммунистле ишлерча, ала джалларына кёзлери кыймазча, аллай ашхы болум къуаргъа керекди, ёнге ала капиталистлени заманындан эсе иги ишлерча мадар берирге тыйыншлыды, алайсыз бу къауум, буржуазия ёсдюрген къауум, ишге акъыл бёллюк тюлдю. Ол усталаны—уллу къауумну — таякъ кюч бла ишлетирге джарамаз. Буржуй устала культуралы ишге юреннгендиле, ала ол ишни да буржуй стройну хыйсабына кёре, алгъа ышыргъандыла, алай демеклик, буржуазияны уллу байлыгъы болгъан предприятиееле бла, бай этиб, пролетариатха уа андан оймакъ бла бериб тургъандыла. Алай болса да, культураны алгъа ышырыб тургъандыла — бу затдады аланы усталыкълары. Ишчи класс, культураны багъалатхандан сора да, аны джамагъатха джаяргъа излегенин кёргенлеринде, ала бизге къабыргъаларын джарашдыра башлагъандыла. Ол заманда ала, буржуазиядан джанлагъандан да озуб, бизге мораль джаны бла да бойсуннукъдула. Аланы бизни аппаратха илешдирирге керекди, алай этер ючюн а, бир-бирде керексиз ишни этиб да къояса. Усталаны юсюнде уа ууакъ илиниуню къояргъа керекбиз. Биз алагъа инджилмезча иги болум къураугъа къайгъы эт-

ерге керекбиз. Бу эм тюз политикады. Тюнене ууакъ буржуй партияланы ачыкълауну юсюнден сѣлешген эсек, бюгюн меньшевикле бла солчу эсерле тутулгъан эселе, бу тюрлениуле эм кючлю джангыз бир джол бла келедиле: революциягъа къаршчылыкъны джолун кесиуню, культура-буржуй аппаратны хайырландырыуну джолу бла».

Мещан, къарыусуз, кертисинде уа, эки бетли «гуманизмни саулай кычырыкъларындан эсе уллу политикни ол сѣзлеринде кѣбдю магъана, джашаулу оюм. Не мадар, ишчи класс бла бирге халал урунууну излеген бу чакъырыуну ангыларгъа, багъалатыргъа кереклилене кѣбюсю ангыламады — чакъырыуну кѣбле ангыламадыла, багъалатмадыла. Ала ташатын заран салыуну, сатлыкъны сайладыла.

Къулчулукъ правону тюрлендиргенден сора да «юй къулладан» кѣбле, алгъыннгы ат орунлада, бийле «къапчыкъларын» алыучу джерде, кеслерини бийлерине джегилгенлей кългъандыла.

Революцион тактиканы, болумну къатылыгъыны юсюнден мен Ленин бла кѣб кере сѣлеширге керек бола эдим.

— Сизни муратыгъыз къалайды? — деб, сейирсиниб, ачыуланыб сора эди ол. — Быллай хатерсиз сермешиуде джумушакъ болургъа керекмиди? Бусагъатда халаллыкъ бла ачыкълыкъгъа орун бармыды? Бизни Европа кършоулаб турады, кесибиз да европалы пролетариат этерик болушлукъдан айырылгъанбыз, бизни тѣрт жаныбыздан контрреволюция айюча мыллык атыб келеди — биз а не этейик? Кюреширге, къаршчылыкъ этерге эркинлигибиз джокъмуду, алай этерге керек тюлбюзмю? Кечигиз, ёнге биз да теличикле тюлбюз. Биз билебиз: биз излеген затны бизден ёнге адам болдураллыкъ

тюдю. Ол оюмну тюзге санамасам, мени былайда олтурмазлыгымы кяалай билмейсиз?

— Туююште джумдурукъланы кереклиси бла керексизин сиз кяаллай ёлче бла ёлчелейсиз? — деб сорду ол бир джолда кызыу ушакъдан сора. Бу соруугъа мен джумушакъ сезим бла джууаб бераллыкъ эдим джангыз. Мени акъылым бла, башха джууаб болмаз.

Тюрлю-тюрлю соруула бла мен аны кёб эрикдире эдим, адамланы юслеринден кяйгырыуум Ленинин меннге джазыксыныуун ёсдюргенин сезе эдим. Ол:

— Сиз ууакъ, бош зат бла кюрешгенча кёрюнмеймиди кесигизге? — деб сора эди.

Алай а мен кереклиге санагъан затымы эте эдим, сора пролетариатны джауларыны кючлерин билген адамны кыйыкъ, ачыулу къарамы мени кери тюртмей эди. Ол, башын мыдах чайкъаб, былай айта эди:

— Сиз джолдашларыгъызны, ишчилени арасында кесигизни сыйыгъызны тюшюресиз.

Джолдашла, ишчиле, «ачыулу, къланы бузулгъан болумда» тургъланлары себебли, эркинликге, багълалы адамланы джашауларына ат башындан къарайдыла, ол зат а, мени сартын, революцияны сыйлы, кыйын ишин орунсуз, бир-бирде оюмсуз кълатылыкъ бла тёбен тюшюргенден сора да, революциягъа керти заранлыды, не ючюн десенг, анга кълулукъ этерик иги танг кесек уллу кюнню кесинден кенге атады, деб ангылатдым мен.

— Гм-гм,— деди Ленин, сора интеллигенцияны ишчи классны ишине сатлыкълыгъын кёргюзген кёб юлгю келтирди.

— Ичибизде кълалгъан сёз болсун, — деди ол, — кёбле, кюркъланлыкълан сора да, ала суюген теория джашау бла тюбешген заманда ол заранлашыр деб илген-

нгенликден, тартынганлыкдан, сескекли болгъандан, кеслерин суйгенден сатлыкъ, джаулукъ ишле бардырадыла. Биз а андан къоркъмайбыз. Теория, тюзю оюм эте билну бизге, къаллай эсе да бир тюрленмезлик зат тюлдю, бизге ол иште керекли инструментди.

Енге, Ильич мени тилегими джангыз джолда да къабыл этмей къоймагъанды. Ариу мени тилегим толмагъан тѳреси болгъан эсе да, аны терслигинден тюл эди, бир ажимсыз, орус къраллыкъны топал машинасыны «дже-тишмеген механизми» себебинден эди. Кимни болса да мутлахлыгъы джетерге боллукъду багъалы адамланы джазыуларына, аланы джашауларына. Бу затда да танылыргъа боллукъду «аманлыкъчылыкъ». Джау, харамагъыча — адебсизди. Дерт бла ачыулулукъ, юреннгенлерича, барыб турадыла. Игитда, ахлуларыны инджиулерине къараб, зауукъ чарт-гурт адамла да бардыла.

Бир кере, ышара-ышара, ол меннге бир телеграмма-ны кѳргюздю.

«Энтда тутхандыла айтыгъыз бошласынла».

Тюбюнде: Иван Вольный.

— Мен аны китабын окъудум, — тамам джаратдым. Ол адамы джангылычланы боллукъларын, аны ючюн ачыуланмагъанын, кесини энчи кѳлкѳалдысы ючюн ачыуланмагъанын къысха огъуна танийса. Аны ючюнчю кере тута болурла дейме. Сиз анга элден къора десе-гиз а, ѳлтюрюб къоймасынла. Андан сую болмазла аны. Юретигиз. Телеграмма бла.

Мени кѳб кере сейирсиндире эди Ленинни душманнга санаб тургъан адамлагъа болушургъа хазырлыгъы, къуру хазырлыгъы бла да къалмай, аны аланы джашауларына къайгырыуу. Сѳз ючюн, алимлиги-химиклиги

болгъан генералгъа ёлюм къоркъуу тюшген эди.

— Гм-гм, — деди Ленин мени хапарымы толу ангылаб бошагъандан сора. — Сора джашлары аны лабораториясында сауут-саба джашыргъанларын билмегенмиди? Къалай эсе да, ангылашынмагъан зат барды былайда. Бу затха Дзержинский къарасын, аны тюзлюкге сезими кючлюдю.

Талай кюнден сора ол, Петроградха телефон бла сёлешиб:

— Сизни генералны бошлайбыз, — таб бошлагъан да болурла. Мураты къалайды аны? — деди.

— Гемозмульсия этерге...

— Алайды, къаллай эсе да, карболканы! Да ма, кюрешсин карболка бла. Бир айтыгъыз, неси джетншмейди аны...

Адамны къутхаргъан къууанчын джашырыр акъылда, Ленин къууаннанын накъырда бла джабды.

Талай кюнден дагъыда сорду:

— Генерал къалайды? Джарашханмыды?

19-чу джыл Петербургда хант юлге бир тамам ариу тишируу келиб, быллай къаты дау салды:

— Мен бийче Ч.-ма, итлериме сюек беригиз!

Джорюген хапаргъа кёре, ол мугурлукъ бла ачлыкъгъа тёзмей, Нева суугъа башын атаргъа тебрегенди, алай а тёрт ити, бийчени муратын сезиб, аны ызындан атылгъандыла, сора юрюб, сынгсыб, ол ызына къайытхынчы къоймагъандыла.

Мен Ленинге бу таурухну айтдым. Меннге ёрге, къынгыр къараб, кёзлерин сюзюлтюб, ахырында кёзлерин къысыб, мыдах болуб:

— Бу керти тюл эсе да, ариу джарашдырылгъанды. Революцияны накъырдачыгъыды, — деди.

Тынгылады. Ёрге туруб, столда кѳагъытланы айыра, сагъышлы:

— Хо, бу адамлагъа кѳыйын болду, история — аммабыз кѳатыды, дерт джетдириуде чыртда тартынмайды. Не этериксе? Бу адамланы чотлары аманды. Аланы акъыллары, игитда, тамырлары юзюлгенин, ала да джерге жангыдан орналмазлыкъларын ангылайдыла. Трансплантация, Европагъа орнатуу, акъыллыланы хош этерик тюлдю. Ала анда кѳл салалырламы, кѳлюгюзге кѳалай келеди?

— Орналмазла — дейме.

— Алай эсе, бизни бла боллукъдула неда интервенцияны кѳайгъысына кирликдиле.

Мен анга: кѳюзюми кѳрюнеди, огъесе кертидамы джазыкъларынады ол адамланы?— деб сордум.

— Акъыллыланы — джазыкъларынама. Акъыллыла бизде аздыла. Биз — кѳбюсюне фахмулу халкълар, алай а эринчекди ангыбыз.

Сора, класс зоопсихологияны сынаб башлагъан, «большевикле» бла ишлеген джолдашланы талайын эсге тюшюрюб, аланы юслеринден сейир тукъум джумушакълар сѳлешди.

Сейир тукъум тѳзюмлю адамны, Ленинни юсюнде эм ашхы революцион интеллигенцияны шартлары бар эдиле — керек сагъатда кесине зарауатлыкълар табхынчы, Рахметовну чюйлерине дери, искусствону джукълар са намаугъа дери, Л. Андреевни геройларыны бирини логикасына дери да тѳзюу:

«Адамла кѳарыусуз джашайдыла, сора мен да кѳарыусуз джашаргъа керекме».

Кѳыйын, ачлыкълар кючлеген 19-чу джыл джолдашлары, солдатла, кѳыйыр джерледен элчиле джиберген продукталарны ашаргъа тартына эди Ленин. Аны кѳолай-

сыз юйюне посылкала келтирселе, къашын-башын джыйырыб, джунчуб, ауругъанлагъа неда ашарыкъ джетмей, къарыусузгъа таяннган джолдашлагъа юлеширге ашыгъа эди келген унну, шекерни, джауну. Мени кесине къонакъгъа чакъыра, ол:

— Къакъ чабакъ бла сыйларыкъма, — Астрахандан джибергендиле, — деди.

Сора, Сократныкъыча мангылайын джыйырыб, джити кёзлерин бир джанына буруб, дагъыда къошду:

— Тамам бийгеча джибередиле. Бу затны къалай къойдургъун? Аямай, огъайны басаса да, — джанларына тиесе. Тёгерегингде уа хар адам ачды.

Аракъыгъа, тютюнге чыртда ёчлюгю, суймеклиги болмагъан, эртденден ингирге дери къыйын, ауур иш бла кюреше, ол чыртда кесине къайгъыра билмей эди, тенглерини джашауларындан а кёз алмай эди. Кесини кабинетинде стол джанына олтуруб, гузаба джазады, сора, перону къагъытдан айырмагъанлай:

— Хош келдигиз, саулукъ къалайды? Бусагъат бошайма. Провинцияда бир джолдаш, эригиб турады — арыгъан болур. Болушургъа керекди. Кёл кёлтюрген — уллу затды.

Бир джолда Москвагъа келгенимде:

— Ауузланнганмысыз? — деб сорду.

— Хо.

— Алдай болурмусуз?

— Шагъатларым барды, — Кремльде хант юйде ауузланнганма.

— Анда хантны къолайсыз этедиле деб эштгенме.

Олсагъатдан огъуна: нек аманды, къалай этилсе иги боллукъду, деб тинтиб сорду.

Сора ачыуланыб башлады:

— Энди бир уста шапаны табалмаймыдыла? Адамла ойсурагъынчы ишлейдиле, суйюб ашарча, татыулу хант салыргъа керекди алагъа. Продуктала аз, кеслери да къолайсыз болгъанларын билеме — анга уа уста шапа керекди. — Эмда — ызы бла ким эсе да бир гигиенистни джарашхан хантны аш эритиуде магъанасыны юсюнден айтханындан талай сёз келтирди.

Мен анга:

— Аллай затланы юслеринден сагъыш этерге къудретигизден къалай келеди? — деб сордум.

Ол да сорду:

— Хант джарашдырыуну юсюнденми дейсиз? — деб.

Ол сёз уруму бла, мени сорууму орунсуз болгъанын ангылатды.

Эски танышым, П. А. Скороходов, кеси да сормовочу, джумушакъ кёллю адам, чекада ишни къыйынлыгъыны юсюнден тарыгъыб сёлешди.

— Мен акъыл этгенден, ол сизге къыйын тийген ишди, халигизге келишмейди кеси да, — дедим.

Ол мыдах болуб:

— Халиме чыртда келишмейди, — деди.

Сора сагъыш этиб:

— Алай а, Ильич да кёб кере джюрек сезимлерине тынгыламазгъа керекли болгъанын эсима тюшюрсем, кесими къарыусузлугъума уялама.

Тутхан ишини хорламы ючюн, тишлерин къаты къысыб, «джюрек сезимлерине тынгыламай» — къанына синнген «социал идеолизмни» хорларгъа керек болгъан, хорлаб да тургъан ишчилени кёргенме, энтда кёреме.

Ленинге да керек болгъанмыды экен «джюрек сезимлерине тынгыламазгъа».

Ол, кесине тамам аз акъыл бёлгени себебли, башхалагъа кесини юсюнден джукъ айталмай эди, джюреги-

ни терен къайгыларын кимден да бек джашыра эди. Амма, бир джолда, Горкалада, кимни эсе да сабийлерин эркелетиб, ол былай айтды:

— Ма была бизден эсе иги джашарыкъдыла; биз чекгенни кѣб затын сынарыкъ тюдюле. Аланы джашаулары джумушагыракъ боллукъду.

Сора, узакъгъа, эл орналгъан дуппургъа къараб, сагъышланыб:

— Енге мен алагъа сукъланмайма. Бизни тѣлю история магъанасы болгъан ишни баджаргъанды. Бизни джашауну кыйын болумлары салгъан къатылыкъ ангылашынныкъды. Бары да ангылашынныкъды, бары да!

Сабийлени сюйюмлю ийнакълай эди, джумушакъ ауаз бла эркелете эди.

Бир джолда, анга келгенимде, столда «Война и мирни» бир томун кѣрдюм.

— Хо, Толстойду! Уучулукъну юсюнден сценаны окъурум келген эди да, бир джолдашха къагъыт джаргъа кереклим эсеме тюшюб турама. Окъургъа уа — заманым чыртда джокъду. Бюгече окъуялгъанма сизни Толстойну юсюнден китабчыгъыгъызыны.

Кѣзлерин джумуб, ышара-ышара, кѣлю хош болгъан халда, табчанда керилиб, ауазын джумушакъ этиб, гузаба сѣлешиб башлады:

— Къаллай теренлик барды, не? Къаллай онглу адамды ха! Ма художник десенг... Сора — билемисиз, энтда бир сейири не болгъанын? Бу графха дери литературада керти мыжыкъ болмагъанды.

Сора, джумулуракъ кѣзлери бла меннге къараб, сорду:

— Европада аны бла тенглешдирир ким барды?

Кеси кесине джууаб берди:

— Киши да огъай.

Сора кьолларын ууа, кьууанчлы халда кюлдю.

Мен кёб кере сезе эдим аны Россия бла, оруслула бла, орус искусство бла махтаннганын. Аны бу заты бир-бирде Ленинге келишмегенча, таб, ол зат оюмсузча кёрюне эди меннге, артда уа аны ишчи халкьгьа кьууанчлы, терен сюймеклигин ангыладым.

Каприде чабакъчыла акула чырмагъан, джыртхан чабакъ ауну акъырын седретгенлерине кьараб:

— Бизникиле быладан тири ишлейдиле, — деди.

Сора мен аны айтханына аккыллыгъымы билдиргенimde, ол мыдахыракъ болуб:

— Гм-гм, сиз бу догъурада джашаб тургъанлай да, Россияны унутмаймысыз?

В. А. Десницкий — Строев меннге, Ленин бла Швецияда айланган заманларында, вагонда, Дюрерни юсюнден немец монографиягъа кьарагъанларын айтды.

Немецле, купеде хоншула, бу кьаллай китабды, деб сордула. Артда белгили болгъанына кёре, ала кеслеринде уллу художникни юсюнден джукъ билмегендиле. Ол зат Ленинни уллу сейирсиндиргенди, эки кере да, махтаньб, Десницкийге былай айтды:

— Ала кеси адамларын билмейдиле, биз а билебиз.

Бир ингирде, Москвада, Е. П. Пешкованы фатарында Ленин, Исай Добровейн Бетховенни сонаталарын сокъгъанына тынгылаб, былай айтды:

— Бу «Аппасионаталадан» игиге джукъну санамайма, анга кюн сайын тынгыларгъа да разыма. Джюрегинге джагъылгъан хур музыкады. Мен хаман да махтаныб, таб асыры сабий махтанчакълыкъ эсе да, былай сагъыш этеме: ма, кьаллай алапат затла эталлыкъдыла адамла!

Амма, кёзлерин джума, ышара, былай кьошду:

— Алай а музыкагъа кёб тынгыларгъа болалмайма,

нерваларыма татыйды, бу кир джаханимде джашаб, бу ариулукъну болдургъан адамлагъа ариу сѣлеширинг, аланы башларын сыларынг келеди.

Кертисинде, биз къаллай да артыкълыкъгъа къаршчы эсек да, бююн а кишини да башын сыларгъа керек тюлдю — къолунгу къабарыкъдыла, башларына къагъаргъа керекди, хатерсиз къагъаргъа. Гм-гм, — джаханим къыйынлыгъы болгъан ишди!

Аурукъсунган, тамам арыгъан халда, ол 9.VIII.1921 джыл меннге былай джазгъан эди:

А. М!

Сизни письмогъузну Л. Б. Каменевге джибергенме. Мен бир затчыкъ да эталмазча, бек арыгъанма. Сиз а къан тюкюресиз, баргъан а этмейсиз?! Ол, ей — дагъыда — ей, уятсызлыкъды эмда оюмсузлукъду. Европада иги санаторийде багъылгъан да этерсиз, юч къат кѣб иш да этериксиз. Ей-ей. Бизде уа — не аурууну багъаллыкъ, не иш эталлыкъ тюлсюз, къуру дыгалас, бош дыгалас. Барыгъыз, сау боллукъсуз. Аякъ тиремегиз, тилейме Сизден!

Сизни Ленин.

Джылдан артыкъ заманны мени бла къаты кюрешиб, Россиядан кет, бакъдырыгъа бар, деб тургъаны мени бек сейирсиндире эди: толусу бла ишге батыб тургъанлай, эсинде къалай турады ким эсе да, къайда эсе да бир ауругъанны солургъа керекли болгъанын?

Меннге джибергенича письмоланы ол кѣб тюрлю адамгъа джазгъанды, эшда онла бла джазгъан болур.

Джолдашларына кемсиз татлы бола билгенин, уллу эс бѣлгенин, аланы джашауларында тюбеген ууакъ табсызлыкълагъа дери къайгъыргъаны кѣрюнюб тургъанын айтхан эдим. Алай а аны бу сезиминде мен бир заманда да, кѣси хайыры ючюн къайгъырыуну эслеялмагъанма

бир-бир акъыллы тамаданы кесини халал эмда уста къуулукъчусуна къайгъырыуунда болуучусуча затны.

Огъай, ол керти тенгни халал къайгъырыуу эди, тенгни тенгнге суюмеклик сезими. Билеме мен, Владимир Ильич бла аны партиясыны таб уллу адамларыны ортасына бирчалыкъны белгисин салыргъа боллукъ тюлдю, ол а алайлыгъын билмегенча кёрюне эди, тюзюн айтсакъ, — билирге да излемей эди. Адамла бла кескин селеше эди ол даулашса, аланы аяусуз кюлкюлюк эте эди. Бир-бирде таб ёрге къобмазча хыликке эте эди — ол бары алайды.

Алай а ол, эндиге дери чачыу-къучуу этиб, «седре-тиб» тургъан адамларыны юсюнден селешген заманда, адамланы фахмулары бла иннет кючлерине, чыдамлылыкъларына, ала 1918—1921 джылланы джаханим болумунда этген ауур, къыйын ишлеге, саулай къралланы, партияланы шпионлары басыб тургъан кёзюуде, тиллешуулени арасында, къазауатдан кёлтюрем болгъан къралны санына хыппиллеча джайылгъан аманлыкъчы иннет басхан кёзюуде ала бардыргъан ишге аны уллу сейирсиннгенин таний эдим. Ишлегендиле — солуусуз, ачдан инджилгендиле, юзюлмеген къайгъыда джашагъандыла.

Ленин кеси уа граждан къаугъаны къанлы толкъуну тамалын тозратхан джашауну къайгъысы бла ауур болумларыны къыйынлыгъын чекмегенча кёрюне эди. Джангыз бир кере, М. Ф. Андреева бла ушагъында, Андреева кеси айтханнга кёре, Ильич тарыгъыугъа ушаш бир зат айтханды:

— Не этейик да, багъалы Мария Фёдоровна? Кюреширге керекди. Амалсыз! Къыйынмыды бизге? Игитда! Сиз меннге къыйналмайды дебми турасыз? Болады — алай болады! Алай а, — Дзержинскийге бир къара-

гъыз, — неге ушаб къалгъанды ол! Не амалынг барды! Қъыйынлыкъны юсюбюзден аталгъа эдик ансы, къыйналасакъ да къайгъырмаз.

Аны джангыз бир кере эшитгенме былай тарыгъыб:
— Мартовну бизни бла болмагъанына ачыдым, бек ачыдым! Қъалай сейир джолдашды, кеси да къалай таза адамды!

Эсимдеди, къайда эсе да. Мартовну бир сёзлерин окъуб, харх этиб кёб кюлгени:

«Россияда къуру эки коммунист барды: Ленин бла Қоллантай».

Кюлюб бошаб, ахсыныб, дагъыда айтды:

— Қъалай акъыллыды! Эх...

Кабинетден бир «къуллукъчу» джолдашны ашыргъандан сора, сыйлаб, сейирсиниб айтады:

— Сиз аны кёбден бери таниймысыз? Ол Европада къралланы къайсысында да министрлени кабинетине тамадалыкъ эталлыкъды.

Сора, къолларын ууа, кюле-кюле къошду:

— Европа фахмулу адамла сартын бизден джарлыракъды.

Мен анга, Баш артиллерия управлениеге барыб, бир большевик, алгъыннгы артиллерист чыгъаргъан аппаратха къарасагъыз, — дедим.

— Мен андан не ангыларыкъма? — деб сорду ол, — алай болса да — барды. Мутхуз бёлмеде, аппарат салыннган столну тегерегинде джети чакълы мыдах генерал джыйылгъан эди, бары да — чалбашла, мыйыкълы къартла, алиме. Ленинни тюз кийимли алаша сюеги, къалай да болсун, аланы арасында айырылмай, къошулуб ангылатыб тебреди. Ленин, анга эки юч минутну тынгылады, джаратхан халда айтды:

— Гм-гм! — деб, политика вопросладан экзамен алгъанча, изобретательге соруулары таукел бериб башлады:

— Механизм эки ишни да бирден толтуруб, къараны ышаннга тюз алырча къалай эталгъансыз? Механизмни кѣргюзгени бла тобну бурну къурулурча этерге болмазмы?

Къаллай бир джерге хата саллыгъыны, дагъыда бир затлары юсюнден сорду, — изобретатель бла генералла уа анга къадалыб ангылатадыла. Экинчи кюн изобретатель меннге былай айтды:

— Бир джолдашы биргесине келлигибизни билдирдим генералларыма, ол джолдашы уа ким болгъанындан джукъ сагъынмадым. Ала Ильични танымадыла, башына субайлыкъ тутмай, шыкыртсыз, охранасыз былай чыгъыб къаллыкъды деб, кѣллерине да келген болмаз эди, эшта. Сорадыла: бу техникмиди, профессормуду? Ленинмиди? Сейир-тамаша болдула, — алай деген неди? Ушамаймыды? Да, сора, бизни лагъымларыбызны къайдан биледи? Техникадан терен хапарлы адамча, алай сорады! Алдай болурсуз! — Алайда керти да Ленин болгъанына ийнанмай къалдыла, дейме...

Ленин а ГАУ-дан къайтыб келе, джолда, уллу харх этиб, изобретателни юсюнден айта эди:

— Ма, адамгъа багъа бериуде къалай джангылыб къалыргъа боллукъду. Аны тюз иннетли, къарт джолдаш болгъанын биле эдим, алай а кѣкден джулдузну сермеб алыучуладан болмаз деб тура эдим. Ол а тамам аллай ишни тындырыргъа джараулу болуб чыкъды. Аферим! Огъай, аппаратны иште хыйсабына аккыллы болгъанча этгенимде, ол генералла менге къалай кирпилениб тохтадыла! Мен, иш этиб этген эдим алай, ол

аламат лагъымгъа къалай къарагъанларын билирге изледим.

Бир иги кюлдю да, андан сора сорду:

— Энтда бармыды дейсиз М-ни джангы чыгъаргъан заты? Нек болады алай? Андан башха бир зат бла да кюрешмезча этерге керекди аны. Эх, бу техниклени барысына да ишлерге керти да ашхы болум къуарарлай бир мадарыбыз болса эди бизни! Джыйырма беш джылдан Россия дунияда алчы кърал болур эди!

Хо, аны джолдашлагъа махтау салгъанын кѣб кере эшитгенме. Джюрюген сѣзлеге кѣре, ол асыры огъуратмагъанлагъа да, кючлерине-къарыуларына тыйыншылы багъа бериб, сѣлеше биле эди Ленин.

Л. Д. Троцкийни къурай билиу болумуна багъа бергенине бек сейирсиндим,—Владимир Ильич сейирсингеними эсledi да:

— Хо, билеме, аны бла мени ортабызда не эсе да, ѳтюрюклени айтадыла. Алай а бир зат — барды, джокъ зат—джокъду, аны да билеме мен. Аскер усталаны къурагъанды да ол.

Бир кесек тынгылаб, сериун, салкъын халда къошду:

— Не болса да, бизден тюлдю! Биргебизгеди, алай а бизден тюлдю. Башына сый чакъырыучуду. Не эсе да, бир осал зат барды аны юсюнде, Лассальны ышанларындан.

«Биргебизгеди, алай а бизден тюлдю»—бу сѣзлени андан эки кере эшитгенме, экинчи кере да бир онглу адамны юсюнден айтылгъан эдиле бу сѣзле. Ол Владимир Ильичден сора узаймай ауушхан эди. Владимир Ильич адاملаны бек ариу ангылай болур эди, эшта. Бир джолда аны кабинетине киргенимде Владимир

Ильичге баш ура, артына-артына эшик таба атлай баргъан адамны кёрдюм, Владимир Ильич а, анга да къарамай, джаза эди.

— Таниймысыз муну?—деб сорду ол, бармагъы бла эшикни кёргюзюб; мен «Бютеудуния литератураны» ишини юсюнден эки кере тубегенме анга, дедим.

— Да—сора уа?

— Боллукъма айтыргъа: ишленмеген эмда хыны адамды.

— Гм-гм... Къалай эсе да бир кукады. Эшта, жулик болур кеси да. Алай болгъанлыкъгъа, мен аны биринчи кере кёреме, ким биледи, жангыла да болурма.

Огъай, Владимир Ильич жангылмагъан эди; талай айдан бу адам Ленини характеристикасын толусу бла бегитди.

Адамланы юсюнден ол кёб сагъыш эте эди, аны бла къайгылы болуб, ол айтханлай, былай болгъаны ючюн:

— Бизни аппаратыбыз—къоб-къоланды. Октябрдан сора анга кёб джалгъан адам сугъулгъанды. Ол а—ол сиз суйген тюз иннетли интеллигенцияны терслиги блады, ол — аны бетсиз саботажыны юсю блазы, алайды!

Аны ол мени къатыш Горкалада айлана туруб айтхан эди. Эсимде тюлдю, Алексинскийни юсюнден мен нек башлагъан эдим сёзню, эшда, ол кёзюде ол бир къолайсыз ишчик этген болур эди дейме.

— Кёзге кёргюзюрге боллукъсуз: биринчи кере тубешгенимде огъуна аны кёрюб болмагъан бир кючлю сезимим болгъан эди. Сёнерге унамагъан сезим. Бир тукъум бир адам, ёмюрде менде аллай сезимни туудурмагъан эди. Биргелей ишлерге керек бола эдик, не бла да кесими тыяргъа кюреше эдим, джунчугъан да эте

эдим, алай а — сеземе: кёлтюралмайма мен бу оса кылыккылы адамны.

Имбашларын джыйыра, сейирсиниб айтды:

— Бетсиз Малиновскийни уа кёралмагъан эдим ичин. Бек къарангы ишди ол, Малиновский...

Аны меннге къайгъырыуу къаты устаны эмда огъурлу «къайгъырыулу тенгни» джан аурутууу эди.

— Сейир адамсыз сиз, — деди ол меннге накъырда халда, — литературада иги реалистчасыз, адамлагъа джетсегиз а — романтиксиз. Сизге хар ким — историяны азыгъымыды? Биз историяны билебиз эмда биз ол историягъа аш болгъанлагъа айтабыз: аудуругъуз къурманлыкъ этиучю ташланы, оюгъуз храмланы, къорасынла аллахла! Сиз а мени ийнандырыгъа излейсиз, ишчи классны джигит партиясы эм алгъы бурун интеллигенцияны рахатлы джарашдырыгъа керекди деб.

Мен джангыла да болурма, алай а мени бла ушакъ Владимир Ильичге асыу болгъанча кёрюне эди кёзюме. Ол, хазна къалмай, хар къуру айтыучан эди:

— Келсегиз—телефон бла билдиригиз, тюбеширбиз.

Бир джолда уа айтды:

— Сизни бла ушакъ этген къуру да сейирди, сизни кёлюгюзде къалгъан затла кёб тюрлюдюле эмда аланы чеклери кенгдиле:

Интеллигенцияны кёлю къалай болгъаныны юсюнден сора эди, артыкъ да уллу эс бёлюб—алимлени юсюнден,—мен ол сагъатда А. Б. Халатов къатыш «Алимлени турмушларын игилендириуню комиссиясында» ишлей эдим. Пролетар литературагъа акъыл бёле эди:

— Андан не сакълайсыз сиз?

Кёб затны сакълагъанымы, тил билиуден, тыш къраллы тилледен — Запад бла Востоку, — фольклордан, бютеудуния литератураны историясындан, айы-

рыб—орус литературадан кафедралары болгъан литвуз кьуаргъа кереклиге санагъанымы айта эдим.

— Гм-гм,—дей эди ол, кёзлерин джумуб, харх эте,— Кенгди эмда кёз къаматырчады! Кенг болгъаны ючюн—джокъду огъайым, алай а—къаматырча болса уа, не? Ол затны юсюнден бизни кесибизни профессорларыбыз джокъдула да, буржуй профессорла уа аллай историяны кёргюзюрле... Огъай, биз бусагъатда аллай ишни баш-лаяллыкъ тюлбюз. Юч джылчыкъны, бешчикни сакъ-ларгъа керекди.

Тарыкъгъан да эте эди:

— Окъургъа чыртда джокъду заманым! Демьян Бедныйни ишини агитацион магъанасыны юсюнден: къаты эмда талай кере чертген эди, амма, айта эди:

— Дюргенирекди. Окъуучуну ызындан барады, бир-разны уа алгъаракъда болургъа керекди.

Маяковскийге асыры ийнанмагъанча эди, таб ачыу-ланган да эте эди:

— Дауурдубилгени, къалай эсе да, бир кыйысыкъ сёзлени табады, мени сартын,—керекли затны джаз-майды, джазгъаны да ангыларча тюлдю. Болгъан бары чачылыбды, окъургъа да кыйынды. Фахмулудуму? Бек терен? Гм-гм, кёрюбюз. Назмуланы асыры кёб джаз-маймыдыла, къалай кёресиз? Журналлада да сау бет-лени назмула бла толтуруб, кюн сайын дегенча джыйым-ла да чыкъгъанлай турадыла.

— Джаш тёлю быллай кюнледе джыргъа тартханы сей-ир тюлдю, дедим,—мени сартын, орта назмуланы джаз-гъан иги прозадан тынчды, назмула заманны да аз ала-дыла; аны юсюне да назму джазыуну техникасына юре-тиучю ашхы устаз кёбдю бизде.

— Къайдам, назму прозадан тынчды дегенге—мен ийнанмайма! Ангылаяллыкъ тюлме мен аны. Терими

сыдырыб алсанг да—эки тизгинни джазаллыкъ тюлме—деди да, къашын-башын туюдю. Бютеу эски революцион литератураны, бизде, Европада да болганны барын халкъгъа айландырыргъа керекди.

Россиядан тышында кёб джашагъан, кесини къралына эс ийиб къарагъан орус адам эди ол,—узакъдан къарасанг, артыкъ да ариу, ачыкъ кёрюнеди къралынг. Россияны теренинде джатхан кючню тюз ангылагъанды ол,—халкъны айырылыб уллу фахмусун, алкъын къарыусуз кёрюнген, кыйын эмда мутхуз история кюзгъамагъан фахмусун, фантастикалы орус джашауну тунакы бетинде алтын джулдузлача джылтырагъан, хар неде да танылгъан фахмусун.

Владимир Ленин, бу дунияны уллу, керти адамы,—ауушду. Аны билген адамланы джюреклерине, бек ауур зат болуб тийди бу ёлюм, бек ауур!

Ала аёлюмню къара сызы артыкъ да бек чертерикди бютеу дунияны аллында аны магъанасын—бютеу дунияда урунган халкъны вождуну магъанасын.

Анга кършчы тургъан душманлыкъны булуту, аны атына ууланган ётюрюк бла кир сёзню булуту андан да къалын болса да—башхасы джокъду: шашхын дунияны тёзюмсюз къарангысында Ленин къабындыргъан мутхуз этер кюч джокъду.

Дунияны башында болмагъанды, мунуча, ёмюрледе халкъны эсинде унутулмай турургъа керти эркинлик табхан адам.

Владимир Ленин ауушду. Аны ангысы бла иннетин джюрютюрюкле саудула; энтда джер юсюнде бир адам да, бир заманда да, бир джерде да ишлемегенча, алай джетишимли ишлейдиле.

*Байрамкъулланы
Маулан кечюргенди.*

Байрамукъланы Халимат

ЛЕНИН БЛА ШАГЪРЕИЛЕНИУ.

Сууукъ эди. Бек сууукъ. Бу зат эсимде тургъаны неденди десенг, мен печ башында олтуруб, отда да нарат жаркълала юйню ичин нарат ийисге алдыра чыкърдаб джанганларынланды. Терезени миялалары оюудан толдула. Кимни эсе да уста къолу, алада салмагъан оюу къалмагъанча, печь башындан меннге алай кърюнеди. Мен хоншуларыбызда, юйюбюзде да кере тургъан затла: агъач аякълада, бешикледе суратла, кийизлени оюулары, къыз чепкенледе окъа тикгенле, бизден узакъ болмагъан чегетде нарат, нызы тереклени суратлары — барын сууукъ миялагъа джабышдыргъанды.

Анам джер баудан хотасы бла гардошла келтириб, ариу джуууб чоюннга салды да сора печ аллына чггюб къолларын отха тута:

— Юйде чычхан элтир бир бюртюгюбюз къалмагъанды,—деб меннге тюл, кеси кесине айтады.

Бу кезюуде эшик ачылыб, сууукъ хауа бла бирге юйге адам кирди. Ол, бизни тийреден, Хурзукдан, сгзге уллу чемерлиги болгъан жарлы киши Байрамукъланы Мисир эди.

Олтур олтурмаз ол, сёзлени ушашдыра, сарнагъанча ауазы бла былай башлады:

Адамла алай айталла
Преуленнге къайгъы келди деб,
Джарлыла бир бек джылайла
Ленин атабыз ёлдю деб.

Анамы аузундан сёзю чыкъмай сюелгенлей къалды. Мени кёлюме уа—ол ёлген адам бизни къысха джуу-угъубуз болур, аны кесин да адамла бек сюе болур эдиле. Энди анга къайгъы аш этерге анам ун къайдан сабын деб сагъышлы болдум.

Анам да, Мисир да ауузларындан сёз чыгъаралмай талайны турдула, ала сёлешиб башлагъанларында уа ол адам Москва деген элде ёлгенин, ол бизге джер бергени себебли уруда гардошубуз болгъанын бай Хаджи джарлыладан джерлерин сыйырыргъа да Ленинден къоркъгъанын билдим. Неден да бек къайгъылары уа таулагъа Мыкалайны законлары къайтадыла деб ол болгъанын да ангыладым.

Ол кюн мени ангылагъан затым ол болду.

Бу ачы хапарны башхалагъа да айтыргъа Мисир кёб турмай кетди, анам а эрлай абдез алыб, намазгъа уюду — джюреги бек кыйналгъан кёзюуледе анам аллахдан тилегин тышындан айтыучан эди.

Къолларын кёкге джайыб тилек тилегенин ачыкъ эшитдим:

— Мени аллахым, бизни джагъыбыз Ленинни джатхан джерин сен джумушакъ эт, джанын джандетге сен элт.

— О, мени аллахым, ол осиятын къойгъан адамланы ёмюрлерин сен узакъ эт, Мыкалайны законлары бери къайтмазча эт!

Аллахдан кёб зат тилей анам намазлыкъда иги мы-

чыды, андан сора намазлыкъны чюйге тагъыб, джюреги да хош болуб, печден чоюнчукъну тюшюрдю да, сора меннге гардош бла бышлакъ бериб, юйден чыкъды.

Мени сабий джылларымда акъылым— къуру ёлюб баргъан болмаса адамла башха джукъ этмейдиле дегенча алай эди. Бизни юйюбюз джол джанында эди, къабырлагъа ол джолдан башха джол джокъ эди. Уч-кулан базаргъа да, къазакъ станисе Пашинскеде джармалыкъгъа да ол джол бла бара эдиле. Бир-бирде уа къулакъларына пай хурджунла, къолджаулукъла тагъылгъан атлылада тегерегин алыб, фаэтон бла келини оздуруучан эдиле. Атланы къонгураулары бла, «Орайданы» тауушу бу ариу ёзенни зангырдата эдиле.

Сал агъач бла имбашларына кёлтюрюб, ёлюкленида оздуруучан эдиле, аланы ариу къатапа кюйюзлеге чырмаб элтселе да, мен ёлюкледен къуру да къоркъуучан эдим. Артда, кёб джыл ортадан кетгенден сора да, Ата джурт къазауатны заманында, ол къоркъуучу адетим джангыдан къозгъалгъан эди, алай а къоркъа турургъа заман джокъ эди.

Москва деген эл къалайда болгъанын мен билмей эдим. Хурзукну огъары джаны Минги-Тау табада болурму? Да алай эсе ол ёлген адамын къабырлагъа бизни аллыбыз бла оздурлукъдула, ол себебден, джюрегим къоркъа турса да, ычхындырмай ол ёлгенни къалай оздурлукъларын кёрюрге изледим, не ючюн десенг, бизни аллыбыз бла къабырлагъа ашырылгъан бир джангыз ёлгенни юсюнден ол джерлерин джарлылагъа чачханды деб, неда преуленнге бушуу къагъыт келгенди деб эштмеген эдим.

Ёлюкню оздурлукъларын кёрюр ючюн тулпыуум бла терезени мияласын эритиб кюрешеме.

Бу кёзюуде анам да бизни хоншуларыбыздан эки

тиширыу да келдиле. Кёзлерим джолда болса да, кёулакъларым юйде сёлешгенледедиле:

— Хаджини аякъ тюбюнде чёб сынмайды, кёууанганын джашыргъан да этмейди, джерлери энди кёолуна къайтханнга санаб турады.

— Кябагъа да баргъан муслиман адам биреуню ёлгенине алай къалай кёууанады, юйю кёуругъан.

«Совет власть энди тынкайды» деб кычырыб айланалды. Быллай хапарланы мен артда юйюбюзде да, хоншуларыдыбзда да эштиучен эдим—кышны узуну адамла джазгъа гардош урлукъ кёояргъа да излемей, джерлени иелери сыйырлыкъдыла деб кёоркъгъанлай турдула, урлукъну да къалай асырарыкъ эдиле, кышдан огъуна ашар гардошларын бошаб тургъан адамла, тышындан мюрзеу а хар юйдеги да келтириб баралмай эди.

Бир джолда, эшта, джаз кёзюу болур эди, нек десенг, бизни юйню джер башысында отлай тургъан кёойлагъа мен тюбюнден таш атыб кыыстаргъа кюреше тура эдим, элни тёбен джанындан бир линейка кёрюндю, аны юсюнде къара джамчыгъа чырмалыб ёлюк, ызындан да талай атлы. Ала къабырлагъа бармай, башха джанына—элни арасы табагъа бара эдиле. Бизни хоншуларыбыздан киши къалмай орамгъа юрюлдюле, эркишиле бла джашчыкъла уа линейканы ызындан мукъут болдула. Ол кюн мен бизни Хурзукда эл Совет деб бир зат болгъанын, анга элчиле алгъынча преулен деб тургъанларын билдим. Аны тамадасы уа мен танымагъан, ол кимге не кереклисин билген бизни ёлген джууугъубуз Ленин жанлы адам болгъанын да ол кюн билдим. Советни тамадасы джамагъатны джыйыб, Мыкалай патчахны законлары къайытырыкъдыла деб байла сакъламасынла, ол законла ёлюб боша-

гъандыла, Ленин а ёлсе да джашаб турлукъду, хар не-
да аны осиятыча боллукъду деб сёлеше тургъанлай,
атыб ёлтюргендиле да энди ёлюсюн юйюне алыб бара-
дыла деди.

Аты Эрши болса да, не ючюн эсе да, энди анга хар
ким Делегатка деучю тиширыудан мени билгеним ол
кюн ол хапар болду.

Мени сабий джюрегим да Хурзукда рахатлыкъ бол-
магъанын, хар кимни да къайгъы башын сер этиб ай-
ланнганын, адамланы кёбюсю ёлсе да сау тургъан Ле-
нинни джанында болгъанларын, алай а эски джашау-
ну къайытырын сакълагъанла да болгъанларын се-
зе эди.

Эски джашау деб уллула неге айтханларын мен
билмей эдим, бир джолда уа уллуланы ушакъларын-
дан. анам энди джангыз ийнегизни эгечим Къанитат-
ха къуран чыгъаргъанлыкъгъа моллагъа бермезге эр-
кинлиги болгъанын, ол эркинликни джангы джашау
бергенин, моллагъа хакъ тёлеучю заманлары уа эски
заманнга саналгъанын билдим, алай болса да къуран
бизни юйде мийик табхачыкъда оюулу джанджаулукъ-
гъа чырмалыб туруучан эди. анга абдесиз тиерге уа
не амал! Юйюбюзде аллахны, молланы да сыйлары
сакълана эди, анам а аллахха бармаз ючюн джангыз
ийнегизни афендиге берирге хазырды.

Белгили чамчы Къалай улу Аппаны къолларын бай-
лаб арба бла эл элге айландырыб, бетине тюкюртюрге
кюрешген заманла да эски заманла болгъанларын ангы-
ладым. Анга алай этгенлери ол чамларында байланы
сёккени ючюн болгъанды.

Мыкалайны энди келмезлигине, Ленин ёлмегенине
ийнандым, нек десенг,—ол биягъынлай бизге къай-

гъырыб тургъан себебли биз бачха сюре башладыкъ; Ленин мени атамы ёлгенин билиб, төрт сабий бла къалгъан анам къыйналыб джашагъанын да билгенине мен толу ийнаныб бошадым.

Бизни хоншуларыбыз да къадалыб бачхаларын сюредице. Бу бачхаланы алгъыннгы иеси Хаджи бусагъатда кеслерини джерлеринде ишлей тургъан адамланы къатлары бла кюнюне талай кере озуучусу бююн да кёжюмде турады. Аны юсюнде къызыл абасы, къара элтир бёркюнде акъ сархы, къолунда омакъ таягъы болуучан эди. Бир къауумла къараб аны узакъдан кёргенлей огъуна ишлерин къоюб, ол озуб кетгинчи, бойсунган къарамларын андан алмай ашыра эдиле; бир къауумла да беллерин ёрге тюзетмей, ишлерин тохтатмай, Хаджини кёрмегенча этиб къоя эдиле; бир-бирлери уа кюреклерине таяныб, кёзлеринде окълары болса урурча къарамлары бла ашыра эдиле.

Мени анам а къараб Хаджини кёргенлей, гитчечик болуб къалгъанча, Хаджи не къадар джуукълаша келсе анамы ол ариу санлары ол къадар гитчеден гитче болуб баргъанча, кёжюме алай кёрюне эди. Анамы акъыллы кёзлери бушуу бла къоркъуудан тола эдиле да бусагъат джыгъылыб, къобмазча болуб къалады деб джюрегим чыгъуучан эди.

Хаджи уа бу адамланы къаты бла нелени эсе да мурулдай оза эди. Бир джолда уа бу адамла бары да Хаджини джерлерин ызына къайтарыргъа аздан къалгъан эдиле.

Джай кёк кюкюреб хатерсиз джашнады. Кёкню кюкюрегени, бизни таула башларын бири-бирине уруб чакъдыргъанча, алай таууш эте эди. Бизни хоншубузну джангы битген юйюн элия уруб джандырды. Адамла

отну дженгил джукълатсала да юйге иги заран тюшдю.

Ол кюн огъуна элде уллу хапар чыкъды—аллах Хаджини тилегин эштиб къабыл этиб, отну салгъанды. Юйню иеси бу хапарны эштгенлей, энтда къыйынлыкъ басды деб асыры къоркъгъандан несин да билмей Хаджиге барыб, «Шо энди меннге аллахдан къыйынлыкъ чакъырма, гардош салсам да неси бла да бачхангы ызына ал» деб барды. Аны ызындан къалгъанла да Хаджиге алай тилек бла баргъандыла, алай а бу хапарны Советде эштиб, Хаджиге бир вершок джерни да къайтармагъандыла деб хапар болду.

Алай бла Ленин берген джерле ол кюн ызларына сыйырылыргъа аздан къалгъан эдиле.

Мен Ленинни юсунден жангы зат эштмеген бир кюн къала болмаз эди, ол себеден, аны къаллай болгъанын билирге излемеклик ёсгенден ёсе бара эди: къаллай болур? Ол бизни сюеди, алай эсе уа бирда ашхы адамды: Хурзукда хар не болумну да кёреди, биледи, алай эсе уа ол бизге джууукъ да джашайды; хар нени да джарлылагъа чачады, алай эсе уа ол бек бай адамды, бек чомарт адамды, кеси да Сосуркъача деу, къарыулу болур, алай а мен Сосуркъаны да кёрмегенме, ол таурухда джашайды. Мисир айтыудан, ол ёлгенди, анга джарлыла джылайдыла, алай а ол дагъыда сауду бу затны мен ангылаялмай эдим, андан сора да ол кюн мен аны къабырлагъа элтгенлерин де кёрмедим, алай эсе уа ол керти да сауду.

Ол ёлген болса, бизни быллай бир гардошубуз да, ийнегибизге биченибиз да боллукъ тюл эди; бизге тюкенден бусагъатха дери дыккы джюрюген затланы—тузну, сернекни, къумачны сатарыкъ тюл эдиле, аланы алып ючюн мени анам кёзююун сакълай эртденден

ингирге джетсе да меннге энди анам гугурук суратлы
пряник, кыйырлары чачакъ болгъан конфет, неда ше-
кер гырт тутдуруучан эди. Ким биледи, ма бу затла
джаздыргъан болурла меннге кѣб болмай бир назмуну,
аны аты «1922 джылда эки шайлыкъ ачха» деб алайды.
Мен анда—ол экишай Лениннге тюшюб, ол да аны ке-
сине тузу, сернеги болмай тургъанлай кыйсы болса да
бир сабийге конфетге джойгъан болур эди...

Школда окъутууну юсюнден сѣз башланды. Ол за-
манладан кѣб джыл озгъандан сора мен, таулу орусча
кѣуру тогъуз-он сѣз билирге да къалай талпыгъанын
ангыладым. Ол талпыуу аны, эшта, ёмюрледен бери да
болур эди, алай а миллетлени бири-бирине юсдюрюб,
аланы бири бирине джолларын кесиб туруу политика-
да ол затха болум джокъ эди. Орусча аз-буз билгенле-
ге сукъланыб къарагъан кѣзлени мен унутмагъанма.
Аз-буз орусча сѣлеше билген адам атына миниб, орус
стансеге барыргъа амал таба эди, анда уа анга шохла,
шагърейле чыгъа эдиле.

Школда окъутууну юсюнден хапар чыгъыб башла-
гъаныда къарачайлы сабийни орус тилге юренирине
талпыды. Орус тил билген адамны сыйы уа къалай
мийик эди! Аллай адамны ызындан къараб: О, билемисе,
ол орусча биледи! деучен эдиле.

Алай а таулуну кѣууанчы, ышаныуу да бушуугъа
бурулдула: кесини сабийни кыйры эсѣ да джерни эте-
гине сатылырын ким сюе эди?! «Советвласть сабийлени
школ деб бирге джыйгъаны, аланы тыш къралгъа са-
тар ючюндю, бир кѣауумларына орус тилге юрениб
гяур этерикди» деб бир хапарла чыкъдыла.

Мени анам да кългъанлача не этерге, къалай этерге
билмей кыйгъыгъа кирди. Насыб кѣзюуге туугъан кыыз
сабийи школгъа барса сюеди, алай а сатыб ийселе уа?!

Ленин а окъугъуз деб осият этгенди. Бу сёз хар тау-
луну джюрегине кыйын джолла бла келиб орналды.
Сора мени къолумдан тутуб биринчи классха биринчи
устазым Ангелина Николаевна Козарезова, бусагъатда
Москвата пенсионерка, алыб барды.

Школда букварда биринчи болуб мен Ленинни, Вла-
димир Ильични, суратын кёргенимде, ол къалгъан адам-
лача болгъанына сейирсиндим..

Мычымай, мени юсюме, мында ёмюрде чыкъмагъан
пальтону кийдириб, муну Ильич саугагъа ийгенди, де-
диле. Ильични уа мен энди билеме: ол къалгъан адам-
лагъа ушагъан да, ушамагъан да этеди, нек десенг, ол
ёлсе да джашаб турады, мени пальтом болмай тургъа-
нымы да билгенди... Мени кёлюме келгенин бегитгенча
букварда, Ленинни суратыны башында: «Ленин ёлген-
ди—Ленин джашайды», «Ленин бютеу дуния пролетары-
ны вождуду», «Бирликде-тирилик» деб джазылгъанды.
Меннге бу джангы сёзледен мен кесиме оюм этген—Ле-
нин сау болуб, мени анам инджиу кёрлюк тюлдю, ол бол-
ду.

Эсимдеди—ораза ай эди. Къыш. Боран. Мен школгъа,
биринчи классха, джюрюйме, бир талай орус сёз билеме,
орус тилде джырчыкъла джырлайма, анам мени джыр-
лагъаныма сюйюб тынгылайды, магъанасын а экибиз да
ангыламайбыз. Бир кюн мени инбашыма къумач сумка-
мы тагъыб школгъа ашыра, анам меннге:

— Тамбла аууз байлар кюндю, сен да ораза тутар-
гъа керексе, ол дунияда атанг кыйынлыгъа сууабды,—
деди.

Игитда тутама, мен аз-буз эслеген атама ол дунияда
себеб болсун ансы!

Сары аш ашаб, эрденбласында мен ораза аузум бла

школгъа кетдим. Школ бизден узакъда, биреуню юйюнде эди. Асыры борандан къалай баргъанымы да билмей классха кириб олтурур олтурмаз кѣлюме чабды. Эс джыйгъанымда Ангелина Николаевнаны агъач табджанында джатыб, ол да къатымда олтуруб тургъанын сездим. Аныкъылача аллай ала кѣзлени, кѣкню бир джангыз бұлуту да болмай, джулдузла да чыгъаргъа хазырлана тургъан заманына ушаш кѣзлени, анамы кѣзлерича джылы кѣзлени, былай тюз къатымда мен биринчи кере кѣрдюм.

Мени эс джыйгъанымы кѣрюб, ол къатыма ашарыкъ салды да, сора кеси дерсге кетди. Ашарыкъны тилиме да салмадым, да къалай салыр эдим ораза эдим сора? Юйчюкню ичин сынаб башладым. Тюз мен джатхан табджанны башында агъач рамкачыкъда Ленинни суратын кѣрдюм: бизни къарамларыбыз тубешдиле. Ленинни кѣзлери кюлмей—ышармай къарайдыла, ол себебден, кѣллерине чабыб къалычу адамланы Ленин суймегенин ангыладым. Мен эрлей табджандан аякъларымы салындырыб энтда Ленинге къарагъанымда ол: «Эштемисе, кѣлге чабыу чотну унут, ёмюрлюкге унут!» деди.

Мен биринчи кере госпиталда кесим тенгли украинлы солдатны ауур джарасын байлагъан заманымда кѣлюме чабмай къалгъаны ол сѣзле ючюн болурму эди?!

Ол джыллада Хурзук эл, къалгъан тау эллча, насыблы эди, алай а къайгъыда джашай эди. Эки минг юйню ичинде минг бла джарымындан да асламына насыб келиб, тѣрлерине ёмюрлюкге олтургъан эди.

Насыб а кѣб затда таныла эди: урунганланы къолларында властан башлаб, юйледе патеген кире тебрегенине дери. Қалгъан юйледен а насыб не кетиб бошагъан эди, неда тайыб бара эди, нек десенг, аланы къолларындан власть ёмюрлюкге къорагъан эди, ала уа аны

кѳолда тутар ючюн болмагъан-онгмагъан хапарланы джайыб кюреше эдиле. Таулу уа анга насыб ёмюрлюкге келгенине ийнаныргъа къалай бек сые эди! Алай а дин къуллукъчула айтханнга ийнанмай къалай болсун, ала-ны аузлары бла аллах кеси айтады сора?! Хар сёзю джашауда керти болуб баргъан Лениннге уа къалай ийнанмазса?!

Таулу Ленинни сёзюн, джашауну хар бир затыны юс-юнден да айтхан сёзюн, излеб кюреше эди, нек десенг, ол Лениннге джюреги бла ийнаныб бошагъан эди.

Ленинни сезюн кюн сайын эштиб турурлай бизни хоншуларыбыз амал табдыла.

Бир джолда мен школда ойнай къалыб, юйге кеч келдим.

Анам меннге урушхан да этиб, хоншуларыбыз мени сакълай къакъ болуб чачылгъанларын айтды. Аланы не ючюн къакъ болгъанларын да сан этмей мен джатаргъа хазырлана тургъанлай, биягъыла къуюлуб келиб, шиндикчиклеге орналдыла. Анам балаузча чыракъны джукълатыб, уллу байрамдача, къалай лампы джандырды, андан сора кюбюрден ана тилде газетни чыгъарыб меннге тутдуруб:

— Бир джангыз тизгинин къоймай окъу, сени сау кюнню сакълагъанбыз. Мында Ленинни сураты барды, бизге деб айтылгъан сёзю да болур,—деди.

Биринчи классны сохтасы, харифледен сёзлени кючден-бутдан къурай билген мен анда джазылгъанланы эджиклейме, сёзлени айтама, сёзлени магъаналарын а ала кеслери ангылай эдиле. Ол ингирде газетден, Ленин Симбирск деб бир узакъ элде туугъанын, атасы да устаз болгъанын, къарнашы патчахха къаршчы баргъаны ючюн асмакъгъа асылгъанын, Ленинни юй бийчеси да Ленин-

ни муратын джашауда болдурур ючюн кёб зат этгенин билдик.

Ол статья, эшта, Владимир Ильични туугъан кюнүне басмаланган болур эди.

Алай бла бизни хоншуларыбыз Ленинни юйюрюнден да хапарлы болдула. Ол ингирден башлаб мен газет окъуучу болдум—къайсы эсе да газетге джазылыб, аны алгъанлай бизге чабдыра эди, мен да ол кёзюуде кючден-бутдан, артда уа таукелден таукел окъуб башладым. Ликбезде адамлагъа Совет властны, джангы джашауну юсюнден сёлеше эдиле, алай а таулуланы билирге излемклер асыры уллу болгъаны себебли ликбезде айтханлары аз кёрюне болур эди.

Адамланы башлары тели болгъан эди—бир джаны бла табхан насыблары тайышады деген къоркъуу тынгы бермей эди, алай а аны ычхындырмазгъа хазырлыкълары да уллу эди: таулу дженгил ийнаныб къалмайды, нек десенг, таула бир-бирде алдауукъ боладыла, таулада таулу не къыйынлыкъгъа да тюбеб къалыучанды, алай а ол аланы бир хорласа, экинчи башха таула аны къоркъутмайдыла, таулу кесини кючюне ийнанады, кесини тауларына ийнанады.

Джаз кюнлени бири бизни Хурзукга къайгъы келтирди. Таулу танг атмай къобучанды, ол кюн а андан эрте къобханла, андан алгъа къозгъалгъан эдиле. Тар орамчыкълада атлыла зикир айтыб барадыла, алларында акъ байракъ, ёлюмге ушагъан байракъ, джелчикде къалтырай барады.

Была кече эл советни чачыб, аны къуллукъчуларыны къолларын байлаб, гёзеннге атыб, ислам динни большевикледен къорулайбыз деб. Совет властха къаршчы чыкыгъандыла.

Биз, сохтала, бу затдан хапарыбыз болмай, барыу-

чубузча школгъа бардыкъ, алай а школда молладан сора киши кѣрмедик, ол а бизге бюгюнден ары къуран окъу-турун айтды.

Къайдан эсе да бир атлыла джетиб, бусагъатха дер трибунаны кючлеб тургъанлагъа чабдыла. Советни сарайын чачыб, ары акъла джыйыб тургъан адамланы бошладыла, ол адамланы ичинде биз кесибибизни устазланы да кѣрдюк.

Биз Советни аллында къагъыт кесеклени, мияла ууалгъанланы, агъач кесеклени кѣрюб сын болдукъ: хаманда бизге огъурлу кѣзлери бла былайдан, эшик башындан, къараб туруучу Ленинни суратыны умур-чумур болгъанын билдик. Бу суратны эл Советини биринчи тамадасы, ол ѳлтюргенлери, къайдан эсе да узакъдан келтиргенди деучен эдиле. Сторож Мисир келиб, бу затны кѣргенинде джыйыб башлады. Биз да болушабыз.

— Аллахсыз къауум, Ленинни сизге ѳлтюртмедик шойду, алагъа аллах керекди дебми турасыз, болмагъа эди керек бир да, ала Ленинни ѳлтюрюрге излейдиле!—деб Мисир ачыулана, умур-чумур болгъан портретни джыяды,—Ленин энтда джашарыкъды, кюрюрсюз, ол энтда орнуна тагъылыр, кѣрюрсюз, аллахсыз къауум!

Бу кѣзюуде майданда ѳлтюрюу-ѳлюу барады.

Бир ыйыкъдан элде джашау орнуна келди, дин къазауат ачханланы башчылары тутулдула—хаманда къоркьюу келтириб туруучу Хаджини да къайры эсе да ашырдыла.

Хар не да эски орнуна, алай демеклик, джангы орнуна келди. Эл Советни эшигини башына уа Ленинни биягъы сураты тагъылды—аны Мисир тылы бла джабышдырыб, кеси рамка ишлеб салгъан эди. Ленин алгъынча былайда таулугъа ариу ышарыб тюбей эди.

Ол портретни аллында бизни боюнларыбызгъа кызыл галстукла да такъдыла. Ол чакъыргъан джерге къачан да барыргъа мен ол кюн сау Ленинге этгенча кеси кесиме ант этдим. Владимир Ильич бла бу шагърейлениу эди—акъылынг, эсинг джетишиб шагърейлениу, ол тукъум шагърейлениу бойнунга кёб борч салады, эм уллу борч а—керти адам болуу, мен ангылау бла, алай этмеклик—дунияды башында эм уллу адамлыгъы болгъан адамдан, мени джакъсыз анама, джакъсыз хоншуларыма, мениге джакъ болгъан Ленинден юлгю алыб, аллай адам болуу демекликди.

Кёб болмай мындан алда мен Крымда газетле сатхан кioskдан «Огонек» журналны алдым. Аны тышында Ленинни башында да кепкасы бла сураты. Бу кёзюучюкде мени кёзюме узакъ тау элде советни эшик башысында тылы бла джабышдырылыб орнуна тагъылгъан сурат керюндю.

Къобан ёзенде, мени Хурзугум да орналгъан ёзенде, электростанция ишлей башлады. Мен ол кёзюуде элде комсомол ячейканы секретары эдим. Биз, комсомолчула, ол электростанция ишлеуге кючлю къошулдукъ. Биз Ленин бла бек шагърей эдик.

Аны «Коммунизм есть Советская власть плюс электрификация всей страны» деген сёзлерин да биле эдик.

Эсимдеди, Хурзукда хар бир юйде дегенча, кюндюзден чыракъ джонгурчхаланы хазыр этиб оджакъ джанына джыйыб, кече лампа орнуна аланы джандырыучан эдиле. Чыракъдан къара джалын чыгъа эди, мени акъылым бла ол джалын, биз тынгыларгъа унамасакъ уллу къауумла бизни къоркъутуучу алмастыны чачына ушай эди. Джалын юйню башын дженгил къаралтханы амалтын джазыкъ таулу тиширыуну къолундан бушдугъу къурумагъанлай ингирге джете эди, ингирде дагъыда

алай кьараллыгъын ол бек ариу биле эди. Патеген табыла башлагъанында солуулары чыкьгъан элчиле энди уа чыракъны да унутхандыла—аланы Ильични лампалары джарытады! Ильич, ол огъай, джарыкъны къайгъысын да этгенди таулулагъа!

Мени элимде электролампа джаннганларында болгъан кьууанч бююн да эсимден кетмейди. Прометей адамлагъа деб аллахдан от урлагъанды, адамланы бир кьауумлары уа от да, джарыкъ да кьуру аланыкы, бир кьауумчукънукъу, болургъа керекди деб тургъандыла—ол кьауумну сернеги, лампасы да болгъанды, таулуланы ксбюсю уа чыракъ джонгурчхала бла юйлерин джарытыргъа кюрешиб, отлукъ таш бла от кьабындырыб джа-шагъандыла.

Энди уа Ленин алагъа от да, джарыкъ да береди!

Ленин бла шагърейленген адам аны юсюнден башхалагъа да айтмай, аны бла башхаланы да шагърей этмей болалмайды. Биз, ол замандагъы комсомолчула, билгенибизча Ленинни юсюнден элчилеге хапар айта эдик.

Эсимдеди, колхозла кызыу кьуралыб бара эдиле, аланы юсюнден айтылмагъан керексиз хапар джокъ эди. Бизни хоншубузну юй бийчеси алты сабийин да биргесине тизиб эринден кетди—эри колхозгъа киргенди, ол а бютеу колхозну кьатыны болургъа суймейди. Юйюн чачханына кыйналгъанына не сёз бар эди, алай а таулу тиширыу кесини сыйына тамгъа тюшюрмез ючюн нени да чегерикди. Чыдаялмай, ол комсомол ячейкагъа келди: «Колхозну юсюнден Ленин не айтхан эсе да аны меннге айт, мен ол айтханча этерме». Не келсин, мен Ленинни ишин билгенлигиме джазгъан затларын билмей эдим, ол себебден колхозну юсюнден Ленин айтхан затланы мен ол тиширыугъа айталмадым. Бу затда устаз Федор Федорович Фисенко болушду. Мен а Ленин бла, о л кьой-

гъан затла бла шагърей болуу энтда мени алымда болгъанын билдим.

Озгъан заманны, бу заманны да кѣзге кѣргюзе къарам, бизни джашауубузда, артыкъсыз да ол къыйын джыллада сабийлени окъутханны тышында да Совет властны бегитиуде Ленинни политикасын джашауда бардырыуда устазны мардасыз уллу къыйыны болгъанын кѣреме.

Ленин бла дженгил шагърей болуб къаласа, алай а дагъыда бютеу джашаунга шагърей болгъанлай бара-са, дженгил-дженгил шагърей болгъанынг—анга ёмюр-юнг таныб тургъан кеси адамынгча ийнаныб къалгъанынг ючюндю, шагърей болуб баргъанынга—Ленинни учу-къыйыры болмагъаны ючюндю.

Мен Ленин бла алай шагърей болгъанма, мени балам а аны бла башха болумда шагърейленеди—ол Ленин къурагъан, Ленин ачхан сейир джашаугъа келгенди.

Бизни сабийлени энтда бир къауум тѣлюлери келир-ле, бир къаууму къарт болур, бир къаууму джангы туар, Ленин а аланы барына да бирча джол усталай барлыкъды.

Адам санга бир уллу игилик этсе, сен да не бла къайтарыр эдим дейсе. Адам адамлагъа игилик этиб, энтда этгенлей бара эсе уа анга джууаб аны тѣгерегине биригиу болургъа керекди. Алай а ол адам бизни арабыздан кетгенди, бек джашлай, замансызлай кетгенди, ол къурагъан партия уа аны ишин бардырады. Мен ол партиягъа аны мураты мени да муратым болгъанын билдире, аны вождуна мардасыз разылыгъымы билдире, бютеу дуняны пролетариатыны вожду бла шагърейленнгеними мийик ёсгенин билдире, анга член болдум.

...Москваны райкомларыны бирини секретары меннге партбилет береди. Ол кѣзючук меннге унутуллукъ тю-

дю. Бу мени джашаууму тѣппесиди. Бюгюн манга Москва кеси вождну аты бла, Совет Союзна Коммунист партиясыны аты бла партбилет береди.

Мени бла бирге партбилетле бир илму-сынам институтну къуллукъчусу бла иги уллайгъан бир эркиши да аладыла. Бир-бири къолубузну тутабыз, алгъышлайбыз. Мен эски тау айтыуну эсимде тюшюreme:

— Бу сейир кюнню унутуб, коммунист атны кир этгенни аты джассы артында айтылсын!—дейдиле.

Алай демеклик бедишли ёлюмдю.

Райкомдан Къызыл площадь, Мавзолейге ненча кере хапар айтама Ленинге: таула алгъыннгы таула тюлдюле, таулула алгъыннгы таулула тюлдюле дейме, анга бек кѣб зат айтырым келеди, не ючюн десенг, бизни хар кюнюбюз ёмюрде болмагъан ишлери бла бирге кеси хапаргъа кирирге излейди.

Ленин орденли кѣб миллетли Къарачай-Черкес областым да джашнайды. Бир юйюрге бирлешиб аны миллетлери Ленин осият этгенча джашау ишлеб барадыла.

Хар бир юйню тѣрюнден Владимир Ильич ышара къарайды, алай эсе уа ол таулуланы джашауларын, ишлерин джаратады.

Блимгъотланы Мунир

ВОЖДНУ КАБИНЕТИ БЛА ЮИЮ

Кремль. Кёбню кёрген, кёбню сынагъан къарт, алай а хар кюнден кюннге джашнаб баргъан Кремль. Бизни къралны хар бир адамына багъалыды ол, артыкъсыз да бек талай заманны анда барыбызгъа да багъалы адам—бютеу урунганланы скойген вожду В. И. Ленин джашагъаны, дунияны башында биринчи социалист къралгъа былайдан башчылыкъ этгени, адам улуну джарыкъ джашаууна—коммунизмге сокъмакъ салгъаны москвачылань, къонакъланы да кесине тартады. Ильич солугъан хауадан тогъургъа, ол джюрюген коридорла бла ётерге, ишлеген джерин кесими кёзюм бла кёрюрге таблыкъ тюшгенинде, уллу къууандым.

1918 джыл март айны чууакъ кюнлерини биринде Россияны бурунгу столицасы Москва джаш Совет къралны ара шахары болады. Правительство Петрограддан кёчюб, Кремльни акъ къалаларында орналады. Совнаркомну председатели В. И. Ленин, ол кюнледен башлаб, къыйын ауруб ишден айырылгъынчы былайда ишлегенди. Бютеу дуниягъа белгили ёлюмсюз чыгъармала джазгъанды былайда.

Андан бери Кремльде кёб зат тюрленгенди, джангыргъанды, ёзге В. И. Ленинни аты бла байламлы затла-бюгюн да, ол кёюб кетгенча, тюрленмей турадыла. Ильични кабинети, джашагъан юйю энди, адажла талпыб, кёрюрге ашыгъыб келген музейди.

Юйню кябыргъасында В. И. Ленинни ишлей тургъан сураты салынган меморийал къангада «Бу юйде 1918 джыл мартдан 1923 джыл майгъа дери Владимир Ильич Ленин джашагъанды эмда ишлегенди» деб джазылгъанды. Ичине кирирни аллы бла, бери келгенле, бу джазыуланы окъуй, вождну суююмлю тюрсюнюне къарай иги кесекни турадыла.

Атлауучла. Былайтын кёб кере чыкъгъанды В.И. Ленин ючюнчю этажда кесини кабинетине, адамлагъа насыб келтириучю иш кюнлерин башлагъанды.

— Кабинетде хар не да Владимир Ильич кёюб кетгенча сакъланады,—деб хапар айтады лектор экскурсовод. Китабла, телефонла, кябыргъада картала революцияны фахмулу башчысы бардыргъан уллу ишге шагъатлыкъ этедиле. Совет власть джангы джаратылыб келген кыйын заманда, уллу вожд мени гитче тау халкымы джазыуна сагъыш этгенди.

Владимир Ильични столунда—заман саргъалтхан кягъытла, «Халкъ комиссарланы Советини Председатели» деб джазылгъан бланкла, конвертле, ол хар кёру да, джазыучу темир ручка. Мардасыз кёб фахмулу тизгинле чыкъгъандыла былайда вождну къаламындан, чыгъармаларыны асламысы, былайда башчылыкъ этгенди Ильич бизни учсуз-кыйырсыз уллу къралгъа.

Владимир Ильични шиндигини эки джанында тегерек бурулгъан эки этажкерка барды, 1920 джыл Ленинни

тилеги бла этилгендиле ала. Ол этажеркалада тутханды
вождь кесине эм керекли китабланы.

Бизни биргебизде болгар джаш бар эди. Ол, къарай
келиб, китабланы ичинде болгар-француз сёзлюкге тю-
беб, уллу къууанды. Китабда Георги Дмитров болгар
тилде былай джазыб тура эди: «Бютеудуния пролетар
революцияны вождунa, биз бек суйген адамгъа—Ленин-
нге Болгар Коммунист партияны Ара Комитетинден. Ара
Комитетни атындан—Г. Дмитров, Москва, 5 март, 1921
джыл».

Бизни къралны урунганлары, Владимир Ильичге ул-
лу суймекликлерин, разылыкъларын таныта, кёб саугъа
ийгендиле. Ол аланы бек багъалатыб сакълагъанды. Ди-
ванны башында—К. Марксны ишчи П. Лоторев салгъан
сураты. Аны Ленин джаралы болуб, маджалгъа айлан-
ган кёзюуде, къууанчларын билдире, петроградчы ишчи-
ле ийгендиле. Портретни сол джанында—Степан Халту-
ринни барельефи, ол да скульптор Н. Альтманны сау-
гъасыды.

Саугъаланы ичинде 1921 джыл В. И. Ленинге да-
гъыстанчыла келтирген кюмюш суугъа атылгъан мерекеб
керек да барды. Кесини эсге тюшюрюулеринде делегация-
ны члени элчи А. А. Тахо—Годи былай джазады: «Юче-
улен эдик, Д. Коркмасов М. Хизроев, мен.

— Секретариатха киргенлей огъуна, бизни Ильични
кабинетине элтедиле. Кабинетге киргенлей алгъы бу-
рун суйюмлю, джарыкъ тюрсюнлю Ильич бла шкафын
толтуруб тургъан китаблагъа эс бёлесе. Андан ары
Тахо-Годи тау халкъланы джашауларындан, джети-
шимлеринден, джарсыуларындан. Ильич бла ушакъ эт-

генлерини, алчы адам улуну сыйлы вожду алагъа уллу эс бѣлюб тынгылагъаныны юсюнден хапар айтады.

«Ушакъгъа къызыб, кете тебреб саламлашхан заманда да джунчуяракъ болуб, Ильичге келтирген саугъаларыбызны—дагъыстанчы устала этген затланы—берирге да унутуб кетерге аздан къалдыкъ. Саугъаланы стол юсюне салгъаныкъда, ол алагъа бек суюуб къарады, усталаны чемерликлерине уллу сейирсинди, алагъа болуша турлугъубузну изледи, алай а саугъаланы алыргъа унамады: «Былагъа джангыз мен къараб тургъандан не келеди,—деди ол,—барысы да къарасынла, быланы музейге ашыыргъа керекди». Музейге башха затла иерге айтыб, саугъаланы кесинде къояргъа кючден унатдыкъ аны.

Кете туруб тюбешгенибиз унутулмаз ючюн, Ильич суратына къол салыб, бизге саугъагъа беририн тиледик. Ол берирге айтды, сора экинчи кюн мен, Ильични Кремльни арбазында тюшген суратын алыб келиб, джолдаш Фотиевагъа бердим. Ол да кириб, Лениннге къол салдырыб чыкъды. «Къызыл Дагъыстаннга» деб джазгъан эди Ильич».

Хар кюн сафъын Ильични кабинетине кѣб адам келгенди: ишчиле, эллиле, интеллигенцияны келечилери, тыш къралладан коммунистле, къонакъла оноу сора, болушлукъ тилей келгендиле, разы болмай, къууанмай бир адам да къайтмагъанды ызына.

Кабинетни бир эшиги Кремльни коммутаторуна ачылады. Былайда Кремльни телефонлары, шахарла арасы телефонлары орналыбдыла. Бери Лениннге граждан къазауатны фронтларындан хапарла келгенлей тургъандыла, былайдан тѣрт джанына Ленинни этген оноулары джайылгъандыла.

Кабинетни башха эшиги Совнаркомну заседаниеле залына ачылады. Совет властны биринчи джылларында былайы Ленинни кабинетини приемный болгъанды, Ильичге келген адамла сакълаучу джер. Алай а «Сакълай-сакълаи зар болдукъ» деб аланы бири да айтмагъанды. Ильич лжорукъну къаты тутханды, иш мизамны бузмагъанды. Совнаркомну къуллукъчуларын да алай юретгенди. Ол себебден Ленинге келгенлени бири да беш минутдан кѣбню сакъламагъанды. Сѣлеше тургъан адамы бла ушакъ бир кесек созулса, Владимир Ильич, секретарны чакъырыб, сакълаб тургъан адамладан кечмеклик тилерин излегенди.

Заседаниеле бардыргъан кѣзююнде да В. И. Ленин мизамны къаты сакълагъанды, магъанасыз сѣзге чырта заман бермегенди. Ол зат хар вопросну терен сюзерге, дженгил, тюз оноу этерге болушханды.

Партия мизамны бузгъанига уа Владимир Ильич тѣзюб болмагъанды, анга чырта кечим бермегенди. «Архангельск губ. исполкомну председатели Совет властны бир буйругъуна оюмсуз оноу» деген эди. — деб эсине тюшюреди С. Б. Бричкина. Ленин губисполкомну председателине быллай телеграмма ийди: «Аны ючюн мен сизге къаты эскертме, айтхан сѣзюгюзню ызына алмасагъыз, сизни сюдге берир къайгъыны кѣрлюкме, биз ишчиле бла эллилени джорукъгъа юрете эсек, эм алгъы бурун кесибизден башларгъа керекбиз».

Ленин ѳлгенден сора да бу залда 1958 джылгъа дери СССР-ни Министрлерини Советини Президиуму бла Партияны Ара Комитетини заседаниелери болуб тургъандыла. Ленинни шиндиги бюгюн да турады залда. Алай а андан бери, Ильични сыйын кѣре, ол шиндикге киши олтурмагъанды.

Заседание залдан чыгыб биз библиотекагъа—Ленинни энчи библиотекасына—кирдик. Адам улуну акъыл байлыгъы былайдады. Китаблагъа экскурсантла бек сейирсиниб къарайдыла—8 мингден аслам китаб барды былайда, 88 тюрлю бѣлюмю—политикадан, философиядан, экономикадан халкъ мюлкню тюрлю-тюрлю санагъатларындан, медицинадан, халкъ окъуудан. Къайдам, къайсы бирин айтыб къолумдан келсин.

Китабладан сора да библиотекада кѣзюулю басманы—ол заманда къралда чыкъгъан журналла бла газетлени барын кѣрлюксе. Аланы барын да Ленин, башындан аягъына дери окъугъанды, ол материалланы кесини фахмулу чыгъармаларында уста хайырландыра билгенди.

Заседаниеле залдан чыгыб, узун коридорчукъ бла барыб, Ленинни юйдегиси джашагъан юйге кирдик. Уллу тюлдю юй—бѣлюмю барды—В. И. Ленинни, Н. К. Крупская бла М. И. Ульянованы бѣлюмлери, хант юй.

Ленинни бѣлмесинде бир артыкъ зат, неда бир багъалы мебель кѣрлюк тюлсе, хар зат таб джарашыб турады. Терезе тюбюнде—стол, китаб, шкаф, андан бир джанында оюулу орун джабыу джайылгъан темир орундукуъ.

Ол джабыууну 1910 джыл Швецияда анасы М. А. Ульянова бергенди Лениннге. Ленин бла анасыны ол ахыр тюбешиулерин болгъанды. Ильич анасын джанындан эсе бек суйгенди, ол берген саугъаны—орун джабыуну, аны кѣзюнден кѣрюб сакълагъанды.

Стол юсюнде саугъагъа берилген талай китаб: И. Скворцов—Степанову «РСФСР-ни электрификациясы», К. А. Темирязевни «Илму бла демократиясы», «Немец-орус сѣзлюк»—Мария Ильинична Ленинни

туугъан кюнюнде берген китаб. Джазыучу Серафимович айтханлай, «былайда хар не да ишлер юнюн джарашдырылгъанды, солургъа уа бек аз орун барды».

Кесини бѣлмесинде В. И. Ленин бек кѣб ишни бардыргъанды. Ильични эм баш нюзюрю халкъны насыбы болгъанды, аны ючюн ол, не арый, не тала билмей, бютеу джашауун бергенди. Къаты ауруб тургъанлай да В. И. Ленин ишлегенин бир кесекге да къоймагъанды, дуниягъа белгили ахыр статьяларыны, письмоларыны бир къауумун былайда джазгъанды. Ала къралда социализм ишлеуню планыны ахыр тизгинлери болгъандыла. Аны ючюндю аланы бизни къралны тышында да коммунистле бек багъалатыб окъугъанлары.

Стол юсюнде—календарь, ачылгъан къагъытчыгъы 1923 джыл 19 октябрны кѣргюзеди, В. И. Ленин, ауругъанындан маджал болуб, ол кюн Горкадан бери келиб, ызына къайтханды. Андан сора Ильич Кремльге, фатарына да келмегенди. Ёллюгюн билгенча, хар джерге айланыб терезеден Кремльге къараб, саламлашыб къайытханды.

Н. К. Крупскаяны бѣлмесини Ильичникинден алай уллу башхалыгы джокъду — терезе туюнде ишлеучю столу, китаб шкафы, джатхан орундугъу. Шкафда Надежда Константиновнаны Владимир Ильични юсюнден джазгъан китаблары, тюрлю-тюрлю тилледе басмаланган китабла сакъланадыла. Стол юсюнде—конвертле, открыткала, Владимир Ильич берген къара портфель.

Надежда Константиновна кѣб заманны окъууну халкъ комиссарыны заместители болуб тургъанды. Илму ишлерини кѣбюсюн да ол столда джазгъанды. Отузунчу джыллада анга педагогика илмуланы доктору деген ат берилгенди. Кеси да Илмуланы Академиясына

членнге сайланганды. Аны юсуне да Надежда Константиновна джамагъат ишге уллу эс бёлгенлей тургъанды. Партия Ара Қомитети бла СССР-ни Баш Советини Президиумуну члени болгъанды.

— Надежда Константиновнаны иш кюнү эртде башлана эди, — деб хапар айтды экскурсовод. — Беш-алты сагъатда, ишге дери газетлени, анга келген письмоланы окъуб чыкыгъанды, джууаб джазыб ашыргъанды.

Джашаууну арт кёзююнде Н. К. Ленинни юсунден эсге тюшюрюулерин джазгъанды. Ала кёб къалмай къралланы барында да басмаланнгандыла.

Н. К. Крупскаяны бёлмесинде тыш къраллы тилледе чыкыгъан китабла да бардыла. Ол аланы барысын да окъугъанлай, билимин ёсдюргенлей тургъанды. Надежда Константиновна тёрт тилни билгенди—Француз, немец, англиз, поляк тиллени.

Шкафчыкъны юсунде—В. И. Ленинни суратлары, стол юсунде уа—гитче альбомчукъ, Ленин ёлгенден сора джарашдыргъанды Надежда Константиновна. Альбомну тышында «Ильич» деб джазылгъанды, Хар харифни юсуне да Ленинни гитче суратчыкълары джабышдырылгъандыла. Джашаууну ахыр кюнлерине дери Надежда Константиновна кесини бёлмесинде джашаб, ишлеб тургъанды.

Бу фатарда Мария Ильинична Ульянованы бёлмеси абадан болур. Ёзге мында да бир артыкъ зат кёрлюк тюлсе.

Революциядан сора Мария Ильинична «Правданы» секретары, редколлегияны члени болгъанды. Хар къуру да ол ишчи-элли корреспондентлеге уллу эс бёлгенлей, джан аурутханлай тургъанды. Ол себебден ишчи-элли корреспондентле да аны бек суйгендиле. Стол юсунде

тургъан адресле—«Сыйлы селькоргъа», «Ишчи-элли корреспондентлени вождуна» дагъыда башхала анга шагъатлыкъ этедиле.

Ленинни юдегиси барыда бирге джыйылыучу джер—хант юй болгъанды. Тар юйчук, алай а бек ариу джарашдырылгъанды. Ортасында стол, тегерегинде тюз таянчакъ шиндикле, сауут шкаф.

Джазыучу А. Серафимович эсге тюшюрюулеринде былай джазады: «Ишчилени юйлеринде кѣб кере болгъанма. Аланы асламысында мебель мындагъыладан маджал эди. Ленин кесини энчи джашауун халкъны джашау-турмуш болумундан оздурургъа суймей болур эди, эшта». Кертиси да алай болгъанды. В. И. Ленинни джалы ол заманда 500 сом болгъанды. Орта ишчини хакъы да аллай бир эди.

Коридорда эки уллу кюбюрчек. Ала Ленинни юдегисини биргесине Сибирде, ссылкада, тыш къраллада да болгъандыла.

Экскурсия бошалыб, ызыбызгъа айландыкъ. Алай а бизни акъылыбыз сагъышыбыз да андады—Владимир Ильич Ленин джашагъан, ол бизни къралгъа башчылыкъ этген джерде. Кѣб зат келеди акъылынга, алай а бир затха толугъананас: Огъай, ълмегенди Ленин. Аны мураты, нюзюрю бизни хорламларыбызда, джарыкъ джашауубузда ачыкъ таныладыла. Ленин сауду, тѣлюлени джюреклеринде емюрлеге джашарыкъды.

Лайпанланы Рашид

ЛЕНИННИ ПОРТРЕТИ.

Ильични Ата джуртубузну ёсюмюнден, урунган халкъны байлагъа, бийлеге къаршчы кюрешинден хапар айтхан кёб зат барды. Джашау бюгюнлюкдеча ариу, иги болур ючюн, джигит совет адамла къаллай джолланы ётгенлерин кёрюзедиле.

Музейге кюн сайын кёб адам келеди. Аланы ичинде боюнларында кызыл галстуклары болгъан пионерлени хаман да кёрюрге боллукъду. Ала Ильични юсюнден хапар билирге, аны джазгъанларын, этген ишлерин кёрюрге келедиле. Владимир Ильичге уллу сыймеклик келтиреди аланы бары. Хар келгенлери сайын бир джангы затны биледиле .

Бир кюн музейни залларыны биринде сабийле мияла тюбюндеги бир къагъытны окъуй тура эдиле. Ол испанлы коммунист Маркос Ана совет джаш тёлуге джазгъан письмо эди.

Маркос революцион иши, фашизмге къаршчы кюрешгени ючюн, тутмакълада 23 джылны олтургъанды. Джигит коммунистни бугъоула, артыкълыкъла бюгалмагъан-

дыла, кюрешде чыныкыгъанды ол. Ленинни окъууундан, Совет Союзну юсюнден халкыгъа керти хапар айтханды, фашизмни айгыракълагъанды.

Джигит коммунистни Маркос Ананы ёлтюрюрге сюд этгендиле. Юч джылны джангыз адам олтургъан мылы, суукъ камерада ахыр кюнюн сакълаб тургъанды. Ол заманда да эс ташламагъанды.

Бююнлюкде да кюрешедиле Испанияда коммунистле зорлукыгъа къаршчы. Фашист къауум, капиталистлени джакъчылары аланы энтда атадыла тутмакыгъа, инджитедиле, ёлтюредиле. Алай а бой бермейдиле ала. Келир заманны иеси социализм боллугъуна ийнанадыла. Революцион кюрешде алагъа Ленин эмда бизни джашауну юлгюсю болушханлай турадыла.

Маркос Ана джашлай огъуна, фашистлени къолуна тюшюб, уллу азаб чекгенди. Туура къарыусузгъа джетген кёзююнде анга Ленинни портрети уллу болушлукъ этгенди. Аны юсюнден джазгъанды Маркос совет джаш тёлюге. Ма ол письмоэди пионерле музейде окъугъан.

...1943 джыл Мадрид. Парлиер тюрьме. Адамладан тыкъ-тыкълама болгъанды тюрьме, алай а кюн сайын дагыда джангы адамланы келтириб атадыла. Патриотланы кюрешлерин джаныууарлыкъ этиб тыяргъа мурат этедиле фашистле. Амма Испанияны джигит уланлары тегереги эгерле бла, богъурдакъларына дери сауутланган солдатла бла сакъланган таш хуналаны ичиндегиле тохтатмайдыла сермешулерин.

Ма аллай болумда коммунистле тутмакъланы бирикдириб, къарыусуз болгъаннга нёгерлик этиб эс табдырыб, болушуб тура эдиле. Қъолдан джазылгъан ташатын газет да чыгъара эдиле.

Бир джолда кьолунда аллай газети бла бир джаш адамны тутдула тюрмени кьараууллары. Гестапочула мыллык атыб, ач бёрюлеча джашны кьолларын артына буруб, джаханимли камерагъа сьйредиле.

Ол камерада соруу алыучан эдиле. Ары саппа-сау кирген адам ызына джарты джанлы болуб кьайтыучан эди. Таб, инджиуню кёлтюралмай, анда огъуна ёлюб да кьалыучан эдиле. Кюндюз, кече да адамны тёппе тюклерин кьобаргъан, джюрегине, мыйысына ийнелеча чанчылгъан ачы кычырыкъла чыкьгъанлай тура эдиле андан. Халкъны кёзюнден ташада, тар камерада, мурдарла кёл кенгдире эдиле, кьан тёге эдиле.

Ма ары элтген эдиле кьолунда газети бла тутулгъан джашны.

Тёзерми джаш адам азабха, огъесе нёгерлерини атын айтыбмы кьояр? Адамла кьайгъылы болуб сакълайдыла. Тёзалмады!

Юсюн кьан ырхымдан толтуруб, эрнин-бурнун кьаннга джуудуруб, джашны кьолтукъ тюблеринден тутуб, алыб келиб юй тюбюне быргъадыла. Бир кесекчикге этген кьарыусузлугъу ючюн аны джюреги джараларындан да бек кюеди. Кишини кёзюне кьараялмайды...

Патриотланы кёзюу-кёзюу кьанлы камерагъа чакъырыб, соруу алыб тебретиле.

Маркос да кёзюуюн сакълайды. Джюреги тебеди, сагъыш кемиреди... Коридорда аякъ таууш, хыны ауаз, ауур ынгычагъан таууш чыкъды. Бир кесекден а темир эшик дыгъар-дугъур этиб, кенгнге керилди—дженглери чыналарына дери ёрге кьайырылгъан экеулен сьйреб келгенлерин ёретинлей мулджаргъа быргъадыла. Талай адам алгъа атлаб, болушлукъ берирге дыгалас этедиле нёгерлерине.

Қыашха башлы, узун сюекли бир адам тутмакыны сюйреб келген экеуленни ызларындан кириб:

— Қыайрысыз! Хар ким орнуғызға туруғыз!—деб хыны кычырды.

Тутмакыла бир бирине кыысылыб, шум болдула. Джангыз кёзлери бла бетлеринде танылады аланы бой бермезге, кюреширге хазырлыклары.

— Маркос Ана!

Киши джууаб этмейди.

— Маркос Ана эшитмеймисе, хайда, сорууга!

Бир кесекге Маркосну аяклары полға джабыш-ханча ауур боладыла. Алай болса да, алджагъанын танытмай, босаға таба тири атлайды. Быллай кыыйы сынауга Маркос биринчи кере кире эди. «Қыайтырмамы саулай? Джетерми тёзюмю ит мурдарланы артыкылыклары кёлтюрге? Огъай, джан берсем да, аланы кьолларына тенглеримден джангыз бирин да бер-мем!»—деб келеди кёлюне.

Ол узун тар коридор бла барыб, джюрекни бузлатхан кьоркьунчлу камераға кирди.

Камераны ортасында—скамейкаға ушаш кергич. Соруулаға джууаб этерге унамагъанланы анга кыаб-лаб, кериб, кыаты байлайдыла. Сора мурдарла аланы не эс ташлагъынчын, не да тёзюмю тауусулуб, айттайым деб, кычыргъынчы кёзюлетиб туюдиле. Джигитлик бла болумсузлукъну араларын айыргъан ма аллай болумда джангыз бир такыйкыады. Тёздюнг-хорладынг, кыарыусузлукъну этдинг-бошалдың. Сол джанында мыйюше, гестапону соруучусу, аны артында да, эки кьолун кёкюрегинде чалышдырыб, багъылгъан ёгюзча бир мурдар. Арпа саламча, сары кыа-

лын къашланы тубюнден Маркосну бетине акъыл
ышан танытмагъан эки ауур мутхуз кёз къадалдыла.
Темир къысхач, стол джанындагъыны къатына келиб,
аны аллындагъы къагъытда бармагъы бла нени эсе да
чучхуй, кёзю-къашы бла Маркосну кёргюздю. Сора
столну къатындагъы ючюсю да эки конвойирни арасын-
дагъы джангыз адамгъа бирден къарадыла.

Соруу башланды.

— Маркос Ана сенмисе?

— Къачандан бери коммунистсе?

— Алдар мурат этме, билебиз ташатын ишлегенле-
ни бири болгъанынгы. Кимледиле нёгерлеринг? Кимди
гамадагъыз?

— Газетни чыгъаргъанланы атларын айт!

— Тюрмеден тышына хапарны кимни юсю бла бе-
ресиз, кимди сизге болушхан?..

Маркс алагъа джараулу джууаб этмеди, Кёб кюреш-
диле ары-бери этиб болмады.

— Иги бла айтама: аякъ тиреме да, эт джууаб.
Джанынг багъалы эсе сеннге, джангыз биз айтханны эт-
сенг къаллыкъса сау, алайсыз... — деб, темир къысхач
Маркосну аллына джууукъ келди.

— Сакъламагъыз, ёлтюрюрге къолугъуздан келлик-
ди, билеме аны, алай а менден сиз адам ат эшитмезсиз.
Билигиз аны: коммунистле нёгерлерин сатмайдыла!

— Ах, алай болгъанын билмей тура эдим мен... Сен
да биле болмазмыса бери киргенни булбулча джырла-
учусун?... Да, ма, иги джаш!—деб керилиб Маркосну бе-
тине урду.—Бу джандет ашды, ма бу да... ма бу да...
Алыгъыз къапчыгъын, сёлеширге эрине эсе!

Бирсилери да, ач бёрюлеча, мыллык атдыла сауутсуз
джангыз адамгъа. Маркосну башына, имбашларына,
сыртына, къарнына, буз джаугъанча джумдурукъла,

резин таякъла тийиб башладыла. Хар ургъанлары сайын башына ууакъ ийнеле чанчылгъанча бола эди, сырты уа отда кюйгенча. Кёкюрекде туугъан эрши кычырыкъ тышына чыгъаргъа излесе да, эринлерин тишлери бла кысыб, кычырыкъны ичинде тыяргъа кюрешеди. Ол эс ташлагъынчы гестапочула андан кычырыкъ эшитмедиле...

Маркос джангыз адамгъа ишленнген камерада джыйды эс. Къарыусуздан талай заманны кымылдамай джатды. Сора кёзлерин ачды. Тар камера. Бир мюйюшде салам кесекчик. Къайда эсе да, къабыргъа бла юй башы бир-бирине джетген джерде, мутхуз джарыкъ кёрюнеди. Камераны темир эшигини башы сюремде—гитче терезечик: къараул тутмакъны не эте тургъанын кёрюрча.

Маркосну эсине чекген азабы джангыдан тюшдю. «Хорлатмадым кесими. Айтмадым алагъа кишини атын»,—деб кёлюн басды. Сора санларыны ауурлукъларына да къарамай, башын кёлтюрюб, сюркелиб мулджарчыкъгъа сойланды. Айхай, бир суу тамчы болса уа! Аузу, тамагъы къургъакъсыб, кюйюб барадыла.... Бир кесекден Маркос къалкъыды.

Алай а биягъы мурдарла келдиле. Къоймадыла джукъларгъа... Аман тюшча, биягъы азаб энтда башланды. Джангыз адам олтуруучу, соруу этилиучю камера, соруула, азаб, эс ташлау, кюреш...

Адам бир ызгъа ёлюб къалса, ол кыйын тюлдю. Алай болмай, джашау бла ёлюмню арасында ачы азабланы чегерге къалса, адамгъа кёб заманны тёзерге кыйынды. Артыкъсыз да къатынгда къол узатыр, кёл этер адам болмаса.

«Энтда бир кере былай ачы кыйналаса тёзаллыкъ тюлме», деб келди кёлюне бир джолда Маркос Ананы.

Ол кюн, соруудан къайтыб, санларын бир джерге джыяргъа къарыу болмай тургъанлай, камераны эшигини терезечигинден бир къол кёрюндю. Къол терезечикден бир затны атыб, ызына ташайды. Тамаша болду Маркос. Ёрге турургъа къарыу болмай, сюркелиб барыб, ол затны алыб къараса—Владимир Ильич Ленинни портрети. Ленинни Къызыл площадьда трибунадан пионерлени алгъышлай тургъан сураты эди ол. Кёб къараб турду Ильични суююмлю тюрсюнюне. Кёб сакъыш келди башына дунияны пролетарларыны вожду бла бу тюрлю болумда джолукъгъанына. «Ленин! Кимни кёлу болду аны бери атхан? Огъай, мен джангыз тюлме, кюреш барады, бек уллу кюреш барады. Хорларгъа керекди не этиб да» Джаш испан коммунистни къатында кёзге кёрюнмеген тенглери сюелиб тургъанча болду, кёлю кёлтюрюлдю. Санларына кюч киргенча болду.

— Багъалы Ленин, кёремисе фашистлени меннге этгенлерин. Алай а, ийнан, мен кесими хорлатмазма алагъа. Сен биргемесе энди, Ленин,—деб, Ленинни кеси бла сёлешгенча, сёлешди аны портрети бла.

Сора Маркос гестапочула алай хатерсиз, алай мурдар кеслерине къоркъгъандан, кеслерине базмагъандан болгъанларын ангылады. Тюзлюк ючюн кюрешгенлени, кесини кючюне да бекден бек ийнанды.

Соруудан къайтханы сайын Маркос, мюйюшде джашыргъан джеринден алыб, портрет бла ушакъ эте эди.

— Ма бюгюн да саума, бюгюн да хорладым аланы...

Сёлешиб, кёлюн чапырыб, дагъыда джашырыб кююучан эди Ильични суратын.

Кюнлени биринде Маркос негёрлеринден биреуленни аны къатындагъы камерагъа келтириб атханларын кёрдю. Болуму кёлайсыз эди аны: аякълары полгъа

суйрелиб, бойну тутмагъанча, башы ары бла бери кете, джѣтел этгени сайын джараларындан къан чыгъа эди.

Кесини инджиуун, ачыуун унутуб, Маркос Ана нѣгери къайгъылы болду: «Болушургъа керекди джашха. Кеси джангыз болгъанча кѣрюнмесин кѣзюне. Къарыусуз заманында айтмазлыгъын айтыб иймесин... Не бла болушсун анга адам?».

Табды!... Багъалы Ленинни портретине къараб кѣб турду. Сора: «Джолдаш Ленин, бек къыйналыб айырылама сенден. Чыртда айырыллыкъ тюл эдим, алай а джыйырманчы камерадагъы къарыусуз болгъанды. Барыбыз да кюрешген иш ючюн анга болушургъа керекди. Мен а энди кючлюме. Къайгъылы болма, Владимир Ильич, меннге,»—деди.

Экинчи кюн, соруугъа бара, портретни 20-чы камераны терезечигинден атды джашыртын. Къарауул эс-лемеди.

Дагъыда ортада бир кюн озуб, Маркос биягъы джашны соруугъа алыб озгъанларын кѣрдю. Джашны атламлары деменгили, къарамаы таукел эдиле, санларына къайдан эсе да кюч киргенча...

Маркосха джукъ айтдыралмагъанларында ѳлюмге сюд этген эдиле. Алай а къыркъ бешинчи хорламлы джыл ол эркинликге чыкыгъанды.

Арадан талай джыл кетиб революцион иш къурауну юсюнден коммунистлени джыйылыуу болгъанды бир джерде, ол джыйылыуда Маркос алгъын ол джыйырманчы камерада олтургъан джашха тюбѣб къалгъанды. Бир-бирлерин, къучакълаб, ийнакълагъандыла. Парлиер тюмени да сагъыннгандыла, хапар айта келиб.

Портретни ким атханын билмеген эдим, ѳнге туура боллугъум болуб тургъанлай, бек улуу болушхан эди.

Сау бол мардасыз. Владимир Ильич Ленинни портретин а бюгюн да джюрютеме джанымда. Партия билетими ичинде джюрютеме... ма,—деб, ол джан хурджунундан билет къатыш алыб, Ленинни портретин кёргюзгенди...

Бюгюнлюкде ала башлары агъаргъан, кёбню кёрген, кёбню сынагъан деменгили коммунистледиле. Ала энтда кюрешедиле капитализмни бугъоуларын чачаргъа. Революцион кюрешни бардыргъанланы санына джаш адамла кёб къошуладыла. Аланы чыныкъдыргъан, джигитликге, адамлыкъгъа юретген бюгюнлюкде ол, Ленинни портретин джанында джюрютген коммунистча, Маркс Анача, керти коммунистледиле. Ала дуняда социализмни хорларыгъына ишексиздиле. Хорларгъа Ленин юрæди аланы.

Къагыйланы Назифа

КЪАДАУ ТАШНЫ АУАЗЫ

Къарт Юньюсю мен къуру да кюн турушда кёрю-учен эдим, билмейме, ол кечеси кюню да алайдамы тура эди, огъесе мен къобхунчу джумушун тындырыб келиб, алайгъа олтурубму тохтай эди. Бош олтуруб а чыртда кёрмез эдинг: къочхар баш суратлы саблары бла агъач аякъла, алагъа агъач сынджырла бла тагъылыб тургъан къашыкъла, сабийлеге джукълаб тургъан къозу, чабакъ суратчыкъла джонуб бере эди. Мени уа бир джолда бек кемсиз къууандыргъан эди: билемисиз, Будённый аджирине миниб, уллу бычагъын да алгъа тутуб тургъан суратын кёк агъачдан джонуб берген эди. Ол кюнден сора уа мен Юньюсюз чыртда болалмадым. Элден тышына чыкъсам а, Юньюсю тюрсюню кёзюмден кетмей, аны кюсеб башлай эдим. Эсимдеди, къарт атама баргъанымда, ызыма тансыкъ болуб кёб къыйналгъаным. Къарт атам аны эслеб:

— Джашым, нек мыдахса, юйюгюзге тансыкъмы болгъанса? Былай бир келчи,—деб чал алашасыны джюгенин къолума тутдурду, алай а джюрек талпыууму алаша да асыры кёбге сууутмай эди. Юньюс эсиме тюшсе,

аны уста бармакълары, кѣуатлы сыфаты кѣзюме кѣрю-
нюб, не зат эсе да джюрегими кемириб башлай эди.

— Ий, хомух, кѣремисе сен аны, бир ыйыкъ да тур-
магъанлай, ызына кѣачары келиб тургъанын. Тамбла
огъуна элтиб келейим ол ташлы элигизге, кесиме уа
башха джашчыкъ аллыкъма, былай хаман биргеме ай-
ланыб турурча,—десе, кѣарт атама да кѣзюм кѣарай
тургъанлай, ызыма тартханымы чурумун толусу бла да
айталмай:

— Огъай, аття, кишини да алма, мен сеникиме да?
Юнюсге тансыкъ болама ансы, барындан да сени бла
кѣарт анамы бек сюеме, —десем, кѣарт атам мени кеси-
не кѣаты кѣысыб кѣучакълаб, кѣзлеримден да кѣзюу—
кѣзюу ба эте эди. Юнюс а ба этген кѣой, ёмюрюнде бир
кере да кѣучакъламагъан эди, алай а мен кѣарт атамдан
аз сюймей эдим аны.

— Ким Юнюсге айтаса, джашым? Кѣпюрню сол
джанында тургъан кишигеми айтаса?—деб да сора эди
кѣарт атам.

— Хо, уста Юнюсге айтама, аття,—десем, атам:

— Хы-ы, алай эсе игиди, джашым. Ол ташны, агъач-
ны сѣлешдире билген бек чемер адамды, таныйма, айхай
да таныйма—деб, юллесин да тарта, менден эсе, кеси
кесине сѣлешгенча, дагъыда,—аны уа суй, анга ушасанг,
он бармагъын бла кѣарнынгы асырарыкъса,—деб кѣо-
ша эди.

Кѣарт атам алай этсе, Юнюсню дагъыда бир заты эси-
ме тѣше эди. Ол зат бла кѣарт, адам бла сѣлешгенча, се-
лешиб, кенгеше, хапар айта, хапар сора тургъанча кѣрю-
не эди. Бир бирледе кѣлюме: «Мени Юнюсге тартхан ол
белгисизлик, ол мен кѣзюм бла кѣралмагъан зат болур-
му?—деб да келе эди. Ол зат арбазда уллу сослан таш
эди. Ол мени кѣзюме олсагъатда Минги тауча кѣрюне

эди, атына да кѣадау таш дей эдиле. Тёгерегинде тахта-
лада, айлыкъ турмала, нашала ёсдюре эдиле. Андан со-
ра да, Кѣадау ташны аргъы мюйюшюнде бир ариу ба-
лий терекчик ёсе эди: джаз кѣурмач чартлагъанча, чым-
макъ чагъа, эди, джай да кѣып-кѣызыл болуб ке-
сине сукъландыргъанлай тура эди. Тахтала бла балий
терекчик болурла мени ол таш таба чакъырыучу-
ла — деб тура эдим, алай а Юнюс аны бла селе-
шиб, шыбырдаб башласа, ташдан джашау тылпыу
чыгъыб тургъанын сезе эдим: анга не эсе да бир зат нюр
себиб тургъанына ишекли болмай, балий терекчикни
турмаланы да унута эдим. Сынаб, кѣатына барыб, кѣу-
лагъынга уллу чокъуракъны салсанг, тенгиз таууш кел-
генча, бир сейир ауаз келе эди, олсагъатда мен ауазны
сезген болмаса, былай алай деб айталмай эдим. Энди
ол эсеме тюшсе, сабий заманыма сукълана, аны излей:
«Ол сейир таууш Бетховенни «Аппасионатасы» болур
эди» дейме. Тынгылачыгъыз, кертиси бла да сезимлери-
нги бирден кючлеген ма быллай бир ауаз эди. Ташдан
чыкъгъан «Аппасионата», Кѣадау ташны гимни. Ташны
кѣатына барсам, эсим анга кетиб, башха затланы унутуб
кѣоя эдим, ол аллай бир сейир зат эди. Кече туруб ба-
рыб, Юнюс джукъллагъан заманда, таш бла тюбеширге
да сѣе эдим, алай а бираз кѣоркѣа эдим, ким биледи,
таш болмай, бир джаны болгъан зат эсе уа деб, джюре-
гим гыб-гыб этиб урса, башымы джууургъанны тюбюне
сугъуб, кѣалтырагъан бутларыма эки кѣолум бла кѣада-
лыб, джюрегим бир кесек тынчлыкълы болгъанлай, кѣу-
лагъыма биягъы сейир таууш келиб кѣалыучан эди. Се-
йир таууш, «Аппасионатаны» тауушу, сора, неми да уну-
туб, анга кѣулакъ салыб турурум келе эди.

Эртденбла чабыб барсам, таш мени бла саламлаш-
ханча, кѣрюне эди. Юнюс джамчы бла джабыб, юсюне

да гёзенекни сюеб, башлагъанында, таш кесине алгъын-
дан да бек тартды. Олсагъатда уа ташны бош таш бол-
магъанына, аны юсюнде бир тукъум бир алапат зат бол-
гъанына джюрегимде чыртда ишекли, экили этген сезим
къалмады, музыка да джууукъдан джууукъ, кесгинден
кесгин эшитиле башлагъанча кёрюндю. Къатымда бир
иги нёгерим болса, аллай бир термилмей, кече барыб
джамчыны тубюнде сейирликни кёзюм бла кёрлюк эдим
алай а нёгериме къой, анама да айтыб ангыласталмазча,
бир зауукъ болум бере эди меннге ол таш, ачы себеби
болур эди, джюрегиме аллай бир багъалы болгъан зат-
ны кишиге айтырым келмей эди.

«Къадау ташны ичинде джюз къыз бугъунуб, чемер
бармакълары бла къобуз тиеклени ийнакълаб тура бо-
лурла, ансы бу кесине чакъырыб, кесин излетиб тургъан
тауушла къайдан чыгъарыкъ эдиле. Бир ишексиз, аланы
эшиклерин менден джашырыб джабханды Юнюс ол
джамчыны да алайгъа, юсюне да гёзенекни сюеб»—деб
къартдан кёлюм къала эди. Бир кесекден бу айтханыма
да аккыл-теккил бола, кёзюме, башы джулдузлагъа ти-
рилиб тургъан бир атлы кёрюне эди, алай а деу атлыны
да къолунда къама-бычакъ орнуна сыбызгым кёре эдим.
Сейирди сабий эс, нени излесе аны келтириб кёз аллына
сюеб къояды. Мен да алай эте эдим. Ма пелиуан атлы-
ны уста бармакълары сыбызгъыны юсюнде тепсей,
къуру мен къой, джер джюзюню инсаны анга тынгылаб,
зауукъланганча кёрюне эди. «Аста, не бла тенглешидир-
сем да ташдан музыка чыкъгъанлай турады, эшитеми-
сиз, ма бу сейир ауазгъа бир тынгылачыгъыз»,—дей
эдим кимге эсе да. Сора кертиси бла да таш тюз тукъум
таш болмай, аны юсюнде адам джылыуну шарты бол-
гъанына ийнаныб, тюзю не болгъанын билирге излеб

башладым. Бир бек керекли затымы тас этиб, аны табмай амалым джокъду дегенча бола эдим. Бу мурат бла чабыб, Юнюсю арбазына кирдим. Аякъ тауушумуму эшитди огъесе къабакъ эшиклени таууш этдирибми ачхан эдим, ким биледи, къарт терк огъуна ташны юсюне биягъы джамчыны атыб, бир джанына туракълай:

— Къайсыса?—деб сорду.

Мен илгениб не айтыргъа да билмей, сейирсиндим.

— Къайсыса дейме да?—деди къарт кесине бойсундурган ауаз бла. Не этерик эдим, джууаб бермей мадарым джокъ эди.

— Юнюс, менме, Азретланы Хасанбийме, — деб кёзюне къарагъанымда, ол меннге тынгыламай, бир тюрю болумда кёзю-башы, тюрсюню бла сёлеше, нелени эсе да шыбырдай, эсин къармаб излегенин табхан болур эди, тепсеучюча бир такъыйкъаны ичинде тегерек бурулуб, сол къолу бла хауаны аулагъанлайына, бети къуту джарыды. Мен да ышардым, энди уа сёлеширик болур дедим кеси кесиме, эки адам бир-бирине тюбеб, селешмей сюелиб турсала, бир къыйынды.

Бир кесекден биягъы Юнюсю бети джарыб, онг къолун дирижерча силкиб:

— Былай кел, Хасанбий,—деди. Къартны къатына джунчуй-джунчуй бардым, ол мени башымы сылаб:

— Джашым, кёремисе, мени бир кёзюм къарау сокъурду, къараб тургъанлыгъыма, джукъ кёрмейди, ол бири да бек адаргыды, аладан эсе къолларым иги кёредиле, алай а бир къауум затлагъа къуру кёзю кючю джетеди,—деб, бармакъларын тобугъунда ойната, дагъыда:

— Орусча иги окъуй билемисе? — деб сорду. Мен, джукъ айталмай, къартны кёзюне къарагъанымда, къа-

рау сокъур къой, былай сабий кёзлеча, эки огъурлу кёзню кёрдюм.

— Нек тынгылайса, орусча окъуй билмеймисе?— деди, ышара. Сора билген тилингде окъу, не тил бла окъусанг да ангыларыкъма, кесим окъургъа мадарым джокъду ансы,—деб къойнундан төрт бюкленнген къагъытчыкъны алыб меннге узатды.

Джау-ла-гъа те-мир къ-а ты бо-ла эди,
Тюз халкъ-гъа уа э-рий э-ди джю-ре-ги...

— Тохта, тохта!—деб биягъы къолун, кимге эсе да тынч туругъуз дегенча, кёлтюрюб энтда бир окъучу, — деди.

Джаулагъа темирден къаты бола эди,
Тюз халкъ-гъа уа эрий эди деу джюреги,—
деб иги таукел окъудум.

— Табдыкъ, табдыкъ! — деб шыбырдай, акъырын, бир затны унутуб кетерге къоркъгъанча, къобуб, Къадау ташны къатына барыб, джукълаб тургъан сабийни бетин ачханча, ташны юсюнден эки къолу бла джамчыны бир джанына этиб, чемер бармакълары бла ташда нени эсе да, сылаб, сыйпаб, тийиб кёрюб, бир джеринде булджуй, бир джеринде уа чыртда тохтамай, эринлерин да бармакъларынча дженгил кымылдата, нелени эсе да шыбырдады. Сора къаягъа къулагъын салыб, бир джанына туракълаб, дагъыда сылаб, эки къолун да бирден аллына узатыб, ташны ийнакълады. Ол аллында айтхан ауазым шыб деб къулагъыма келди. «Огъай да,

ташда сейир затла бардыла», — деб кеси-кесиме кёл эте, аллыма атлагъанымда, ийнанамысыз, ол музыканы, джюз айырма оркестр сокъгъанча, къулагъым бла эшитдим, кёзлерим кёргенни уа-сормагъыз.

Къадау ташдан сауладан да сау Ильяч ышарыб къараб тура эди! Не этерге да билмей, кёзлерими къысханымда, Бетховенни сейир «Аппасионатасыны» тауушун кескин эшитдим. Ол болгъанын мен энди айырама, олсагъатда уа андан не хапарым бар эди.

Сейирсиндим сокъур къартха тамам кёлюм бла. Сукъландым. Ол да мени ичими билгенча:

— Сейирсинме, балам, сокъурланы сау, такъырджюреклены бёгек этген ма бууду, — деб биягъы чемер бармакълары бла Ильични Сослан ташдан джонулуб этилген огъурлу тюрсюнюн сылады...

ЭРТДЕННГИДЕ ДЖАЗЫЛГЪАН МИНИАТЮРАЛА.

Шо, кимсе сен? Эртден сайын джюрегими терезесин ачаса,

Шо кимсе сен? Джуукъ бол! — деб сеннге таукел ышарсам, не эсе да менден кери къачаса.

Шо кимсе сен? Ауанангы кёргенликге, тюрсюнюго табалмайма.

Шо кимсе сен?... Кимсе, кимсе?

* * *

Сен тюбединг, кёзюмю тюл, джюрегими къамата. Мен а болдум кюн таякъдан салкъын таба къачыучу, насыбымы кенг эшигин башхалагъа ачыучу.

* * *

О, адам, адамлыкъ эте билмей эсенг, сенден насыбсыз дунияда инсан болурму?

* * *

Билеме, сенсиз кюнлеримде мугур болуб турлугъуму. Аякъ атлаб, кёлюм тохтаб, тиш ышарыб, джюрек сарнаб турлугъуму.

Билмейме сени юсюнде уллу кёллюлюк этгенни,
ётген заман төрт саныма дерт этмейин унутурму?

* * *

Келдингми? Кёреме. Учуналмайма, аллымдагы
сенсе деб. Аймысына сюел, кёлеккенген джокьду
хайыр, неда заран.

Сюел, ким огъай дейди. Джюрегимде джылыу табыб
бералмайма.

Сюел. «Кет ары!» — деб кёлеккенги кьууалмайма.
Сюел. Сенсиз да чырт болалмайма. Сюел...

* * *

Къайытма, сокъуранмайма кетгеннге. Бек суйген-
ден кёб затынгы кечгенме.

Къайытма меннге, суймегенни суймезге деб сени
юсюнде ант этгенме.

Къайытма....

* * *

Тохта, кетме. Дженгилликни сен кесинге ёкюл этиб,
кьызгъан ташны кёкюрегинге джюрек этиб, шо бир айт-
чы, не ючюн къачыб бараса?

Тохта, кетме! Сабырлыкьда насыб бюртюк юрейди.
Чамланма да, такъыйкъаны ичинде мени таба бир къа-
ра. Тохта, кетме...

* * *

Ашыкъма, сакъла. Сакълай билген суймекликде
абынмайды, чыдай билген насыбына тубейди. Ашыкъма,
ашыкъгъандан сакълай билген джигерди.

Ашыкъма, сакъла.

Джазаланы Балуга

АЛМАЗ...

(Хапар)

— Джашауунгда кимча болургъа сюесе,—деб сор-сала, экили болмай ,атамча деб джууаб берлик эдим. Атасын суймеген адам болмайды. Алай а атасын туура менича суйген джокъду деб турама. Аны бютеу джашауун мен кесиме юлгюге тутама. Атамы усталыгъы темирчиди. Алай а агъачха, ташха, джерчиликге, малчылыкъгъа да къолу бирча ариу джарашады. Ол огъай, чыкъгъаннга, сынганнга да къарайды.

Темирчилик Къарачайда эски усталыкъланы бириди. Мындан джюзджылны алгъа таулула кеслери темир бишириб, саут-саба этиб тургъанларындан атам махтаныб хапар айтыучанды. Сабийлигимде атамы гюрбеджисине кириге бек ёч эдим. Агъач тегенелеге къуюлгъан сууда къызгъан темирни джырлагъаны, тёш таууш, къурум ийис, темирчилени даууру (эсигизде болур, къайсы темирчини да къулакълары бегирек болады) меннге бир сеирлик кёрюнеди. Балта тийген къызгъан темирни джилтинлери, кече кёкге кёсеуню атханча, чачыладыла.

Гюрбеджиге джылны не кёзюуюнде да адам кёб келеди. Кими бычакъ этдиреди, кими балта таблатады, кимиси

атына нал урдурады. Барысы да атамы сыйлайдыла, кӱолундан алыб кӱрюкню кӱзюу-кӱзюу басадыла.

— Дебош, былай кӱарайбыз да, сен бюрчеге да нал урлукъ болурса дейме-деб накъырда этедице. Бир кӱау-умла, нохта бауунгу кӱартлыкъ джашынга берейик деб меннге кӱычырыучу суратлы конфетле узатадыла...

...Замандан дженгил баргъан зат болмаз. Джылла бир-бирин ауушдура дженгил оздыла. Атамы джылы джетишиб, пенсиягъа чыкӱды. Мен да джашаудан орун айырдым. Атамы юйде булджугъаны тохтамайды. Темир, агъач керегин да чачмагъанды. Аланы не мюлкден да багъалыгъа санайды.

Кӱыш кюнлени биринде терезени сыннган кӱзюу аууштурайым деб атамы алмазын тиледим. Атам алмазын кюбюрчюгюнден хазна чыгъармайды. Кӱолгъа алса да, биринчи кере кӱргенча, талай заманны сейирсиниб кӱарайды. Адам кӱолуна берирге уа чыртда сюймейди. Биз да анга юреннгенбиз. Бу джолда алмазны меннге бергинчи кӱб кӱараб турду...

Аны юсюнде «Н», «К» деб эки тамгъасы барды. Джылтыраукъ сабы, кӱурч ауузу. Мыялагъа джетгенлей, чорт тюшюреди. Алай а тюз кесалмай, мыяланы эки кере ууатдым. Не зат этсенг да атам алай улуу джаратмайды. Агъач, темир бла кюрешиб а аны кӱлюне джеталлыкъ тюлсе. Бу джол улуу чамланыб кюрешмеди. Алмазны кӱолумдан алды да:

Эркишини кӱоллары кӱайсы ишге да джарашыргъа керекдиле, эй, бар эди керти уста, кеси да бу алмазча джити эди,—деб башлады. Николайны кӱоллары алтын эдиле... Ол сейирлик адам бла аз джашагъаным ючюн бюгюн да ёкюнеме. Бизни халкъ ючюн ол кӱб зат этген эди. Хапарны аллындан башлаб айтайым.

... Революцияны ал джылларында Джумарыкъ деген темирчи да, мен да элни гюрбеджисин тутта эдик. Джумарыкъ Къарачайда айтылгъан темирчилени бири эди. Мен да анга шекиртлик эте эдим. Таулагъа къач джуукълашхан кёзюуде, салыб гюрбеджиге бир адам келди. Къолунда агъач кюбюрчюгю, юсюнде зыйпуну. Сакъалына джюлгюч тиймегенликге, алай джунчугъанча кёрюнмей эди. Саламлашхандан сора, бизни ишибизни сынагъанча, бир кесек къараб турду да, юсюнден зыйпунун атыб, болушуб тебреди. Ишге къоллары ала-мат джараша эдиле.

— Къонакъ, къайданса, кимсе, темирге да чемерча кёрюнесе, бизге ишлерге келген болурмуса?—деди Джумарыкъ.

Огъай, алай уллу усталыгъым джокъду. Терезе кезле салыргъа кюрешеме. Атым Николайды. Кесим Урал джанынданма. Айлана-айлана сизни таулагъа ётгенме. Джазлагъа дери мында булджургъа муратым барды. Гюрбеджини да соруб келгенме. Не айтсанг да ишчи ишчини иги ангылайды...

Алай а биз Николайны ким болгъанын арtdан ангыладыкъ... Ол кюн ингирде фатар излей айланмай, Николайны юйге элтдим. Кесиби да гюрбеджиден узакъ джашамай эдик.

Николай элге айланады, кимге терезе салады, кимге къанджал ишлейди. Хазна хакъ алыб да билмейме. Юйге азыкъ келтириучен эди ансы. Тийре-джамагъат да анга юрендиле. Ол огъай, селешген джерде: «Бизни Николай», «Ол алтын къоллу»—деб багъалатадыла. Къыххасы, ол бизни бирибиз болуб джашаб тебреди. Алай а сейирлик иш: кече бек аз тынчайыучан эди. Биргесине келтирген джангыз агъач кюбюрчюгюню ичинде

китабланы къаза, танга чыгъыб къалгъанын кѣргенме. Ким биледи аны не бла кюрешгенин. Бир-бирде бир къагъытланы да джазыучан эди. Мени кѣрсе:

— Дебош, была акъыллы китабладыла. Сени бла менича къарангы адамлагъа джол кѣргюзюрюк дюле. Быланы бек уллу адам джазгъанды, — деучен эди. Багъалы заты болуб Николайны джангыз бир, алмазы бар эди. Кесини азыгъын да аны юсю бла таба эди.

Бир кюн Ташчыда, Курпаткин деген оноучуну юйюнде, терезе сала тургъанлай, аны эрке джашы:

— Ол гокканы меннге ал да бер,—дегенди да ата-сына къадалгъанды да къалгъанды. Курпаткинни сѣзю джерге тюшюб амалымы бар эди. Чорт акъыллыгъы, къызгъанчлыгъы бла бютеу ташчыгъа белгили Курпаткин, Николай алмазны берирге унамагъанында, правленден да бир эки адамны чакъырыб: «бу элбуздукъду,» «гудучуду» — деб къарантха кѣргюзтюб, алмазны сыйыртханды.

Ингирде Николай:—манга кюн кѣргюзтюб айланган джангыз алмазым бар эди да аны да сыйырдыла,—деб джаны кыйналыб хапар айтды. Бизни да Курпаткин байгъа этер мадарыбыз джокъ. Алайсыз да правленни къуллукъчулары «къайда эсе да атыла айланган хашкенни юйюгюзге къойгъансыз» — деб терс къараб джюрюйдюле. Алмазымы сыйыртдым деб Николай юйге кириб къалмады. Узакъ элlege айланыб, къумгъан, таз джамайды. Суйген тенглери уа элни тамам джарлыларыдыла. Ала бла кѣб ушакъ этеди. Кесини ишине юретгенлери да барды. Артыкъсыз да бек Николай Махти бла уллу шохлукъ джюрютеди. Махтини тамада къарнашы Боташ байлагъа къаршчы тургъаны ючюн

Николай бизге келгинчи талай джылны алгъа джоюлуб кетген эди. Ол себебден Махтиден кёбле джол къоюб джюрюйдюле. Николай а аны бла бирге сау ыйыкъны айырылмай айланнганы болады. Не бла кюрешгенлерин киши да билмейди. Элlege айланыб, бизге къайытса, Николай кечеле сайын алгъындан да кёб олтуручу болду. Алай а чамы, накъырдасы, тохтамайды. Аны бютеу къарамында адамны кесине тартхан, илешдирген бир джашыртын сыры бар эди. Артдан-артха Николай Ташчыгъа, андан ары Пашинскеге кёб кетиучю болду. Ол кёзюуге таулагъа джаз да келди.

... Кечени арасы бола болур эди. Эшик къагъылгъан таууш бизни сакъ этди. Пашинскеге кетген джеринден Николай ашыгъыш къайтхан эди.- Чыракъ джандырмай, танг аласына дерин олтурдукъ.

— Сизде кёб туздам ашагъанма,—деди Николай—энди маннга амалсыз кетерге керекди. Мени къыйын джолла, уллу ишле сакълайдыла. Сизни адамла къонакъны бек сюедила, ишлегенлерине ким да сейирсинникди. Алай а къарангы джашайсыз, тюзлюк азды. Ачыкъ айтайым; мен большевикме. Тутмакъгъа, Сибирге, ийген джерлеринден къачыб келгенме бери, сизге. Большевикле салгъан кёб борчну да толтургъанма. Сибирде Ленини кеси бла кеб кере тюбешгенме. Аны ким болгъанын сиз энтда эшите барысыз... Мени ким болгъанымдан а кишиге хапар айтмагъыз, чырмау боллукъду. Ол агъач къобюрчюк да сизде турсун. Керекли затларымы алгъанма. Не да болсун чёгючню къатыракъ тутугъуз, сизни таулагъа да келир джарыкъ...

Мен берген ачхачыкъны да алыргъа унамай, Николай джолгъа чыкъды. Арадан джылла оздула... Дуния-

ны къатышхан кёзюую эди. Революция хорлагъанды. Аны ишине Ленин кеси башчылыкъ этеди.

Революцияны тауушу узакъ таулагъа кечирек джетди. Байла-бийле къаугъагъа киргендиле. Урунган халкъны джангы власта къаршчы кюбарыргъа кюрешидиле. Власты къаллай болгъанын алкъын киши ангылаб бошамагъанды. Бирери-бирер тюрю сёлешеди. Байлагъа къарагъанла да кёбдюле. Халкъны инандырырча бир кюч керек эди да ол кюч заманында джетди.

Къобан Ёзенни ёрге большевик отряд айланганды деген хапар халкъны ёрге кюбаргъанды. Къартха, джашха дери большевикле кимле болгъанларын кёзлери бла кёрюрге излейдиле. Сакълайбыз. Джамагъатны кёбю гюрбеджини аллына джыйылгъанды. «Къылыйян-Аягъындан» огъунакъ кызыл байракъ кёрюндю. Атла ойнайдыла. Аллында келген экеулен гюрбеджини арбазына бурулгъанларында кюрккъаракъ да болдукъ. Алай а къууанчыбыз да терк болду. Атлыланы бири бизни Николай эди. Экинчиси уа Боташ. Элге джангы власть салыргъа революцияны аты бла келгендиле. Аланы кёрюб, Совет власть халкъныкы, джарлыланыхы болгъанына къалай ийнанмай къалыр эдинг. Джыйылыуда кёбле сёлешдиле., «Бу джалан къарылагъа къраллыкъ бирилгени ётюрюкдю» — деб чортуна урдургъанла да болдула. Уллу кюрешни аллы джангы башланган эди. ...Кече адетибизча, Николай бла менигесекге дери олтурдукъ. Кёб затны юсюнден да сёлешдик.

— Дебош, деди Николай.—Мени сеннге бир гитче саугъачыгъым барды. Ма бу алмазны мени кёзюмден кёрюб тур. Бюгюн, Ташчы да, Курпаткинлени, кюбюр-

леринде табханбыз. Кеслерин да тюрге ашыргъанбыз. Аны бла бирге ол кюбюрчюкде китабла сизге къалсынла. Халкъгъа джарарыкъды. Ала Ленинни чыгъармаларыдыла.

Таулада Совет Властны сала, Николай кёб джылланы ишлейди. Артда Ставропольгъа кетген хапары чыгъа эди. Бюгюлмеген большевик бла мени экинчи тюбеширча мадарым болмады. Қъазауатны джылларында бизни элден урушха баргъан джашла Николайны командир болуб айланнганын кёргенбиз дей эдиле.

Баучуланы Келимат

АТА ДЖУРТ КЪАЗАУАТНЫ ЗАМАНЫНДА

1942-чи джылны сентябрь айы джашауну джарытхан, джюреклени хош этген ай болмады. Бююн сабуз тамбла уа не болабыз деб, суу башында кёмюкчады халкъны джашауу: фашистле кир табанлары бла таза джуртубузну теблейдиле. Немецле джетмеген эллени башларында тохтаусуз хауа урушла барадыла. Тёрт джанларындан тоб, бомба атылыб, элчиле башларын эшикге къаратыр мадар болмай турадыла.

Алты сабийни анасы Меккяхан эри къазауатха кетгенли, аны, кесини орнун да толтурургъа кюрешиб джан къазауат этиб айланады. Кесини саулугъуну кёолайсызлыгъыны юсюне алты айлыкъ джашчыгъы да бир кёолун байлаб, кългъан кыйынлыгъына джангы джюк болуб кёшулгъанды.

Фашист итле къралыбызгъа киргинчи, не сабийлени аталарындан, не да кърнашларымдан бир письмо келиб да джюрегими джарыта эди. Энди уа кече кюн эсе да билмегенлей дунябызны аман бла ашырыб барабыз—деб Меккяхан кеси-кеси бла сёлешиб ахсынады.

Бир кюн эртден бла эртде хоншу къарт Алий, Меккяханны ийнегин кыстаргъа арбазгъа кириб:

— Келин! Бери бир чыкъ марджа,—деди. Меккяхан, къара джаулугъун мангылайына тарта, къартны аллына чыкъды.

Алий кюнашхы бериб:

— Бюгече мен да, къарт къатын да къадалыб джер юйню бошатханбыз. Саулай тийре да сыйынныкъды ичине, кеси да ташдан ишленнгени себебли тобдан окъдан да сакъларча таб мекамды. Джау самолет учхан кёзюуде сабийлени ары элте тур, амалсыз кереклигизни да ары элтигиз, ма бусагъатда, сабыр заманда, бешигинги ёнгенги да ары элт,—деб ийнекни сюрюб кетди.

Меккяхан къартха сёлешмегени себебли, башы бла разылыгъын билдире, аны воротагъа дери ашырыб, ызына къайтды.

— О-й, Рамазан, бери къач! Келе ки-и-р! Джетди, — деб эки арыкъ къолчугъуну аязыкъларын къуу кёкюрекчигине къысыб, аллына ийилерек болуб, кёлеккечикча арыкъ сары шилли къызчыкъ, джер юйню эшигинден сугъарылыб къараб, ачы-ачы къычырды. Қъара самолётну хыны тауушундан къулакъ алмай, назик санчыкълары бирден къалтырай, агъазчыкъ хуна тешике ташайгъанча, джер юйню ичи таба тас болду.

Айры къуйрукъ къара самолётну бу элге биринчи учханы тюл эди. Ачы тауушу джерни титирете, ол мыдахлыкъ басыб тургъан элни къалынына талай бомбасын къызгъанмай джибериб ташайды. Самолётну тауушу тохтар-тохтамаз:

— О-о! бери чабыгъыз, келе киригиз!—деб тютюнню ичинден тунакы сабий тауушчукъ чыкъды.

Джер юйге джыйылыб тургъан сескекли тиширыула: «Оу, тышында сабийми къалгъанды?!»—деб кычыра, сабийлерин да джер юйню ичи таба тюрте, чабышыб арбазгъа чыкъдыла. Тютюнню ичинден юйню огъары джанында кертме терекден узакъ болмай, Рамазанчыкъны ауангысы азчыкъ кёрюне эди. Бетлеринде къан ышанлары къалмагъан талай тиширыу, джанлары къолларында болса иерча болуб, мыллыкларын джашчыкъ таба атдыла.

Рамазанчыкъны саулай юсю къан джугъу эди, кёлекчигини аллы да узунуна джыртылыб, къарынчыгъы агъара, кёзчюклери къоркъуулу джаныб, келе тургъан тиширыулары алларына чабды. Анасы джашчыгъыны къан джугъу болуб келгенин кёргенлей бутлары кыйылыб.

— О-оу мен джарлы, мен хариб, союбму кетдиле къан ичгенле джарлы сабийни,—деб къалтырагъан ауазы бла джашчыгъына джабышды. Аны ызындан чабышхан тиширыула да экисини юсюне басынышдыла. Рамазанчыкъ солууун кючден ала, анасыны къолларын юсюнден айыра:

— Манг-нга джукъ болмагъанды, бу Разиятны къаныды! Разиятха тийгенди, чабыгъыз,—деб кеси алларында атылды.

Топракъгъа къатышыб ойсурагъаны аязымай тургъан Разиятчыкъны, Рамазан джетиб башын кёлтюрдю;

Аузун эгешчигини къулагъына джууукъ тутуб:

— Разият! Ма келдиле энди...—дерге Разиятны анасы Меккяхан, акъ учхун болгъан къоллары къалтырай, алты джыллыкъ кыызчыгъыны къаннга боялыб тургъанын кёргенинде, эки къолу бла эки бутун уруб, джылаялгъан да этмей чёгюб, кыызчыгъына акъырын

узалды. Къойнума алама десе уа онг билекчигин оскол-ка юзюб, теричиги тутуб, кёкюрекчиги да терен джаралы болуб къаны бара.

Эки къолу бла кызычкыны ёрге кёлтюрвенинде билекчигини аз тутуб тургъанын эслеб, юзюлюб кетер да деб къоркъа акъырын кесине джыйды. Келген тиши-рыула не этерлерин билмей кими: «Ой джарлы Меккя-хан, къартчыгъа ургъан джюджегине гурт тауукъ дыгалас этгенчаса бусагъатда» деб джылай тебретиле, бир къаууму да эс ташламай:

— Дохтур кыызгъа, Байдыматха! Чабыгъыз!—деди-ле. Алай а Байдымат болумну кёрюб санитар сумкасы да къолунда не чабалгъанын да чабыб нартюх бачхаланы ичи бла келеди. Джан солуу эте алайгъа джетиб:

— Не болгъанды? Къайда былай берчигиз,—деб кызычкыны анасындан таб тутуб къойнуна алыб, джер юйге ташайды. Кызычкыны джер юйде стол юсюне салыб, джунчумай медицина болушлукъну этген заманда, сабий къолчукъну юзюлюб тургъанын джюреги кёлтюрмей, Байдыматны джыламукълары ёшюнуне тамдыла. Аны джюрегини ургъаны кёкюрегин тебдире, Разиятчыкыны къанын тыйыб, тогъуз-он минутну ичине джаралы кызычкыны акъ байлаулагъа бёлеб, орунга салды.

Аны ёлген, сау эсе да билинмей саргъалыб тургъан бетчиги къан бла джууулгъан эди. Джер юйде болгъан тиширыуланы ичинден бир къарт амма:

— Мурдар Итлер! Атасыны къанындан тоймай, баласыны къанын да ичди, анга адам къан болса не башхасы барды. Не этесе, хариб, кызым, деб Разиятчыкыны къан джугъу бетчигин, суу джугъу марля бла сылады. Кёзчюклери ачылмай тургъан Разиятчыкыны бир кесек-

ден —суу» деген къарыусуз тауушчугъун эринчиклери билдирди.

— Баш кесичюле, къан ичиучюле, аллах сен ала-гъа онг бермегин,—ма бу сабийлени тюзлюклери онг-дурмаз аланы—деб джыламукъ джугъу бетин джаулуку къанаты бла сюртдю амма. Юйдегиле бары да тауушсуз джыламукъ тѣкдюле. Къарт амма бери айланыб:

— Эшикте къалыбмы кетген эди келин!

Разиятны анасындан алгъа Рамазанчыкъ:

— Огъай, юйге киргенден сора, Разиятны гинджиси кертме терекни тубюнде къалгъан эди. Разият аны алыргъа чапхан эди, мен да самолёт джуукълашыб келгенин кѣрюб, Разиятха чабхан эдим.

Мен терекге джетерге бомба кертме терекни башындан тийди, мен да учуб арлакъгъа тюшдюм, юсюме топракъ къуюлгъандан башха джугъум ачымагъанында дагъыда туруб Разиятха чабдым. Разиятны джыгъылыб тургъанын кѣрюб: «Разият, мени аркъама мин юйге элтейим,—деб аркъама салыргъа кюрешдим, джыгъылыб баргъан болмаса сѣлешмеди.

— Ой, санга къурман болайым, джашым, аны къоркъмай ол джигитлигин кѣремисе, тохта сиз бир джетигиз...—деб кимлеге эсе да гѣджебсине:

— Джашым, кесинг кюрешмей бизге дженгил кычырсанг а?—деди.

— Да къанаб тебрегенин кѣргенимде уа кычырдым кычыралгъанымы. Ала алай сѣлеше тургъанлай, джер юйню эшиги акъырын ачылыб:

— А-а марджала, ким бар эсегиз да келигиз, Даулетгерийлагъа болур болгъанды!—деб ызына ташайды.

— Оу, алайгъа уа юч бомба тюшген эди, бу сабийге болуб унутуб турама ансы,—деди тиширыуланы бири. Амма бери айланыб:

— Джер юйден тышына бир джангыз сабий чыкъ-масын, бу саусуз бла анасындан сора да биреу къал-сын,—деб кеси алларында къалгъан тиширыула да ызындан чыкъдыла. Джаулукъ къанатын имбашына силдей, амма ызына бурулуб: Барынг да джоппу кел-мегиз, Итлерни самолёту кёрсе, аябмы къоярыкъды, бачхаланы ичи бла чыгъайыкъ,—деб бурууну тюбю бла чыкъдыла. Тиширыула Даулетгерийлагъа джетгенле-ринде, сени джауунг аллайны кёрге эди, эки, юч къарт, талай топракъгъа къатышхан тиширыу ёлюклени тюзетиб, кийизни, джегенни юсюне сала тура эдиле. Аладан джаны сау джангыз Назирни анасы эди. Алай а аны да буту кетиб сауу-шауу билинмей, саргъалыб джата эди.

Аны абадан джашчыгъы Назир, замансыз кесилген джаш бусакъ терекча, узунчугъуна созулуб анасыны къатында джата эди. Назирни къатында осколко бус-каклагъан санларын джыйышдырыб, къарт анасы Қъа-рачыкъ, аны къатында да 8 айлыкъ къарны бла тёрт гитче сабийни анасы Гыллыу къалын къара чачы то-зураб, къузгъун къанатлача, эки къара къашын хыны туюб, саргъалыб тюзетилибди.

Быладан сора да была танымагъан эки тиширыу ёлюк—бары да бир-бири къатына тизилиб джата эди-ле. Медсестра буту кетген тиширыугъа медицина болуш-лугъун этиб бошагъанында, бери айланыб:

— Энди уа джаны сау бармыды?—деб сорду. Қъарт Даулетгерий, онтёрт джыллыкъ Назир бла (туу-дугъу) кесеклеге юлешинген къарт юй бийчеси — Қъа-рачыкъны къатларына чёгюб, бёркюн да кёзлерине ба-сыб, талай минутну джыламуку тёкдю, сора бери айла-ныб, мыдах:

— Къызым, энди сен этер зат къалмагъанды, кюн

бата эсе, быланы асырайыкъ—деб баш энишге къарады.

Сестра къыз терлеген мангылайын марля бла сюрте:

— Къартла, мен сизге бек уллу гурушха этеме, не ючюн десегиз, кёкден къоргъашын джаугъан заманда, джер юйге кирмейсиз. Ол джауду джаулугъун этерикди, бир заманнга дери, сиз кесигизни нек аямайсыз, сиз юч-тёрт къарт болмасагъыз бюгюн биз, тиширыула не этерик эдик? Ёлгенибиз джерни табды, джаралыбыз да юйюн табды, сизни кючюгюз бла. Тилейме, сиз да кесигизни сакълаб джюрюгюз.

— Эй, балам, биз джашарыбызны да джашагъанбыз, бизни сабийлерибиз, сизни сыйыгъыз да артыкъ болсун, аллахны дайым кюнюне бу къоргъашын джауумну тюрюндедиле не уа, ма кёресе, бу гюнахсыз сабийни, бу гюнахсыз къарт тиширыуну, бу джарлы Гылыуну, джырнача, тёрт сабийи бла, Гыдыу насыбсыз а энди муну джаны сау къалса да, ол юйдегиге бу анандан не файда, бир буту болмагъан тиширыу. Бу эки зауаллы тиширыу а? Быланы адамлары да джукъ билмей, былагъа да бу кюн келиб,—деб андан ары сёзлени, толу айталмай, тамагъына не эсе да тыгъылгъанча болуб, баш энишге къараб тохдады.

Къартланы бири Рамазанчыкъны башын сылай:

— Ма бу сабийден не чыкъса да бир зат чыгъарыкъды, бюгюн ол этген затны айтыб къолунгдан келлик тюлдю,, — деди. Сестра къыз мыдах кёзлерин Рамазаннга буруб, анга сегиз джыл болгъанын да эсинен ала кенг джауорунлу, къызыл къанлы сарычач джашчыкъны джити кёзчюклери бла кирпичлерин джегил-дженгил къагъа, ким не айтады деб сёлешгенлени аузуна къараб тургъанын кёрюб:

— Мен Гыдыуну байлагъан заманда, манга болушхан уллу адамды деб тургъанма, манга байлау керек

эсе, кыыбды керек эсе, суу керек эсе барын да кыолуму туюндон тутханлай турганды, сора байлаб бошаб кыарагъанымда уа—бу.

Кыартланы бири:

— Барында эшикке нек кыотарылгъан эдигиз болумну биле тургъанлай—деб сорду.

Кыарачыкы амманы кичи кызы Фаризат, бомба сагаллагъан анасы бла ёлгени сауу да белгили болалмай буту кетиб тургъан тамада эгечини арасында сарнай тургъанлай, ана кыарнашы Илиясха сарнаб хапар айтды:

— Кыайдам, джарлы анам, кыазауатда юч джашымы да юсюне хар кюнде да кыуюлуб тургъан худжу кыоргъашын,—деб, сан этмей, чыгыб кетиучен эди. Бююн а Гыллыу да, Гыдыу да, Назир да келгенлеринде, тингкилди болду да, самолет учуу сабыр сагъатда былагъа джангы сютбашычыкы бла бир какчыкы этейим да бир ашатайым деб, хар несин да тындырыб, тютюнлеген кёсёу башланы джукълатыргъа отджагъагъа чёкгенлей, ма бу эки джарлы тишируу: «Оу, самолет»!-деб кыачыб бизни арбазгъа кирдиле. Аны бла бирге бомба да тюз отджагъагъа тийген эди. Кыарачыкы амманы кыатында ичин осколко тёгюб джатхан кыолан иркни кёргюзюб: Джарлы анам, кыайсы джашым алгъа келсе, анга кыурманлыкыгъа асырагъан иркинг да кыатынга джатады, джарлы анам,—кыабырынга салыргъа джашларынгы бири да табылмагъан джарлы анам, дей, Кыарачыкы аммасыны бетине бетчигин кыаблаб, джылай тургъан 5 джыллыкы Зауурчукъну хыныракы бери айырыб, анасыны бетин джумушакы кыолу бла сылай, тохдамагъан джыламукуларын, илипинни аллын бошлагъанча, бошлады Фаризат.

Разиятчыкъ экинчи кюнюн джашаб эм арт минутлары джетиб къарыусузчукъ болгъанында, анасына:

— Ання, бери кел,—деб анасын къатына чакъырды да тюз кёюнне джити къараб:

— Ання, аття келсе, мени лемча самолет былай этгенин айтырса да деди. Меккяхан башы бла «хо» деген магъананы берди. Дагъыда Рамазан да, Боря да, Аскер да бери келсинле, ання—деди. Қъарнашчыкъларыны ючюсюн да элтиб аллына тиздиле, сора барына да кёзюу къараб, Боря аттягъа... дегенлей, андан ары джукъ айталмай, Разият уллу ала кёзчюклерин ачмаздан джабды...

Ол кюн Разиятны джан ауалында аллына сюелген къарнашчыкълары: Тамадалары—Рамазан, тенгиз флотда аскер къуллугъун махтаулу битдириб, аны гитчеси Борис, танкачы, эм гитчелери—Аскер да тамада сержант ючюсю да аскер къуллукъларын махтаулу бошаб, ата джуртларында рахат ишлейдиле, джашайдыла. Бу юч къарнаш аталары ючюн эгешчиклери ючюн да джаугъа джууаб берир усталыкъла бла хазырланыбдыла. Меккяхан да юйдегисин юйлендириб бошаб, туудукълары бла булджуй джашайды.

Кёбекланы Билял

МУХАММАТ

(Х а п а р)

Мазаллы юй. Адам кёбден, дауурдан, кюлкюден сёз эштилмейди. Талай адам джоппу джыйылыб, не затны эсе да юсюнден хапар айтады. Къартыракъ подполковник, тенгине тынгылай, дженгил-дженгил залны теренине къарайды. Кём-кёк кёзлери арлакъда сюелиб тургъан таулуда мычыйдыла. Таулу бир къолу бла кенг мийик мангылайын сылай, къатында сюелген алашаракъ, токъ адамгъа мийикден къарай, подполковникни эслейди.

Таулуну сол къолу, салыныб тургъан болмаса, къымылдамайды. Уллу къош къашлырыны тубюнде къаб къара кёзлери аджаша барыб, подполковникде дагъыда тохтайдыла.

— Кимни кёрдюнг?—дейди токъ нёгери.

— Кёрдюм... Къайда эсе да тубеген болурма дейме...—Мухаммат подполковникни сол джанында терен табха къарайды,

— Кимди?

— Къайдам... алкъын...

Конгурауну ачы тауушу джыйылгъанланы залгъа чакъырады.

Бир кесекден талай адам узун столну джанына чёгедиле. Подполковник акъырын, залда кимни эсе да излегенча, къарайды...

— Мухаммат!—токъ нёгери аны къабыргъасындан туртеди.

— Не-е? — Мухаммат бир къолу бла харс уругъа жүрешеди, кёзлери уа подполковникни бетинде табындан айырылмайдыла.

— Мухаммат!—биягъы нёгери хыны къарайды. Не болгъанды сеннге?

Шош залда джангыз таууш эшитиледи.

— Бармыды былайда аллай джолдаш?

— Мухаммат, ауругъанынгмы барды?

— Не-е? Огъай...

— Да, хадауус, председатель сени чакъырады,—токъ нёгери, башына сейир оюмла келгенча, къарайды тенгине,— Орден алыргъа сүймей эсенг, тур да билдир.

Мухаммат трибуна таба дженгил тебреди. Олтуруб тургъанла трибунада таулугъа, аны таба баргъан подполковникге сейирсиниб къарайдыла.

* * *

...Къач. Арт кёзюуде элде къымылдагъан джан хазна кёрюнмейди. Къазауат адамланы, ашарыкъны, джарыкъ джашауну, кюлкюню, ышарыуну кюн таякълачыкъ тамчыланы къурутханча, къайры эсе да ташайтханды. Элде къалгъан къартла орамлада хазна кёрюнмейдиле, сабийле уа кече сайын «къазауат» оюн ойнайдыла.

Военкомну аллында сюелген ючеулен иги кызыарышыб башлагъандыла.

— Биз этерикни тиширыула, сабийле баджарлыкъдыла. Джибер бизни. Джибермесенг да, кесибиз кетерикбиз,—деди къара къашлы таулу.

— Тилемегиз, мен сизге тиширыу тюлме...—иги огъуна ачыуланды лейтенант.

— Сеннге да адам деб тургъанбыз, сабийге. Адам сёзню ангылай билмеген... Мухаммат асыры бек ачуланнгандан, эшикни къаты уруб чартлаб чыкъды.

Мухаммат ачууланыб чыкъгъаны бла, секириб атха миниб, юйге да къайтмагъанлай, таугъа айланды. Биягъы къойлагъа не эсе да эрши къараб, бир ауур сагъыш юсюн басханча, ташха чёкдю. Бармакъларыны кеси алларына кълтырагъанларына къарай тургъанлай, ол бир эки кере илгениб уяннганча болду.

Бир кесекден ат чабхан таууш Мухамматны терен сагъышдан айырды.

— Нек ашыгъаса? Не болгъанды,—деб, кенгден огъуна кычырды Мухаммат, джашчыгъын кёрюб.

— Элде... элге немецле келгендиле!

— Не-е! Алай дегенинг неди?

— Уллу сары шиллиле, кёбдюле...

Мухамматны къара кёзлеринде джилтинле ойнадыла.

— Не этедиле?—деб, ол Махтиге иги хыны къарады.

Юйлеге айланадыла, не эсе да излей болурла дейме. Бизге да келиб эт, джау болгъаныбызны алыб кетдиле.

— Сен къойлагъа къарай тур, мен элге бир джетейим,—деб, Мухаммат атны къатына келиб мычыды. Бир кесек да тынгылаб:—Бар юйге, мен да дженгил... деб ашырды. Махти сыртны ол бир джанына ташайгъанын-

да Мухаммат биягы ташха олтурду. Къазауат... Энди не этерге, къалай джашаргъа керекди? Джаратылгъанлы къазауатдан мурдарлыкъ ишни ёмюрде этген болмаз адам улу. Къолуна сауутну эм аман мурат бла алгъан, сауутдан ёлюм табарын биле болмаз. Алай а...

Мухаммат эс джыйыб, элге тебрегенлей, арлакъдагы дуппурдан дженгил келген биреуленни кёрдю. Тылпыуун къыйын чыгъара ол адам Мухамматха джууукълашды.

— Сенмисе?.. Къайдан?.. Нек ашыгъаса?

— Артда, немецлени къолларындан ычхыныб келеме. Энди ызымдан тюшген болурла дейме,— дейди военкоматдагы лейтенант. Сауут болуб да джугъум джокъду.

— Менде барды... эки шкок, экишер атхан.

— Алада сауут уллуду, кеслери да кёбдюле. Керексиз ёлюм бизге керек тюлдю... Бугъунургъа мадар бар эсе...

Мухаммат тёрт джанына къарады. Кырдыкдан тоюб къымылдаргъа суймей джатхан сюрюуню ары джанында дорбун барды. Алай а аны ким да эслерге боллукъду. Не мадар этерге да билмей, къошха къарады.

— Тохта-тохта—деб, Мухаммат дженгил огъуна тонун тешиб, чюйресине айландырыб, лейтенантны юсюне атды.

— Къойланы къозгъамай, араларына кир да, джат, эслеяллыкъ тюлдюле. Ала кетселе, кесим билдирirme...

Лейтенант ары ташайгъанлай, дуппурда немецле кёрюндюле. Дженгил огъуна джууукълашдыла. Не соргъанларын ангыламай тынгылайды Мухаммат. Токъ, алаша немец, бетиндеги тер тамчылары сюрте, иги огъуна хыны этди. Бирсиле уа тёрт джанларына дженгил-дженг-

нл къарайдыла, автоматланы сампалларындан бармакны алмайдыла. Мухамматны джагъасына талай кере узалды. Кеси-кесин кючден тыйыб турады Мухаммат. Къош къашлары ёрге-энишге джюрюйдюле, кёзлери да джылтырайдыла джилтинлеча. Аны терслиги бла къазуатха баралмадым ансы, быланы былай этдире турмаз эдим. Бармыды аны терслиги уа? Бар эсе да унутургъа керекди. «Джау джагъангдан алса, богъурдагъындан тут» дейдиле. Бу халда мен не этейим? Шоккланы алыб къачмагъаныбызны аман этдик. Энди уа не мадар? Аллында сюелиб тургъан бу токъ джийиргеншлини бармагъы кымылдагъанлай, окъ тиерикди санларыма. Огъай, джукъ да билмегенча этиб турайым.

Башын сагъыш кючлеген Мухамматны немецлени бири сермеди. Бусагъатха дери тёзюб тургъан таулу къолун ёрге кёлтюре башлагъанлай, не эсе да бир ауур зат тийди къолуна. Кёзлеринден джилтинле чартлагъаны бла бирге, дуниясын унутду... Эс джыя кёзлерин ачыб тегерегине къарады. Киши да джокъ, тюнмюдю, тюшмюдю?! Немце, лейтенант къайдадыла? Тутхан болурла. Башын кёлтюралмазын билиб, кёзлерин кысханлай, аякъ тауушла эшитди. Олсагъатлай, мангылайына сууукъ суу тамчыла тюшдюле.

— Къалайса? Бек ачыймыды башынг?

— Джугъуму да билмейме...

— Кёрюб тура эдим, эслеселе экибизден да бошарыкъ эдиле. Энтда къайтыргъа боллукъдула...Дженгил...

— Сол билегим чанчады.

— Автомат бла ургъандыла.

— Мангылайымда бир ауур зат тургъанчады.

— Кете тебрегелеринде чурукълары бла уруб, джа-

ра салгъандыла... Джюр къарыуунг бар эсе... Къайтсала хатер этмезле.

Мухаммат лейтенантны болушлугъу бла кыйналыб ёрге къобду.

— Къалай этебиз энди, Мухаммат?

— Да, джолдаш лейтенант...

— Бюгюнден ары Гриша, Григорий дей тур меннге.

— Партизанла болурла, алагъа къошулургъа керекди.

— Бардыла, кыйлагъа къалай этейик ансы?

— Чегетге кыстайыкъ, бир да кзурумаса, партизанлагъа джарар.

Алай оноулашыб, экиси да дженгил огъуна уучу шоккланы алыб, кыйланы сюрюб башладыла.

...Сюрююню аллы чегетге кириб башлагъанлай, Мухаммат бла Григорий автомат атылгъан таууш эшитдиле.

Уллу къая ташны джанына кысылыб къарагъанларында, къая туюндеги тар джолчукъ бла алты немец келе тура эдиле.

— Аладыла, майна сени чуругъу бла ургъан—узуу джукъа.

— Не этебиз? Сермеширми эдик?

— Экибиз шоккла бла алты автоматчикге?

— Сермешииу башланнгынчы тёртюсю къаллыкъды.

Мухамматны оюмун ангылаб, Григорий мазаллы ташны джанын кёргюздю. Экиси да бир кесекден аны къатына бауурландыла. Малланы сюрюб айланган кыйчу бизге не этерикди дегенча, немцалыла бир джерге джыйылгъандыла. Григорий бла Мухаммат, иги эслеб къарагъанларында, ёлген кыйну кёрюб автомат таууш нек чыкыгъанын билдиле.

— Бизни къайгылы тюдюле.

— деди Мухаммат, — Джууукъга барайыкъ, атхан огъу-буз джерге тюшмезча.

Экиси да ышаннга алыб бирден атдыла. Немецле не этерге да билмей, тёрт жанларына къарайдыла. Эки нёгерлерини бирден кымылдамай тургъанларын эслеб, автоматладан от ачдыла. Къалайгъа атханларын кимни ышаннга алгъанларын билмегенлей тохтаусуз чакъдырадыла. Бир кёолу ишлемей, ауругъаны бла бекми кыйнады да Мухамматны кымылдагъанын ата тургъанланы бири эседи. Туура олсагъатдан дагъыда эки-си къабландыла. Алай а энди баш кёлтюрюрге да кёоймайды автоматдан чыкъгъан окъ. Григорийни сол джаягъын окъ джырды. Къанны къалай тыяргъа билмей, Мухаммат бир кесекни сагъышлы болуб, дженгил огъуна кёлегин тешиб, байлаула этди. Къараб къарагъынчы къан тохтады.

Шкок тауушну тохтагъанын бир тюрлю ангылаб, немецле отну да тохтатмагъанлай, къачар къайгыгъа кирдиле. Аны эслеб, Мухаммат.

— Былай тур, Гриша. Тар джолчукъ бла алларына чыгыб...

Аман айтылгъаны бла бирге, ынгычхагъан таууш эшитилди. Мухамматны кымылдамай тургъан сол кёолуна окъ тийди.

— Тохта, байлайым.

— Кетиб къалырамы, бизни да чотдан чыгъарыб?

— Тохта...

Григорий билекни окъ тийген джеринден огъарыджанын къаты байлады. Олсагъатдан Мухаммат кетди. Бир кесекден ышаннга алыб, Григорий къачыб баргъанланы бирин джыкъды. Джангыз кеси къалгъанында

токъ алаша немец ташланы джанына бугъуна, атханын да къоуб, къачыб башлады, алай а...

Ингир, Кюнню мазаллы къызыл тогъайы Эрцогну артына бугъукургъа башлагъанды. Ол джашаргъа тувгъан жанла бир бирин къыргъанларындан къача болур къачыб барады. Аны седегей тийген таякълары Григорийни бетинде къанны къызартадыла Лейтенант немецни да кѳреди, Таулу немец баргъан тар джолчукъда уллу ташны артына сюелгенди. Токъ, алаша немец аны эслеб автоматны кѳлтюргенлей, кеси да эслеменлей, къычыралгъанын къычырды.

— Мухамма-а-ат... Аны бла бирге шок автомат атылгъан тауушла чыкъдыла...

* * *

Мазаллы джылтырауукъ зал, джукъа подполковник бла таулу бир биринден къарамларын айыралмай, трибунада сюеледиле. Аланы эслерин бѳлген таууш джокъду. Шошдула, сейирсинибдиле олтургъанла.

— Григорий, Гриша...

— Сенмисе, Мухаммат... Къайдан чыкъдың?..

— Сен джаралы болгъанынга дорбунда багъыб тургъан эдим, андан сора уа аскер бѳлек бла Берлинге дери... Олду мени джолум... олду..

— Сау болгъанымда, мен да къолумдан келгенча болушдум хорламны келтирирге... Къолум а къазауатны ал кюнлерини белгисича сакъат болгъанлай къалды ѳмюрлюкге...

Григорий тенгини къолун сылай:

— Сеннге сауса деб турмай эдик. Ата Джурт, къазауатны ордени сени излегенли къаллай бир джыл ѳтдю...

Бир кесекден орден да кёкюрегинде джылтырай, Мухаммат подполковникни джангыдан къучакълаб:

— Сени ол замандагы лейтенантса деб киши танымаз энди,—деди Мухаммат.—Эртденли кимге эсе да ушатыб, эсима тюшюралмай, кёз алмай тургъанма сенден.

Эки тенгни тюбешгенине къууанганча, кюнню джарыкъ кёзю терезеден къараб, джыйылгъанлагъа чымарт тегюлдю.

АККАНЫ КЪАМАСЫ.

(Х а п а р)

Октябрны сууукъ кюнлери. Ууакъ джангур тохтаусуз джауады. Энишгеракъда, суу джагъагъа джууукъ джерле кегергенликге, сыртла саргъалгъандыла. Тубан басхан джер шошду. Нартюх чапракъланы шыбыргъанлары болмаса, тегерек шыкыртсызды. Аяз джукълай башлагъан къачхы табигъатны уятханлай турады.

Къазауат бир заманда да болмагъан къургъакълыкъны биргесине алыб келгеннге ушайды.

Къарт кюн сайын бизни, сабийлени, тегерегине джыйыб, хапар айта туруб, джыламсырагъан кёзлери бла тегерекге къарай:

— Аллах чамланады. Буду ахырзаман дегенлери—деб, къоркъута эди.

Махмутха ненча джыл болгъанын, биз огъай, кеси да билмейди. Сакъалыны, узун мыйыкъларыны, башыны хар тюгюне кюмюш бояу къачан сингенин да унутханды. Элчи сабийле анга Акъ akka дейдиле. Тюз атын хазна киши эсге тюшюрмейди.

Джел кючлю ургъан кёзюуде Акъ акка, узун, арыкъ кюллерын ёрге кёлтюрюб, не затны эсе да шыбырдау-чанды. Таулада топ атылган тауушла эштилгени сайын этеди алай.

— Аллах чамланады—деб, төрткюл терезечикден чегет таба, тауушла келген джанына къарайды.—Кёб къалмагъанды сизге, къан ичген гяурла...

Джыламсырагъан кёзлерин сылай, Акъ акка биягъы орунга чёкдю. Хар кымылдагъанында танылады тынчылыкъсызлыкъ. Тюненеден бери уа джукъусуз болгъанды. Партизанланы кырыргъа деб чыкыгъанды тюнене немца отряд джолгъа. Къайтмагъанды энтда. Олду Акъ акканы джукъусуз, тынчылыкъсыз этген.

Чыртда тёзалмазлыгъын билиб, эски кюбюрню ачыб, булджунургъа излейди. Алай а Исмаил чыкымайды эсинден: къазауатны аллындан бери партизанлыкъ этиб айланады джашы.

Махмут (Акъ акканы керти аты алай эди), кюбюр-де джюрегине багъалы затлагъа шош къарай келиб, кюмюш кыынлы къаманы чыгъарды.

— Къалай унутханма сени,—деди кеси аллына.— Джатаса энди кюбюр тюбюнде. Къуллукъ этиучю заманынг да бар эди... Кеси кеси бла къачандан бери ушакъ этиб башлагъанын эскермейди ол. Ол соруугъа тюз джууаб этерик адам да болмаз эди элде. Энди уа юйде кеси джангыз къалгъанлы, нёгерсиз ушакъны тохтатмайды.

— Исмаил да алыргъа унутуб къойгъан болур... огъесе мени затымы алыргъа тартынган болурму?... Сылайды узун ингичге бармакълары къаманы юсюндеги мутхуз болгъан харифлени. Сылайды.

— Чёпча да джюрютюучен эдим сени. Тенг эдик бири-бирибизге,—деди. Акъ акка, — энди хорлагъанды

мени къартлыкъ, кетгенди санладан кюч... Бизни юйюрге кюру Исмаил къалгъанды сени джюрюталчыкъ... Тохта.. тохта энтда келир заман...

Эшик аллында тауушха сескеклениб, ёрге къобду къарт. Тюнене кетген отрядны бир бёлеги элге кирди. Джабыкъ машинаны ичинде ким болгъанын да билмегенлей, Акъ акканы джюреги табсыз урду.

Джерге акъырын джайылыучу намазлыкъ бу джол буршу болуб тюшдю. Ашхам намазгъа кечикгени болур эди аны ашыкъдыргъан. Джюрекде талпымакълыкъ болса, тилек да толучанды. Намаз эте тургъанлай, къартны кёзлери къабыргъада суратха джетиб тохтадыла.

— Джолунг тюзлюкден кери болмасын, джашым,— деди ол.— Тилегим кюрешинге себеб болсун.

Тешинмегенлей, асыры сылыт болгъандан, орунга таяныб, къалкъыды Акъ akka.

...Терек джанлада партизанла бауурланыбдыла. Алагъа джууукълашыб барады джау. Сауутладан чыкъгъан джилтинле кёюннген болмаса таууш эштилмейди. Джыгъыладыла джаралыла... Қызыл илипин. Исмаил ёрге къобады... Атады джаула таба не затны эсе да... Ачы таууш... Эшик аллында джел сызгъырады, терек орталада ойнай. Қъачхы чапракъланы джулкъгъан джел да тохтаса, джашау ёлгенча боллукъду. Алкъын джашау ючюн кюреш бара болур.

...Ма, бир талай адам. Нек келедиле ала Махмутну юйчюгю таба? Нек къарайдыла хыны? Нек къычырады Джернес а?

— Қъайдады джашынг?

— Чететде.

— Не этеди, кимни джаназысын баджарады? Айт, итден туугъан, айт. Сени джылауунгу эте болурму?

«Нек эштилмейди мени тауушум!» деген оюм туюшеди кьартны эсине. Биягъы хыны ауаз а тохтамайды.

— Нек тынгылайса? Неге кымылдатаса мыйыгъы-нгы? Айт.

Джернес джаягъына ургъанын келтюралмай, Акъ акка илгениб уянды.

Джангур тамчыланы терезеге тийген тауушу эшти-леди. Тобасто, кекде да булут керюнмегенлей, кьайдан джауады деб, сагъышланды кьарт. Кючлю болгъанды джел да. Дженгил огъуна ерге кьобуб, биягъы терезе-ден орамгъа кьарады.

Бештау кьобарыкъды... Битим да джокъ, джашау да джокъ... Бу чакъырылмай келген адамла бла кыш-ны хынылыкълары бирчады...

Кьарт биягъы намазлыкъгъа кириб узун, назик кьолларын кекге узатды. Биягъы кьарамны суратха джиберди, алай а...

Биринчи кере, ахыр кере бузду намазын. Намаз-лыкъны да, этиучюсуча, кьабыргъагъа такъмагъанлай, чыкъды эшик аллына...

...Суу джагъа. Сюеледиле солдатла. Джар башында кьоллары артына байланыб, джашы сюеледи... Сюеле-ди, мийик таулагъа, суйген тауларына, туугъан таула-рына, джерине кьарай туруб, кердю атасын.... Акъ акка да кердю аны. Джюрек табсыз урду. Титиредиле кьарт санла. Шкокла бирден атылдыла. Кьартны кезлери эки-ли кердюле джашауну, джагъаны...

Эс джыйыб кьарагъанында, не солдатла, не джашы джокъ. Тау ранланы джангы тийген кюн таякъла джа-лаб башлагъандыла. Джукъуну татлы кезююу. Акъ ак-каны не этгенинден, не мураты болгъанындан хапары-быз болмай, джукълай болур эдик биз сабийле...

Дженгил кирди юйге кьарт. Алды да джашырды

къаманы чепкен тюбюне. Чыкъды эшик аллына.. Майна, биягъы солдатла. Майна, узун офицер. Ала эдиле да джарны къыйырында сюелгенле. Бир кесекге белин тюзетиб, къараб—къарагъынчы узун джукъа офицерни къатына джетди.

— Джашым сиз ёлтюрген джашым, берир меннге налат, толтурмасам ата борчуму...

Бюгюннге дери да кёрюучен эдиле къартны таулагъа чакъырылмай келгенле. Аны ючюн болур эди, киши да анга эс бёлмегени. Кеси аллына сёлешген къартны, серге санаб, хазна киши къарамады аны таба. Акъ акка уа...

— Джашым берир налат,—деб киши да эс джыйгъынчы, къаманы чыгъарды да, урду узун джукъа офицерни кёкюрегине...

Къычырыкъла, шок атылгъан тауушла. Экеулен бирден джыгъылды арбазда. Акъ акка бютеу кючюн да джыйыб:

— Кесими джеримде ёлеме. Излемегенме кишиге аманлыкъ.... аллах кеси кечсин... дегенча кёкге къарады.

Туура ол заманчыкъда чыкъгъан эдик эшик аллына талай сабий. Озгъун джелчик къартны мыйыкъларында, сакъалында ойнай эди. Акъ акканы тынчлыкъсыз санлары сал болгъандыла...

Чабыб келген солдатланы бири къыйналыб чыгъарды офицерни кёкюрегинден къаманы. Атдыла анысуугъа. Душманны джанын алгъан къаманы джутдула кёмюкю толкъунла...

Къобанны джагъасына баргъаныбыз сайын сууда къаманы кёб излей эдик, аны табхан да этген эдик. Энди уа Акъ акканы тюзлюк ючюн кюрешген къамасын аны кёзюнден кёрюб сакълайбыз.

Чеккуланы Кемал

БАЛИЙНЕ.

(Х а п а р)

Кюн ариуду, булутсузду. Салкын тюлдю, иссилик да кыйнамайды. Шахарчыла кюнледеча, энишге тюшюб, Джашил айрымканда чачыладыла: кими стадионнга, кими мотодромгъа, кими бассейиннге, кими таза хауада терек салкында солургъа.

Хар ким бирер жары тартыб, ахырында биз да бассейинге барыргъа оноулащдыкъ. Узун ингичге асфальт джолчукъну эки джанында скамейкалада хончаларын заман агъартхан къартла, джашауну кенг джолунда эркин атлам этмеген сабийле, джашла кызыла да олтурадыла Джарыкълыкъ, рахатлыкъ танылады, аланы сёзлеринде, бет тюрсюнлеринде.

Адамланы джашауларына кёууана, ашхы сагъышла эте, пляжгъа джетдик. Алтын кюнню кюмюш таякълары джерге тегюлюб, суудан чыгыб, кюмгъа кёмюлюб тургъан адамланы кючакълайдыла. Орун табмай, ётюб кетиб, тёбен кыйырында тохтадыкъ. Сууда эригиб, ызыбызгъа чыкыгъаныкъда, кийимлерибизни къатында бир киши джатыб тура.

— Джашла, ол эрши тамгъала чырайлы кишини су-

бай санларын бузуб, къарагъан кѣзге ушагъусуз этиб турадыла,—деди Хусей, исси къумгъа джатханлай.

Хусейни хар нени да кимден алгъа кѣрюучю кѣзлери ол кишини къарнында, бутларында, ууртларында эртдеден къалгъан тамгъаланы эслеб, бизге шыбырдамаса, кюн джылыугъа тынгылаб, сыртыбызны кюнде къыздырыб турлукъ болур эдик. Безий тургъан джашла аны джюреги кыйналыр деб да ойлашмай, бир бирибизни чыначыкъларыбыз бла тюртюб, тамгъаларына къарадыкъ. Кѣлюбюзге келгенни айтыб сѣз уллугъа кетиб даулаш башланды.

— Бошунагъа даулашмагъыз, къазауатны мухурларыдыла ала—деди биягъы Хусей.

— Огъай, окъ джарала тюдюле ала. Ким биледи къазауатны ачы джылларында концлагерге тюшюб, андан къачама деб темир буруугъа сойдургъан эсе уа,—деди Аскер, Хусей айтханны терссиниб.

— Ой сизни огъесе, асыры джаш адам кѣрюнеди, къазауатха баргъан болмаз, къайда эсе да тюкенни затны тонайма деб, терезеде ыргакълагъа джыртдыргъанды кесин—деди эндиге дери сѣзге кьошулмай тургъан Хасан.

— Къой, ол келбетли адамгъа алай нек айтдынг. Аз илинмекми тюбейди джашауда, —деди сагъыш этмей, ойлашмай селешмеучю Мухаммат. — Биреуню гюнахын алыргъа неге керекди. Келигиз, кесине сорайыкъ.

Сен бар, мен бар деб бир-бирибизге къараб тургъан болмаса киши базмады аны бла сѣз башларгъа. Кюн татыудан, къум джылыудан да эриксек, суугъа кириб, бир бирибиз бла джагъалашабыз, ойнайбыз. Ол киши да бизге къарайды. Сукъланнганы белгилиди. Джаш заманын эсине тюшюре болур.

Суудан да, кѳумдан да тамам эригиб, шахаргѳа чыгѳыб чачылдыкѳ. Ол бизден да кѳалгѳан эди суу джагѳада. Юйге келгенден сора да аны огѳурлу кѳзлери, ышаргѳаны, санларында эрши тамгѳалары кѳз алымдан кетмедиле. Хапарны, болумуча джарашдырыб, атама айтдым. Ол сѳзюмю бѳлмей тынгылаб турду. Бир кесек сагѳыш да этиб, кѳобуб кетди. Мычымай кѳайтыб келди. Кѳолунда суратны манга узатыб:

Бу джашха ушаймыды?—деди.

— Огѳай,—дедим бир кесекни кѳараб туруб.

— Иги кѳарачы,—деди анам, кѳайдан чыкѳды эсе да.

— Юйде атамбла менден сора киши джокѳ эди. Эки кѳзюмю да кѳысыб ол адамны эсеме тюшюрюге тырмашдым. Кѳзле, огѳурлу кѳзле.

Олду, олду—дедим, не айтханымы кесим да билмегенлей.

— Олду джашым, Умарды. Мени сау кѳалдыргѳан джашды, олду. Мен салгѳанма ол тамгѳаланы анга,—деди атам, ѳтюб кетген заманланы эсине тюшюргенча, сагѳыш басыб.

Арадан эки-юч кюн озду. Унуталмайма ол кишини. Атамы «сау кѳаллыкѳ тюл эдим, мен салгѳанма анга тамгѳаланы» деген сѳзлерин ангылаялмайма. Ол шоху душманыдамы болгѳанды атамы. Тюшюнелмейме. Кѳѳ сагѳыш этдим. Юйде киши джокѳду кесимден башха. Уллу орундукугѳа сыртымдан тюшюб, Умарны суратын да кѳолума алыб сагѳыш толкѳунлада джюземи.

Туруб атамдан толу хапар сорурга тартынама. Тартынмаима, озгѳан джыллада ачы кюнлерин эсине тюшюруб, джюрегин кѳыйнайма деб кѳоркѳама.

Атам сейир кишиди. Джашауда кѳѳ кѳыйынлыкѳ кѳргенликге кѳатмагѳанды, чыныкѳмагѳанды аны джюреги.

Сабий сагъатымда хата этиб хоншуларыбызны тарыкъдырсам, анам къол джетдириучен эди. Мен джыласам, атамы кёзлеринден джыламукъла къуюлуб тебреучюсю эсимдеди. Аны ючюн болур атамы джанын къыйнамагъанма бир да. Мени гитчемди джууаб этиучу,—«Кюлбулгъаууч». Алдаргъа да бек сюеди. Қъарнашым болгъанлыкъгъа, джаратмайма аны. Бек эринчекди кеси да. «Кюлбулгъаууч» деб да аны ючюн аталгъанды.

Мени сагъышларымы эшик ачылгъан таууш бёлдю. Эшикни хыны тартылгъанындан, болгъанны сёлешдириб келгенинден «Кюлбулгъаууч» болгъанын билген эдим.

— Джанчыгъым, атачыгъынг ол кишини чакъырыб кел дейди,—деб эшиклени уруб, чыгъыб кетди.

«— Джанчыгъым», деб анамы эниклеб, «атачыгъынг» деб, атам мени бек сюегенин чертиб, мени хилликке этиб, кёл кенгдириб баргъанлыгъы эди аны. Кесине бар дегенлеринде, барыргъа эриниб меннге айтыб, кеси ойнаргъа къачыб кетгенине ишек этмегенлей тюбюне тюшдюм.

— Мунирни Умарны чакъырыргъа ийдим. Сен, атама бар да, кесерге джараулу бир зат келтир. Атам да, анам да келсинле,— деди атам.

— Мунир ойнаргъа кетгенди.

— Алай деген неди. Қъарачы тонгузгъа,—деб эшикге чыгъыб кетди. Анам, атам чыкъгъандан сора, Умар шахарда къонакъ юйде болгъанын, бюгюн ингирде бизге келлигин айтды.

...Ингирде къарт атам да, къарт анам да, мен да келгеникде, юйню терезелери бютеу джарыкъ джана тура. Юйде сыйлы къонакъ болгъаныны белгиси эди

ол. Машинаны да орнуна салыб, кьойчукъну да «Кюл-булгъауучха» аманат этиб, кьонакъ юйге кирдим. Биягъы атамы огъурлу кёзлеринде джыламукъла ойнай, ол кишини къатында сабыр олтурады. Саламлашдым. Къарт атам бла анам да Умарны къучакъладыла, ийнакъладыла.

— Сенден алгъа чыкъсын джаным, бу телини сен-сиз сёзю джокъду,—деб амма ариу сёз табланын аямай тегеди.

Акка кёб сёзню, кука тилни суймеген адамды. Аны ючюн айырыб суюме аны. Къарт атанга шашмай ушайса деселе, тышына джукъ айтмасам да, керти кёлюм бла къууанама. Не джаны бла да анга ушаргъа тырмашама. Сабийликден огъуна аны кьолунда ёсгенме. Атамы юйюне келгенли эки джыл болады. Аммадан да ёмюрюме ачы сёз эшитмегенме, тили да бек кукады.

Аны айтханым, амманы Умар бла татлы тил бла кукаланыб сёлешгенин ушатмагъанын билдире, акка мангнга къараб, кёз кысды. Экибизден сора ол белгини магъанасын билген киши джокъ, эди.

— Умар, къайдады юйдегинг? Қиминг барды?—деди акка, сёзге кьошулуб.

— Суйген адамынг бла сёлеширге кьоймаз,—деди амма, кесинден сёзню сыйырылгъанын онгсунмай.

— Таласда къалгъандыла. Кесим келгенме, Бир тыгъырыкъ излей келгенме. Сизге туберикме деб акъылымда да джокъ эди,—деди Умар, тартынган тюрсюн бла.

— Юй да табылыр, сау-эсен джыйылырсыз аллах айтса,—деди акка,—атанг, ананг сау болурла?

— Огъай, ал мен аскерде сагъатда ауушхандыла. Хауа джарашмай, аш бла да джарымай, ажымлы бол-

гъандыла харибле. Абадан джашчыкъ да баргъан джылларыны экинчи джылында ёлгенди.

— «Кёб бла кёрген кыйынлыкъ къууанчды» деб бурунгула билмей айтмагъандыла...—деб Акка Умаргъа кёл эте, ауур ахсынды.

Тогъуз къарнашдан къуру кеси къалгъанды акка. Бары да аны къолунда бергендиле джан. Къарнашлары, чекген кыйынлыкъла тюшген болур эдиле эсине ансы, акка ахсыннганны суймей эди.

— Эрикгенбиз, сабийле да бери тартадыла. Быйыл джыйылыргъады умут. Кёрейик—деди къонакъ.

— Акка аууз ачыб сёз айтмагъанлай, иркчикни орнун табдырыргъа кереклисин билдирди. Мен ушакъгъа тынгыларгъа суйсем да, чыгъыб кетдим...

Ол кече атамы башха тенглери да джыйылыб, эртденблагъа дери олтурдула. Кёб тюрлю хапар айтдыла. Умарны табларыны юсюнден билирге суйюб, ашыгъыб сакълайма хапарын. Кими аскер джашауну, кими башха затланы юсюнден ушакъ бардырадыла. Кёзюу Умаргъа да джетди. Ол къалгъанлача кесине джалындырмай, башына сый чакъырмай, соргъанларыны хакъындан джарашдырыб айтады. Ол кёб созмайды, къысха сёлешеди. Акка къошулгъунчу, тамгъаларыны юсюнден джукъ айтмай турду, ол тилегенинде уа огъай демеди.

— Фашистле, суу къобханча, алгъа уруб эллени, сахарланы кюйдюрюб, бизни хорлар кюч джокъду деб келген кёзюулери. Бизни бёлек, артха ыхдырыла келиб, бир элчикни кыйырында бетджан алыб, мурдарланы алларын сакълады. Мычымайын къан ичген гыбыла шыб-шыб деб мотоциклле бла дуппурну башындан бизни таба къараб ызларына къайтдыла.

— Тахсачыладыла, баш кючлери уа артдан келликди.

— Буйрукъсуз атмагъыз—деб кычырды батальонну командири. Асыулу адам, уста аскер башчы эди ол. Ол сермешиуде ёлген эди кеси да.

Майор алай айтыб бир эсек тургъанлай, тѣбени башындан фашист танкла къарадыла. Къургъакъ джерни букъу-букъу этдириб, сынджыр салгъанча, бир бири ызындан тизилиб келедиле. Юслеринде джаяу аскерчиле. Къазауатны отун сынамагъан ангыларыкъ тюлдю. Ол затха къаршчы турур ючюн къаллай бир кюч, къаллай бир чыдамлылыкъ керек болгъанын.

— Экибиз да,—деди Умар, атамы онг кьолю бла къучакълаб,—«Максимни» джерлеб, къамчи бла уругъа хазыр болуб турабыз. Гранатларыбызны окопаны тюбюнде теренирек асырагъанбыз. Пулемѣтла, гранатла, танкагъа къаршчы атхан шокла болмасала, башха сауутубуз джокъду.

Келедиле танкала, келедиле гюрюлдеб... Санларынга къоркъуу киргенча да болады аллай кѣзюучюкде. Бизге джууукълашыргъа, фашистле танкаладан тюшюб, артха къалыб тебретиле. Гитлерчи машинала пулемѣтладан от ачыб, тюз юсюбюзге келедиле. Алдагъы танканы кюйдюрдюле джашла шок бла атыб. Отну тиллери джау джугъу темирлени джалаб, къара тютюн басды. Ол бизге кюч бериб алгъа учундурду. Экинчи, ючюнчю танкала да джандыла. Къалгъанла кенг джайылыб къуршоулар мурат бла, тобладан, пулемѣтладан да атыб, бек джуууукъ келдиле. Юсюбюзге къоргъашын джаудуруб ёретинлей келедиле фашист автоматчикле танкаланы аралары бла.

Бизге да буйрукъ болду атаргъа. Махтаныб келген гитлерчилени бек ариу чала эди «Максим». Ала талай ёлюкню, джаралылары да кьоюб, ызларына юрюкдюле.

Танкала бла сермешиу башланды. Экибиз да бирер танканы кѡаушатхан эдик. Кѡысхача айтыргѡа, ол сермешиуде гитлерчилени он танкалары джанды. Ингирде сермешиу бошалыб, бир-бирибизни джокѡлагѡаныкѡда, адамланы джартысы табылды сау эсен. Кѡалгѡанла кими ауур джаралы, кими ѡлген. Мени уууртуму да ол сермешиуде сылганды фашист окѡ,—деб, хапарын тохтатыб, сол джаягѡында табын сылаб, сагѡышлы болду.

Алайда олтургѡанла да салпыландыла. Акка бла менден кѡалгѡанла сынагѡандыла ол ачы кюнледи. Акканы да юч джашыны орнуна кѡагѡытчыкѡла келгендиле. Сау кѡайтхан джангыз атамды. Акка аланы барындан да бек кѡыйналгѡанын менден сора киши билмейди.

— Экинчи кюнюнде сермешиу джангыдан башланды,—деб джалгѡашдырды Умар хапарын, джюз граммчыкѡ да атыб, башха сѡзлеге да кѡчюб эс джыйгѡандан сора.—Фашистле тѡрт джаныбыздан кѡуршоуладыла. «Русь сдавайся — деб кѡычырадыла рупор бла. Фашистле бла бизни арабызда беш алты балий терекчик барды. Кѡаб-кѡара бишиб тургѡан кѡзюулер. Аууз сууларыбыз келеди алай а ашаргѡа мадар джокѡ.

Ала да ата, биз да ата кюнортагѡа дери кечиндик. Андаи ингирге кѡкню, кѡара чаукалача, басыб, душман самолѡтла джетдиле. Башыбыз бла ѡтюб, терк бурулуб, юсѡбюзге бомбаланы джаудурдула. Сагѡат джарым чакѡлы бирни барды самолѡтланы чабыуулары. Аладан сора джаяу аскерле башладыла. Ол кюн беш алты чабыуулну кѡайтаргѡан эдиле. Кѡолунда сауут тутагѡан аямай эди кѡарыуун.

Ингирде адамланы джокълагъаныкъда, атанг джокъ,—деди ол меннге къараб.—Ары чабдым, бери къарадым---джокъ. Тюнгилюб, сагъыш басыб тургъанлай, адам ынгычхагъан тунакы таууш чалышды къулагъыма. Чабыб джетдим: джелкесинден къалгъанын топракъ басыб тура кимни эсе да. Қыалауну чачыб, тартыб алсам — бу. Буту бир джары, къолу бир джары, аузундан бурнундан да къан бара. Санитар кызычыккыны чакъырдым. Сашаны. Эсингдемиди ол гитчезатчыкъ?

— Эсимдеди,—деди атам башха джукъ айталмай, эринлери къалтыраб.

Саша къанын тыяргъа да джарады. Ууалгъан сюеклени кесибибизча байларгъа кюрешдим. Госпиталгъа иерге мадар джокъ. Джаралылары кычырыкълары джюрегинги эритеди... Болушалмагъанынга кыйналаса. Экинчи кюнюнде биягъы окъ, тоб, кюн исси. Суу джокъ ичерге. Джаралыла бары да «суу» деб кычырадыла.

Кюн орталагъа бу эс джыйыб, «суу» деб кычыргъанлагъа къошулду. Чыдай-чыдай турдум. «Суу», «суу», «суу», мыйынга дери джетеди ол сёз. Тамам чыдаймагъанымда, пулемётну да къюб, окопадан чыгъыб, балий терекчикле таба тебрим.

— Ызынга къайт!—деб кычырды ызымдан къайсы эсе да. Сатылыб барады деб тенглерим уруб къояргъа боллукъдула. Ол сагъышла бла терекчиклеге джетиб, балийчикледен бёркюмю хурджунларымы толтуруб, кесим да ашадым. Гитлерчиле да атмайдыла не сейир эсе да.

Терекчиклени ташасы бла ызыма айландым. Он онбеш атлам этгенлей фашистле пулемётну къурдула ызымдан. Джерге къабландым. Бизникиле да от ачдыла алагъа. Аманны кеминде тёнгероб окопагъа тюшдюм.

Балийле да эзилген эдиле,—деб Умар хапарын бошагъанын билдирди.

Умарны сыртын, бутларын, къарнын фашист окъла алайда сагаллагъанларын атам айтды. Ол келтирген балийчикледен суу деб кычыргъанланы ауузларына эки-юч бюртюкчюк къабдырыб тургъандыла.

Къуршоудан башха аскер бёлеклени болушлукълары бла чыкъгъандыла. Умар да, атам да джараларын бир госпитальда бакъдыргъандыла. Къазауатны ахырына дери бирге джюрюгендиле.

Джашлагъа тубегенимде, Умарны табларыны хапарын айтыб сейирсиндирдим.

Шаманланы Медиха

БИЗНИ ОРАМ БЛА.

Джангур тохтагъанлы кѣб болмайды. Кюн джарыкъ тийиб, терек чапракълада суу тамчыланы кюмюшча джылтыратады. Чыпчыкъла бир терекден бир терекге уча, ариу макъам бла джырлайдыла.

Зухра терезени кенгине ачханлай, таза хауа бетине урады. Табигъатны эм ариу кѣзюую—джаз джанны джашаугъа кѣозгъагъанды. Садда кѣгет тереклени чапракълары кюнню алтын таякъларына, джылы джаз аязчыкъгъа кѣууаннганча, шошчукъ кѣымылдайдыла.

Зухра терезеден кѣараб терен сагъышха кетгенди. Ол алгъынча, ачыкъ кюлмегенли, суйген ийнарларын айтмагъанлы иги кесек заман болады. Джюреги, не эсе да бир уллу кѣыйынлыкъны сакълагъанча, кѣалай эсе да учунуб эшикден ким киреди, не хапар айтады деб турады.

Умар ауругъанлы талай ай болады. Аждагъанча ол уллу ариу сюекли джашны ауруу алай кѣыйыб, орунга джарашдырыб кѣойгъанына ийнаныргъа суймейди. Биягъынлай Зухраны кѣарнашлары бла бирге Умар ариу ышарыб, эшикден кирликди, неда, арбазгъа кѣарай, юнню кѣаты бла озарыкъды дегенча болады. Анча

айны ичинде бир кере да кёралмагъанды. Не этсин, тау адетни, намысны къалай бузсун! Сёз тауусулуб тургъан къыз ауруб джатхан скойгенин къалай кёрсюн?! Кёб затха ичинден ачыуланса да, тышына джукъ билдирмейди. Къайгъысы бушууу да ташадады. Мени наным орунда термиле тургъанлай, мен бу ариу хауаны къалай солуйма деб эки терезени бери джабыб, тиге тургъан ишин къолуна алыб олтурду. Иги эслеб къарагъанында, онг дженгин солгъа тигиб тургъанын кёрюб сёгеди. Арт кёзюуде тикгенин аслам сёгюучю болгъанды. Джукъусуз, къайгъылы кечеле, ауур сагъышла къызны алджатхандыла. Хар ким сеирсиниучю, джашла инаргъа салыб айтыучу ариу, джарыкъ къаны, толгъан айча суюмлю сыфаты кетгенди. Дугъум кёзле алгъынча нюр тёмейдиле. Башын эшикге къаратмайды. Бир-бирде мыдах макъам бла тарыгъуларын айтады. Бусагъатдада аллай бир кёзюуюдю. Суюгенини суратына къараб, акъыртынчыкъ джырлайды.

Наным, тюрсюнюнг бир мыдах кёрюнеди,
Суратынгы алыб къарасам,
Айтхан сёзюме джууаб этмейди,
Юсюн джыламукъдан толтурсам.

Санга термилед, бар кёр дейди,
Ах барыб къалай кёрлюкме,
Джазыуубуз алай ачы эсе, наным,
Мен да биргенге ёллюме.

Сенсиз джашау керек тюлд, наным,
Мен да биргенге ёллюкме.
Киши болмагъан ол таша джерде
Сени бир эркин кёрлюкме...

Кёклей тургъан ийнесин къумачха тюйреб, къолун кёкюрегини сол джанына элти. Джюрегим чанчды деб былай ауругъаннга айта болурла деб кёлюне келди.

— Огъай ол не къыйын аурууну да хорларыкъды, алай хомух джаш тюлдю Умар—деб кеси кесине кёл этерге излейди. Алай а олсагъатлай:

— Ай аллах, худжу ауруу кюнден кюннге эмиб барды джарлыны. Ол ариу нюрюн да къурутханды бетинден-деб, эгечини хоншусуна хапар айтханы эсине тюшюб, бетин биягъы мыдахлыкъ басады.

Ол кёзюуде эшик ачылыб Зухраны суйген тенги, Умарны да къысха эгечи Кулистан киреди. Ол да алгъынча чамын, накъырдасын къойгъанды. «Келинчик, къубул, къайын къызынги аллына атла»—деб Зухра бла безиучюсюн унутханды.

Зухра тенгин кёргенлей, илгеннгенча этиб, тиге тургъан ишин да къоюб, секириб ёрге туруб:

— Къалайды?—деб кёзюне къарады.

— Биягъынлай турады. Тюнене кёб олтурдум. Сени кёзюнгден кёре болур, энтда бир кесекчик олтур деб, кетерими суймейди. Джарлыны сёзю, къайгъысы да сенсе. Сёлеше келиб, бир-бирде сёз тауусханларын да аман этген эдиле деученди. Джыл джарымны ичинде келиб мени бир кёрсюн деб тилемегенди. Сени сёзчюлене ауузларына тюшюрюрге излемейди. Мен сагъыныб кёргенимде: «Ол бир къауумлагъа ауз чайкъамды болургъа тыйыншлы тюлдю. Къара сууда кирсизди аны иннети. Энди не джашыруу, мен бериден эсе арыгъама, сора....»—деб терен ахсынды.

Тюнене уа къалай эсе да тамам термилгенден, сени кёрюрге излегенден кёлюне келгенни айтмай чыдаалмады.

— Не дегенди, дженгил бир айт?! Неге соза тураса, джукъ айтдыргъаны бар эсе?

— Сени тюрсюнюгю ахыр кере бир кёрюб къалайым дегенлиги болур, юйюбюзню къаты бла бир озсун деб тилейди.

— Да ол къайдан кёрлюкдю да озгъанны?

— Орундугъун коридоргъа чыгъартханды тилеб.

Зухра шум болду. Кулистан да тынгылайды.

Эки адам эки джерде бири-бирин кёрюрге дыгалас этедиле, джол, мадар излейдиле. Бир-бирине тараладыла. Араларына Минги-Тау ёрге сюелсе ала бир-бирине джетер ючюн тауну эки джаны бла ёрлерге кюреширик болур эдиле, шариатны къаты, огъурсуз адетлеринден къоркъмасала.

Бир кесекден Кулистан:

— И шо, сен бир кёрге эдинг аны. Ол бир термиледи, ол бир таралады.

— Барысын да ангылайма, къалай барыб кёрлюкме, Кулистан, кесинг бир сагъыш эт, бу худжу адетни юсю бла къайры секиргин?!

— Умар айтханча, экибиз да аланы юйню къаты бла озсакъ, бизни къайры, нек баргъаныбызны ким билликди?

— Да бизге сёз тауусулгъанын билмеген бу элде киши джокъду сора—деб, тенгини кёзюне къарагъанында, Кулистан Зухраны бетинде кирсиз джыламукъ тамчыланы кёрдю.

— Зухра, этме алай, ырысларгъа керекди.

— Кулистан, ол кесини къарыуун таныб эте турады аллайла. Сау боллугъуна ийнанса, кесин маджалгъа таныса ёмюрде да айтырыкъ тюл эди. Эшта... андан ары джукъдан илгенгенча, тенгини кёзюне джити къараб:

— Огъай. Ол анча айны ичинде унутаракъ болгъан болур.... Кулистан аузуна чабыб:

— Къалай айтаса алай!! Аллахдан къоркъмай акъылынга да келтирме аллай затланы. Ненча да сени соргъанлай, къайгъыргъанлай турады.

— Сен мени ангыламайса... Ангыларыкъ да тюлсе. Ол мени унутуб къойду дегенлигим тюлдю. Огъай, алай а билемисе, адам кѣб заманны кѣрмей турса, былай унутаракъча болады. Умар да... — деб дагъыда бир зат айтыргъа башлагъанлай, ауазы юзюлдю.

Кулистан тенгини учхунча акъ бетине къараб, джукъ айталмайды. Экиси да иги кесекни тынгылаб турдула.

— Огъай. Мен озаллыкъ тюлме ол юйню къаты бла.

— Сыйымы тюшюреме дебми къоркъаса?—деди Кулистан хыныракъ ауаз бла.

— Кулистан, джаным, нек сѣлешесе аллайла. Мен алайтын озгъандан джарлыгъа не себеб боллукъду, мени акъылым бла ол терс болур деб кѣлюме келеди.

— Да кеси тилейди. Сени ма алай айтырынгы билгенча, Умар къоркъа-къоркъа тилеген эди. Аны ол заманда менге къарагъанын кѣрсенг, аузунгдан бир зат чыгъармай, ол айтханны этер эдинг.

Зухра джууаб орнуна машинасыны бир ящикчигинден алыб, тѣрткюл бюкленнген ариу чыммакъ къолджаулукъчукну узатды.

— Энди барсанг муну бир берирсе. Ол айтханына да бир сагъыш этерме,—деди.

Кулистан къолджаулукъну алыб, дженгине салды. Сора:

— Энди мен барайым, ансы анама джукъ айтмай келгенме—деб ёрге турду.

— Къачан келирсе энди?

— Тамбла. Умардан келг къайтырма.

— Барсанг, салам айтырса...

Кулистан арбазгъа чыгыб, бачхаланы ичи бла юйлери таба кетди. Зухра тенгин ашырыб биягъы терезени къатына барды. Терекледен юсюне джангур тамчыла агъа, аякъларына да балчыкъ джагъыла баргъан Кулистанны ызындан къараб: «анасындан къоркъгъандан, асыры ашыкъгъандан джол бла бармай, бачхаланы ичи бла кетгенин кёремисе. Бир бизге, бир Умарлагъа кёб джюрюйдю, анасы ушата да болмаз. Джангыз олду меннге керти хапар айтхан. Умар да джашырмай, тартынмай, кёлюне келгенни анга айтады».

Къолджаулукъчукъну ийгеними игими этдим экен? Хаман тилеб туруучан эди. Ауруруну аллы бла тойда бирге тепсегенлери эсине тюшдю. Мен къызланы ташасында сюеле эдим. Абезек башланганлай, Умар келиб аланы къатында сюелди. Аны бла тебсерге, абезекге барыргъа къайсы къыз да ушата эди, Умар ышарыучусуча джарыкъ ышарыб:

— Къызла, ма ол анда бугъуб тургъанны абезекге тутаргъа эркинлик берсегиз,—деди.

— Аллах-аллах! Аллах къолунгдан алмасын,—деб Кулизар бир джанына туруб, джол къойду.

Олсагъатда бетиме къан ургъаны, Умар келиб къолумдан тутханында джунчугъаным бусагъатда да кетмейди эсимден. Абезекге баргъан заманда хар ким бизге къарагъанча кёрюне эди.

— Зухра, тамбла сизге бизден адамла барлыкъдыла. Сёз тауусургъа. Мен бек къайгъылыма. Къалай эсе да мыдах кёрюнесе. Башха муратынг болурму? Меннге да былай деб джукъ айтмай, джюрегинги бир джарсыгъан джери болур деб къоркъама.

Кёз байлана, уллу кенг арбазда абезек суюгенлеге ушакъ этерге бек табды.

Умар да аны эслеб, кѣлюме келгенни айтыб кѣояйым дегенча кѣзыудан кѣзыугѣа кириб барады.

— Сѣлешме, тѣгерекдегиле эшитедиле. Бош кѣай-гѣыланы башынга келтириб кесинги кѣыйнама—дедим акѣыртынчыкѣ энишге кѣараб.

— Сау бол. Джюрегим хош болмагѣанлыкѣгѣа, сени разы этер ючюн аузуму тыяйым—деб накѣырда этиб ышарды. Бир кесекден кѣобузчу тюз тебсеуге башлады.

Умарны сол джанымда солугѣаны, сѣлешгени бусагѣатда да кѣулагѣыма келе турады.

Экинчи кюн, Умар айтханча, адамла келдиле. Сѣз тауусдула. Ай болджал этдиле. Алай а талай кюнден Умарны ѣпкелерине сууукѣ чабханды деген хапар джайылды. Хамитни бюгюн да эрши кѣреме: биринчи кере ол айтхан эди меннге Умарны ауругѣанын.

Андан бери алты ай болуб келеди Зухра бир ма былай тойда тепсегенлерин, бир суугѣа бара тюбешгенлерин неда кѣарнашлары бла алагѣа келиб олтуруучусун эсине тюшюре, ичинден сюггени бла ушакѣ эте, кюнлерин ашырады. Бюгюн да аллай бир кюню болуб кетди. Бир кюн кетсе, танг кѣачан атады, тамбла уа не хапар эштеме деб ашыгѣады.

Экинчи кюн биягѣынлай, айтханыча, Кулистан келди.

— Зухра, Умар сени саламынгы бек кѣууаныб алды, сеннге да тансыкѣ салам айт деб бек тиледи. Саугѣанга уа асыры кѣуаннгандан, кѣб заманны кѣолунда арыбери бюклеб, ышарыб кѣараб турду. Сора ахсыннган да этиб, джастыгѣыны башына салды. Бюгюн, тамбла болса ол тилегими бир толтуругѣуз-деб биягѣынлай тилегенди. Бюгюн Зухра анасыны кѣарнашына барыргѣа деб турады, былайтын озарбыз деб келеме, сен не айтырыкѣ эсенг да.

— Неллайды энди уа? Джарыкѣмыды бираз? Кули-

стан, сенден джангыз тилерим, джашырма. Кертисин айтсанг, мен алай кыйналлыкъ тюлме.

— Алай бирчаракъ турады. Игиге айланганды деб бир да киши айтмайды. Ёпке аурууну багъалмайдыла, аны сен да билесе. Сора... Аллах буюргъанча боллукъду.

— Алайды, тюз айтаса—деб Зухра терен ахсынды. Неди мадар, къалай этейик?

— Зухра, кел, юде да Махамет-Алийге барама де да, экибиз да ол орам бла бир озайыкъ.

Тенги ёмюрде бюгюнча сёлешмегенди. Кеси да мыдахды, къайгъылыды. Зухра аны таныды, алай а джукъ айтмады.

— Болсун. Бусагъат мен кийинеим да барайыкъ-деб неге эсе да эшикге чыкъды.

Иги кесекни мычыб ызына къайтханында, бетин джуаргъа кюрешгенликге, кёзлери кызаргъаны танылады. Кёб кечелени джибитгенди джастыкъны, энди уакюнле да къарангы болгъандыла.

Бир кесекден эки тенг кыыз орамгъа чыгъыб, энгишге айландыла. Бири бирине къарагъан, сёлешген джокъду. Экисини да джюреклери къайгъылыды. Бир сагъыш кючлегенди аланы.

— Кулистан, не эсе да санларым кыйылыб барадыла, бир кесек сабыр бол-деди Зухра къарыусуз ауаз бла.

Аллайла этме, а кыыз. Къатдыр кесинги, мыдахлыгъынгы таныса. Умар бек кыйналлыкъды. Къарачы, майна юйлери кёрюнеди.

Кулистан айтханча, уллу къанджалбаш юй узакъ тюл эди. Зухра болгъан къарыуун джыйыб, ичинден «бу джолчукъну кесими тирилтиб юйге бир джыйылсам»

деб аллына атлады. Анга аллай бир багъалы адам джа-шагъан юйге джууукъдан джууукъ джетиб барадыла. Қызыны джюреги, чартлаб чыгъыб кетеди дерча, къаты урады. Аллай бир заманны кѣрюрге термилиб тургъан адамындан бусагъатда уа къоркъгъанча болуб, башын энгишге ийгенди.

Тюз юйню къатына джетгенлей, Кулистан:

— Орундугъу кеси да джокъ кѣреме коридорда дегенлей, Зухра илгениб, ары къарады.

Умар, орундукъ къулакъгъа къабланыб кирпик къакъмай къараб тура эди. Зухра кѣз алмай мычыды Сора, адам эслеб къояды деген болур эди, эрлай ызына айланыб, биреу къуугъанча, дженгил-дженгил атлаб кетиб тебреди.

Зухра, деген тауушну эштиб тохтады. Огъай, къулагъыма келген болур ансы, Умар а атымы айтыб къычырлыкъ тюлдю деб дагъыда ызына айланды.

Зухра, тохта! Биягъы ауаз къулагъына келди. Ол таууш келгеннге да къарамай, тохтагъан да этмей кеталмады. Юйде адам болса, киши эштирча болса, Умарны къычырмазлыгъын биле эди. Насыбларына орамда да киши кѣрюнмейди. Кулистан хунаны къатында сюелиб, къол джаулугъун дженгил-дженгил кѣзлерине элтеди.

Зухра, акъыртын атлаб, тенгини къатына барды. Бети, отча къызыб, джюреги дженгил-дженгил уруб, аякъларына айтханын кючден этдиреди. Анга битиб тургъан, ауруу саз этген бетден кѣзлерин бери алалмайды.

— Зухра не этесе? Алты айны ичинде бу багъалы ауазны биринчи кере эштди. «Бети, тюрсюню тюрленнгенча, ауазы да тюрленнгенди. Ёткюрлюгю, джитилиги да къалмагъанды»—деб Зухра ичинден кѣб затны айтады. Тышындан а:

— Тынч эсен турама.—деди.

— Игиди. Сен хомух болма. Энди мен сени кёрлюк болмам, сау кьал. Келгенинг ючюн бек сау бол. Энди барыгъыз. Зухра кёзлерин алмай, кирпик кьакъмай сюйгенине къараб турады.

— Зухра, бир джукъчукъ айт. Сыфатынг кёзюмде, джюрегимде кьалгъанча, ауазынг да кьулагъымда кьалсын.

Къыз, болгъан къарыуун джыйыб:

— Умар, сен иги боллукъса. Джюрегинге керексиз затланы келтириб кыйнама. Ийнан, не болса да, ёмюрлюкге сенсе джашарыкъ джюрегимде».

Бу сёзлени Умаргъа айтыргъа эртдеден хазырланган эди Зухра. Башха заманда кёзюне къараб, алай айтхан кьой, тюзююн бош джууаб да кыйналыб эте-эди.

— Зухра...

Умарны джууабын аягъына дери эшталмады. Орамда ким эсе да кёрюннгенлей, Зухра юйлери таба атланды. Талай кере ызына къарай, джыламукъларын кючден тыя, баш энгишге къараб, узун-узун атлаб барады.

Умарны кесин ерге сюерге кюрешгени, джюрегини кыйналгъаны да татыгъан болур эдиле, орунга бауурундан тюшдю. Талай замандан джастыкъ тюбюнден кьагъыт, кьалам алыб джазыб башлады:

«Зухра, мен энди иги болуб джашаугъа кьошуллугъум ётюрюкдю. Ол себебден осият кьагъытымы бюгюн джазама. Сен ташайыб кетгинчи ызынгдан къарагъанлай турдум.

Бюгюнден сора мен сени кёрлюк тюлме. Аны билеме. Зухра сени ючюн, ауруугъа бойсунмай кёб кюрешдим. Эшта, къарыуум тауусулгъанча кёрюнеди. Джазыуубуз

алай болур эди. Джашау кёблени муратларына джетдирмей джарты джолда кёяды. Биз да аланы бирибиз. Алай а сен джашса, насыбынг да, кёууанчынг да аллынгадады. Сюеме деб меннге ёмюрде айтмагъанлыгынг, бизни арабызда таза сезим бла тилейме, мени ючюн деб къара кийме. Дженгилик унут. Джарыкъ нюрюнге, ариу къанынга мени эсинге тюшюрюб тёкген джыламукъларынг мутхузлукъ салмасынла. Ангыла, ариуум, джюрек тыкъсыуунгдан, кесинги не къадар кыйнауунгдан экибизге да хайыр боллукъ тюлдю. Сен а замансыз онгаргъа боллукъса. Сени ариулугъунг, татлы тиллигинг, адамгъа джауча джагъыла билгенинг тюбеген тенгинги насыблы этерикдиле, къанат, кюч берликдиле. Сени бла джангыз бир кесекчикни сёлеширге, тойда чыгъыб сени бла бир кере тебсерге термиле тургъан кёб джашны мен да билеме. Бары меннге сукълана эдиле. Энди уа.. Огъай. Мен бусагъатда да сукъланмайма алагъа. Насыблыма. Сени кёрюб ёлсем, ёлгеннге санамазма кесими деб ант этген эдим. Антымы бузмайма. Айтырым бек кёб эди санга, алай а джазгъан да кыйын болгъанды да.

Энтда къайтарыб тилейме, мени ючюн деб кеси насыбынгы кесме. Джюрегинг ушатханыга иш эт, Зухра!..»

Андан ары уа не айтыргъа излеген болур эди, джашлай дуниядан тас болуб баргъан джарлы джаш? Ким биледи? «Айтыр сёзю аузунда къалгъан» деб аллайгъа айта болурла. Къагъытын, къаламын да кёолундан тюшюрюб эс ташлагъаны бла иги кесекни барды. Андан бир талай заманны кюйюб, бишиб, сандракъ этиб башлады.

Башы кысханында да аузунда кыалган джапгыз «Зухра» деген сёз эди.

— Зухра, Зухра, тохта, кыайры кетиб бараса? Олтур, олтур! — дегенин эштиб эгечлери, анасы аккырттын джылайдыла.

— Ой, муратына джетмей барган джарлы балам, деб анасы джашыны башындан сылайды, мангылайындан туталды. Эгечлерини бири аны джаза турган кыагытын алыб ариу бюклеб джастыгыны тюбуне салады.

Умар кыыйынды деген хапар саулай элге джайылады. Джуукъ-тенг басынадыла. Кулистан да джетеди. Кёб турмай, сарнаган, джылаган тауушла Зухраны ачыккы терезесинден эштиледи.

— Оу, мен джарлы, кертими, огъесе кыулагымамы келеди! — деб чабыб коридорга чыккыды.

Умарланы юйлерини кыатында джамагыатны басынганын кёрдю... Бу ачы кюн кыачан болса да келлигин биле эди насыбсыз кыыз.

Зухра ызына кыайтыб эшикни курчогу салды. Кёбген джюреги сёнгюнчю джылаб, биягы суратчыккыны кыолуна алыб турганлай, эшик кыагылды.

— Зухра, менме, ач эшикни. Кулистанны ауазын таныб, Зухра барыб курчоку ачды. Тенгини кызарган кёзлерин, кёбген кёз кыабаккыларын кёрюб, Кулистан джыламуккыларын бошлады. Бир кесекден кыойнундан кыагытчыккыны чыгарды.

— Ма, муну сенге джазганды, деб Зухрага узатды. Ол Умарны сюнгенине ахыр письмосу эди. Зухра, аны алыб ичине кыараганлыккыга, джуккы айыралмады. Харифле, бары да бир-бирине кыошулганча,

кёзюне алай кёрюне эдиле. Къалтырай тургъан къарыусуз къолла бек къыйналыб джазгъан эдиле ол сёзлени.

— Кулистан, бир окъу, чырт джукъ кёрмейме. Кулистан эджиклеб-эджиклеб къагъытны аягъына дери окъуду.

Ол сёзлени джазмакълыкъ анга алай тынч болмагъанды. Джарлы, мени сагъышымы этиб, эркинлик бере тургъанлыгъыды. Кулистан дагъыда бир гитчерек къагъытчыкъны чыгъарды.

— Муну уа джамагъатха джазады:

— Бир окъу.

— «Мени ахыр сёзюм. Бу суратчыкъны биргеме салыгъыз. Бу тилегими толтурмасагъыз, мени эки ёлгенге санагъыз. Сау къалыгъыз. Зухра!...»

Мында да эм ахыр сёзюм «Зухра» дегенлей бошайды.

Кулистан окъуб бошагъанында: Джазыкъ кимлеге осият этгенин билмейми эди экен? Ол афендиле, молла-ла аны эштселе, аз чарламазла?—деб ахсынды.

— Эштселе уа чарларыкъ болур эдиле. Умарны юйге алыб кетгенлеринде джастыгъыны тубюне мен къарагъан эдим. Ол бирин джашырдым, сора сурат сеники болгъанын да сездим, дагъыда ачмай чыдаялмадым. Ол сёзчюклени окъугъанлайыма, эрлай джашырдым да энди кимге айтайым деген акъылгъа кириб тегерегиме къарадым.

Муссаны кёргенлейиме, къатына барыб, бир джанына чакъырыб, къагъытчыкъны, суратны да кёргюздюм. Кишиге джукъ ычхындырма. Къызны джууукълары да унарыкъ тюлдюле—деди. Мени уа сенден разылыкъ алыргъа ийгенди.

— Кулистан, къолундан келлик эсе, Умарны осиятын толтурсун,—деди Зухра.

— Да сора мен барайым да билдирейим. Кишиге эслетмейин салалгъа эди—деб Кулистан кетди. Зухра эки къагъытны да алыб, асырады. Бушуунгу билдириб къара кьерге мадар табмай, джашыртын кюйюб баргъандан кыйын не барды! Анасы, атасы, эгечлери, къарнашлары джылайдыла, тараладыла. Адамла келиб алагъа къайгъы сёз береди. Зухра уа? Сюйгенин ёмюрлюкге тас этген къыз а къабыргъа джаны саулай кирича болуб, Умарны ёлюгюн кёрюрге да мадары болмай, кеси джангыз олтурады...

Ижаланы Роза

ЗАРЛЫКЪ

Бизни, кызланы, не гитче затчыкъгъа да джюреги-биз кыйналыргъа ёч болады. Ма мени да бу эки кюн-ден бери мыдах болуб, не кюлюрюм, не ойнарым кел-мейди. Ишден бош кёзюуде нёгерлерим кими къобуз согъа, кими джырлай тургъанлыкъгъа, кишиге да къо-шулмайма. Мени бу халымы эслеген тенглерим кёлю-мю джазаргъа излейдиле. Алай а, сынган кыбыла-мача, тургъан болмаса, бир да ышаралмайма. Бюгюн а, гютдю юсюне къалач дегенча, ийнеклериими ичинде эм сютлю ийнегим Огъурлу саугъан сютюмю тёкдю-рю. Аны сылтау этиб, иги кесек заманны олтурдум, джылагъан да этдим. Бу зат джарашыусуз кёрюнген болур эди, барыбыздан да тамада, акъыллы тишируу Саният, ийнеклибизни саууб бошагъандан сора, мени бир джанына алыб:

— Эгешчигим, сени джюрегинги джарсытхан бир зат болгъанын тюненеден бери да сезиб турама. Ансы сют тёгюлгени ючюн аллай бир джыларыкъ тюлсе. Не болгъанды, джаным, кесинги алай кыйнарча? Ах, бу-сагъат акъылым болуб, сенича заманым болгъа эди, тоба, къулагъыма бир джукъну да алмаз эдим. Алай а

адам джаш сагъатында тели сагъышла этиб, кесин инджитиучю болады. Айт бир?—деди.

Алай болгъанлыкъгъа джашдан кѣлом къалгъанды деб уялмай къалай айтырыкъ эдим. Саният не соруб кюрешгенликге да джукъ айтыргъа унамагъанымда, мени къатымда салам кюлтечикге табыракъ олтура:

— Разиятчыкъ, къолунгда беш бармагъынг тенг болмагъанча, адамла да бирча тюлдюле. Бир къауумла къууанчынга да къууаныб, бушууунга да къыйналыб сени аякъ юсюне салыргъа излейдиле. Бир къауумла «тийме меннге, тиймем сеннге» деб, къуру кеси башыны къайгъысын этген болмаса, сен кюйюб бара эсенг да сени къулакъларына алмайдыла. Бир бирле уа кесини, зар джюрегин джашырыргъа кюрешиб ичинги тамам билгенден сора, кѣзюнгден сѣзню ариуун, ызынгдан а кюлюб хиликке этерге кюрешедиле. Алай болса да, иги къыз, дунияда зарлыкъдан аман джукъ джокъду. Ол, эшек чыгъанакъча, эки суйгенни арасынамы кирмейди, огъесе адамны ишинми джарсытмайды? Неда, джыланнга уу берген кеселекгеча, адамны ичине кириб, джылан тюрсюнде кѣргюзгени уа?! Айхай, джыланны кѣрюб, андан джанларгъа боллукъду. Алай а, тышы сенича болуб, ичине уу джыланны салыб тургъанны уа къайдан билгин. Ол себебден, Разият, киши ичги сѣзюн хар кимге да айтыб бармай, тыйыншлы джерде айтыргъа керекди. Аны айтханым, бир-бирледе джюрегинги къыйнагъан затны кесинг ышанган адамгъа айтсанг, юсюнгден бир джюкню атханча боласа. Адамлыгъы болгъан тенг сѣзюнгю тышына джаймай, кесинге да эс табырыргъа боллукъду. Алай болмай, не бош затчыкъгъа да кесинги къыйнаб барсанг, ишинге, саулугъунга да заранды. Ма бюгюн къалгъан кюнледен аз сют саугъанма дей тураса...

Аллай бир джашыргъанынг: не тенглерингден сёз эшитген болурса, не бир адамдан кёлюнг къалгъан болур. Кёбюсюне тиширыулары джюреклерин къыйнагъан эркишиле боладыла. Бу затлары барын да кесими юсюмде сынагъанма. Энди сен айтмасанг да мен кесими хапарымы башдан аякъ айтайым.

Саният алай айтханында, мен бетине джити къараб, кёб тюрлю сагъыш этдим: арабин, бу эки джыйырмадан озгъан ариу тиширыу бусагъатха дери энчи джашауун къурамагъанмыды, огъесе юйдегисими чачылгъанды? (биз аны юсюнден джукъ билмей эдик). Къа-миш къыргъанча, ариу сюеги, ингилик салгъанча, токъ джаякълары джаш заманында тамам ариулугъун билдиредиле. Къуру тобугъуна джете, къара чиллеча, эки эшмеси уа...

Ол хаманда кесин джарыкъ тутаргъа кюрешгенликке, бир джарсыгъан заты болгъаны бетинден танылыучан эди. Бир бирледе сагъышха кетсе, бир джукъ да эшитмей кёзлерин чыракъ ийиб кёб туруучанды.

Саният бизни элге келгенли талай джыл болады. Ол джангы келген сагъатда бир къауум сёзчю къатын: «къайдам, къайсы къоюлгъанды, кесине энтда бир джукъ излей болур»,—деучен эдиле. Энди алада сёзлерине джууаб табмагъанларында, эригиб башха сёзге кёчгендиле.

Бизни бла ишлегенли ол меннге да тенглериме да эс табдыргъанлай, ол огъай эсенг, юсюбюзге не джарашханын, чачыбызны къалай джарашдырыргъа кереклибизге дери айтханлай турады. Туура джанынгдан юлюш этерча, бир къылыгъы болгъан адамды.

— Джетинчи классны бошаб, каникуллада тургъанлайыма,—деб башлады ол,—бизни элге Сослан деб биреу юйдегиси бла кёчюб келди. Кеслери да бизге хон-

шугъа тюшдюле. Аны тамада джашы Бийсолтан да мени бла сегизинчи классха джюрюб башлады. Анамы тунгучу да мен болуб, менден сора талай джылны сабий къошулмай тургъаны ючюн болур эди, кесим да, эркиши сабийча, сыркыу болуб ёсдюм. Мазаллы къыз школга бара, тенглери азабларын бериучен эдим: кимини сумкасын алыб къачар эдим, кимин не болса да бир зат бла джылан деб къоркъута эдим. Алай а артдан артха кесим да билмегенлей, Бийсолтан болгъан джерде кылыкъ этгеними кыоя башладым. Ол да мени кёрсе, бети кызарыб, тёбен къараучан эди. Джюрекден джюрекге джол барды дегенлей, экибиз да бир бирибизни джаратханыбызны ангылай болур эдик...

Классда уа кесими, устазны ангылатханына эс ийиб, ариу тутта эдим. Ол себебден окъугъаным да иги эди. Джангыз Бийсолтан математикагъа менден кючлюрек, болур эди дейме.

Алай а кыйынлыкъ адамгъа соруб келмейди. Бир кюн атам ишден келе тургъанлай, кёпюрню къатында сабий джылагъан тауушну эшитгенди. Қъараса, бир джашчыкъ суугъа кетиб бара. Эрлай секириб туюуб аны къутхаргъанды. Ол а Сосланны гитче джашы Таусолтанчыкъ болгъанды. Атам джазыкъ аны сау эсен болгъанын кёргенлей, кеси да джугъун билмей къалгъанды.

Ол а, баууруна хата этген кёре эдим. Ол кече огъуна больницагъа джетдирдик, алай болгъанлыкъгъа дохтурла не кюрешдиле эселе да, сау къалдыралмадыла. Кесек замандан атам ёлдю.

Чууакъ кёкню булут басханча, Саниятны джарыкъ тюрсюню мутхуз болуб, мияла, мынчакълача, кирсиз джыламукъларын сюрте, дагъыда башлады:

— «Бир абынган минг сюрюнюр» дегенлей андан сора анам да тюрленди: бир джанындан атама бушуу, бир джанындан да саулугъу къарыусуз болгъаны ючюн болур эди. Менден сора эки эгешчигим гитчечикле эдиле. Школну къоюб юде джумушну мен этейим десем:

«Эшта-эшта къызчыкъ мен сау болуб, мени балала-рым билим алмай къалыргъа боллукъ тюдю. Мени джауум къарангы болсун, бир хариф танымай къалдым да, къаллай бир къыйналама... Хоншу, тийре отунубузгъа, суубузгъа болушханлай турадыла. Ууакъ джумушланы кесим эте барыма, деучен эди.

Бир минутну да бош турмай тюрт-мюрт эте туруучан эди, джазыкъ аны кесине себебге санай болур эди. Айхай, бусагъат акъылым болса, тоба... Ай джашлыкъ а... Анамы джюрек инджиуон ангыламай эдим. Джашлай скойуб тюбеген адамындан айырылгъан анга къаллай къыйын тие болур эди Алай бла мен онунчу классда окъуй тургъанлайыма, анам да ауушду. Мени джаууму да анасы болмасын. «Атасы елген джарты ёксюз, анасы ёлген толу ёксюз» деб керти айта болурла, Разиятчыкъ, сен насыблыса, аллах анангдан айырмасын...

Муну барын айтыб кюрешгеним Бийсолтан ючюндю. Ма алай бла Бийсолтан да мен да онунчу классны бошадыкъ. Мени андан ары окъургъа, сабийлени, юйню да къоюб мадарым болмады. Бийсолтан а «Саният, «кёзден кетген кёлден кетер» дегенлен этмей, бир бирибизни унутмайыкъ. Не джашырыу, джюрегимде ёмюрлюкге орун алгъанса. Алай а «ачы къызыл терк онгар» деб, керексиз махтаннгандан не барды, джашау кеси кёргюзюр. Сенден тилерим—мени письмоларыма дженгилирек джууаб къайтара тур. Хайда, джигит бол,» — деб институтха кетди. Анга мен да разылыгъымы бил-

дирдим, игитда дейсе, суюме деб айталмагъанлыгъыма андан азмы ушата болур эдим.

Къараб къарагъынчы джылла оздула.... Бийсолтан да окъуун бошаб келиб, элибизде больницагъа хирург болуб джарашды. Мен да анамы: «Къызым, сен барындан да эслисе, сабийлени ышыгъынгдан айырма, юйюбюзню тютюнюн къурутма,»—деген осиятын унутмай, не къайгъым да къызчыкъла болдула. Бийсолтан хар небизге да болушургъа излегенлей, хаманда бир юй болууну юсюнден сагъыннганлай мен да эгешчиклерим бир аякълансынла дей талай заманны турдукъ.

Бир кюн эшик аллын сибире тургъанлайыма, хоншубуз Зауурда келиб:—Саният, сеннге бир айтырым барды, джюрегинг къыйналлыгъын да билеме, алай а айтмай чыдаялмайма. Тюнене Бийсолтанны анасы Ханымсат бла сени амалтын болмагъаным къалмагъанды. «А къыз, Ханымсат, келин алмай нек тураса» дегенимде. «Мени келин алгъанымда кишини иши болмасын. Сен, Зауурда, Саниятны юсюнден билдире болурса да, дже-ти джукълаб акъылыгъызгъа келмесин, аллай джууукълагъа къатышырыкъды деб. Огъай, тоба... Мени джашыма да кесича бир джукъ табыллыкъ болур»,—деб юсюме къутуруб къалгъанды.

Кёремисе, кёгюрчюном, ким болса да аллай къайын ананы къолуна тюшген насыбсызды, хай, хай, хай—деди.

Зауурда бу хапарны айтханында, къулакъларым «зуу» этиб, башым тегерек айланыб, ауа башлаб, дагъыда кесими эскериб, джумгъан аузуму ачмагъанлай, юйге кириб кетдим. Иги кесек заманны эс джыялмай туруб, сора кеси кесиме «чырт Бийсолтан ючюн ёллюк эсем да атын айтмам» деб ант этдим. Андан сора ол ненча джылны кюрешди, алай а бирден эки болмадым.

Не ючюн огъай дегеними ма бюгюн да билмейди. Андан эсе, хар не болушлumu да айтыб, джюрегими ачсам, джашауума быллай бир мусхам салынныкъ тюл эди.

Зауурданы уа меннге джаны аурумагъанын кеч билдим. Бир кюн, Бийсолтан юйленнгенден сора, биягъы Зауурда юйге келиб:

— Саният, къызым, не этесе? Ол аман адамланы къолларына тюшмегенинге аллахха шукур этерге керксе. Майна келинлерин таякъдан атмазлыкъ этиб турадыла.

Не уа сен биле болмазса, Ханымсат къызын мени джашыма бермезча неси артыкъ эди. Насыбы алай, хо, бизден игиге берген болур. Тоба, атам, анам, чыкъгъан джерим аладан кемди деб билмейме. Мен да сени юсюнг бла аны дертин джетдирдим да...

Узун сёзню къысхасы, къызым, айтханымы этгенинг ючюн артыкъ да бек сюеме, энтда ышанама. Былай этиб турма, халкъдан да айыбды. Мени къарнашчыгъыма этда къой. Юйде юйю, малда малы болса... Уу аллах, башы болмагъанны мюлкю да болмайды. Кеси да къол аязында тутарыкъды. Бир эки къатын къойгъанды деб бир да къарама. Аманны къойгъан этеди,—деди, бурун тешиклери да кёрюкча кёбе.

Билемисе, эгешчигим, акъыл сыфатдан кери кетмейди дегенлери бошду. Кеси ариу болгъанлыкъгъа, кылыгъы аман болса, андан эрши киши кёрюнмейди. Аны айтханым, Зауурданы туура сёзчю тиширыу болгъанын билгенимде, кёзюме джашил кеселеккеча кёрюнуб тохтады. Кесин да юйден кыстай тебреб, дагъыда уллу хатерин этиб: «Огъай, Зауурда, сени оноууунг бла джюрюучю заманла кетгендиле. Ах,, сени быллай бир кир иннетли адам болгъанынгы билсем, бир сёзюнге да ийнанмаз эдим. Энди мындан ары тилеб да йтама, ме-

ни атымы сагъынма,—дегенлей, эгешчиклерим кириб келди. Андан ары сѣзню кѣозгъаргъа аланы джюреклерин кыйнаргъа суймедим.

Аллай адамны кѣзюнден ташайыр ючюн, кызычыкъла бла бери келдим. Ала да уллу билим алыб, экиси да къуллукъда ишлейди. Кеслери да мени разылыгъым бла бирер иги юй болгъандыла.

Мен а, кѣресе, башыма иш этелмедим. Бек иги адамла да тилей турдула, алай а, не эсе да эсим Бийсолтаннга кетген эди да, кишиге таукел этиб, баралмадым. Барына да «грауну отказын» басыб бардым. Аны айтханым, Разият, кесинг кѣзюнг бла кѣрюб, къолунг бла тутхунчу, адам сѣзлеге ийнаныб насыбынгы кесме. Мени джауум да суйгенин табмасын. Не унутургъа излегенлигинге да башы ачыкъ тургъан джара кесин унутурмайды. Алай а урунуу адамгъа дарманды, Халал ишлеген тюз иннетли адамгъа насыбсызды дерге джарамайды. Мени да андан бир кесек юлюшюм болур»,—деб хапарын бошады.

Иги сагъан арадан сѣз джюрютюучюле болмай, хар адамда кеси ёмюрю чакъгъанлай тургъан кирсиз суймеклик болса, къалай иги боллукъ эди деб кѣлюме келе, ингир ала ийнеклери сауаргъа, чыкъдым.

Тохчукъланы Азрет-Алий

НАСЫБЛЫ ЮЙДЕГИ БОЛУГЪУЗ.

Хапар.

Къоргъашын бетли булутла джарыкъ кюнню къаралтыб, этеклерин таулагъа илиндире, элге джуукълашыб келедиле. Къараб къарагъынчы хауа мылы тартыб, джел да къаты уруб, тереклени бутакълары чайкъалыб бир-бирлерине баш уруб тебретиле.

Роза бла Рамазан кёк таба сескекли къарай, контордан чыгъыб джолну ёрге айландыла.

— Къалай суйсенг алай эт, не тели ата атыма, не-да.. — деди Рамазан. — Хапарыбыз элге джайылгъанды. Бири бири тилибизни айыралмай не заманнга дери айлан-ныкъбыз, Роза?

Розаны ала кёзлери, тум къара къашлары джашха бюгюн артыкъ да ариу кёрюндюле: «Мёлек деб муну ки-бик бирге айта болурла», — деб ол ичинде талай с-гъыш этеди.

— Огъесе, Роза, сууну юсюндеги кёмюк киби, элни сё-зюн элек бла сюзген тиширыулары ауузларында чайкъа-ламы айлан-ныкъбыз? Къызчыкъ башын бир джанына бурду.

— Атама да джетдиргендиле,.. Биз этген умутла джожъдула, — деди Роза, — Алгъынча халал тенглей къалайыкъ...

— Сюйген бир айтыр, сюймеген эки айтыр. Джашауда тенгле болургъа керекбиз.

— Атам бла анамы сёзлериндедамы?.. — деб кызычыкъ башын ёрге кёлтюрдю.

— Ала бизге аман болсун дерик болмазла, башхаланы сёзлерине дейме ансы.

Роза бети кызыарыб джунчуду, Рамазаннга джууаб этмеди.

Кючлю джел сюрген кенделен джангур, челекден къуйгъанча, къаты джаууб тебрегенлей, экиси да къачыб терек тюбуне кирдиле.

— Джибитирге тебрегенди — деб Роза Рамазан таба бурулду.

— Кёз тиймесин ансы, бюгюн сени махтар ючюн а къалмадыла. Мен да алгъышлайма!

— Бюгюн мени махтагъанлары сени кючюгденди. Сен берген къанатла бла таудан-таугъа учуб, къойланы ызларындан айланама, джангыз тюлме — экибиз да биргебиз.

— Сау къал, ишинг къуру да махтаулу болсун! — деб Роза, юйлери таба айланды.

— Сау бол, юйюгюзге келечи иерикме тамбла. Кызы джууаб да этмей арбазгъа ташайды...

Экинчи кюн келечи Розалагъа баргъанында, Ахмат да юйде эди.

— Тоба, а джаш, башлагъа къар тюшген болур бюгюн, — деди Розаны анасы Нануу, Отарны къолун тутта. — Къалай джангылыучу болдунг?

— Бюгюн бошуракъ кюнюмдю, Нануу...

— Адам алай да бир этеди, — дей Ахмат саламлашды. — Экибиз кирик эт джууукъ болмагъанла Къаншау бла Хамзат бир бири юйюнден чыкъмай джашайдыла, сен а...

Кесинг билесе, Ахмат, иш кызыуду...

— Тюздю, ёт, бери ёт да, былай олтур.

Отар тёрге ётуб олтурду.

«Огъай, мени кёре келмегенди, бир иши болуб келгенди. Не иши барды экен?» — деб Ахмат ичинден сагъыш этди.

— Не эте тураса? — деб сорду Ахмат, — сютден алчылыкны алгъанча кёрюнесе...

— Тейри, Ахмат, ол алмасты да юйге кьоймайма деб бек чамланады: «Сенича болсам, юйге келиб, юйюм-арбазым барды деб кыйналмай, ариу хауада, кьош кыйырда джатыб кьаллыкь эдим!» — дейди.

— Кеппе керти айтады Фатима! деди Наныу. — Артымда кьалсын.

— Къара-къара аны айтханына?

— Неме къарайса, сен тели. Сен да юсюнге терек ауарыкъланы бирисе! Сиз эркишиле билген, ат бели, колхоз иш. Колхозну бир туюю сытылады деб юйюгюзню, юйдегигизни да унутуб айланасыз! Элде ишлей, ашай, джашай билгенле бардыла. Ала кёзюу кёзюую бла ишлейдиле, кеслерин да джарсытмайдыла. Сен а джангызынгы элтиб ийнек саууучу этгенсе, ма олду баш тута билгенинг да, адамлыгъын да! — деб Наныу Ахматха джити къарады.

— Башлагъанды тишелмеген тирмен... Ийнек саугъан кызладан неси артыкъды джангызынгы?! Файруз, Халимат кибик айтылгъан адам болгъа эди да, сен не да айта тургъа эдинг! — деди Ахмат. — Отарны да экинчи келмезлик этесе!..

— Окъууу болгъаны ючюн айтама, — деб Наныуну бети къуту джарыды, бир стол кыйыры къуруб кьалгъанча!..

— Ишлеген айыб тюлдю, — деб, Отар сёз кёшду. — Алкъын кызычыкъ джашды.

— Не айтыргъа излей эсе да, Отар кенгден келтире тебрегенди» дей, Ахмат Отаргъа джити къарады.

— Ахмат — деди Отар... Кесинг билесе, аскерде да бир къабын гырджынны эки этиб ашагъанбыз.

— Тюздю, тюздю!

— Бизни кирик тенгле бир бирине аман болсун деб излерик болмазла! Тюзмю айтама?

Бу тюзге кете айлана кёреме деген акъылда, Ахмат туруб айтды:

— Алай деген неди, игитда дейсе, Отар.

— Рамазанны кесинг таныйса, аны юсюнден айтырым неда махтарым джожду. «Мизни машокда джашырмакълыкъ кыйынды, бурну къарай тебрегенди. Саулай да къачан чыгъарыкъды бери ансы?..» деген акъылда, Ахмат Отаргъа тынгылайды.

— Ексюз джашчыкъ болса да, ишленген, намысын, сыйын тута билген, тюзелген адам болгъанды. Джандет да къартды...

— Тюздю, керти айтаса.

— Джарлыды, къарыусузду демей эсенг, аны юйдегилендирге керекбиз биз, тамадала.

— Бек акъыллы оноу этгенсе. Биз, аны атасын таныгъанла, къайгыысын этмесек, халкъдан айыбды. Рамазанны сураты сый къангадан тюшмей тургъанлы эки джыл болады. «Восток» аны бла махтанады! Башха областладан адам келсе, аны кёшуна элтебиз... Джаш тёлуге акъыл юретирге, джашауну тюз джолуна чыгъарыргъа сени да, мени да борчубузду.

«Харсха келе тебрегенди. Кеси меннге да джетдирмей махтайды, огъайы боллукъ болмаз...»

— Джаш джукъ сагъынганмыды, кимни тыйыншлы кересе? — деген соруу бла Ахмат аны сагъышын чачды.

— Огъай, джашны джукъ айтханы джокъду, — деб Отар, Ахматны сынагъанча, мангылайыны туюб бла къарады. Ахматны эс ийиб тынгылагъанча эслеб — мени акъылымы сора эсенг, Роза бла Рамазанны джазыулары бирге этерге эди-деди.

— Кимни дейсе, ха?

— Роза бла Рамазанны дейме!

— Тейри Отар къулагъым бла эшитмей, келечилик айтыргъа келгенди Отар деселе ийнанныкъ тюл эдим, — деб ышарды, Ахмат. Алай болса да, «ёлюнг болса джерге, къызынг болса эрге» дегенлей мени огъайым джокъду. Алай а... бир джолда, ким билсин, таный эсенг да, районда джашагъан Сафарны, Розачыкъны келин этмей боллукъ тюлме дегенди да, анга сёз бергенме.

— Огъай, артымда къаллыкъ, къарнашынг сер болуб селешеди ансы, госук кирик, эки сабийге не юйленген керекди? — деб ич юйден Наныуну тауушу чыкъды.

— Биз аны кесибишни джашыбыздан башха кёрмей-биз!..

— Бек да ашхы, сен аналары. Ахмат да аталары болуб турлукъсуз! — деди Отар.

— Эркишини бир иши, бир сёзю болургъа керекди Отар! Наныу ич юйден башын къаратыб:

— Анасы кёрсюн баласыны хайырын — деб джууаб берди. Олтургъан джеринден ёрге тура келиб Отар:

— «Келечиге ёлюм джокъду» — дейдиле, айыб этмегиз, «къызын джюз тилейди да бир алады». Энтда бир сагъыш этигиз, — дей эшикке чыкъды. Қыабакъ эшикlege дже-терге ызына бурлуб:

— Суйген суйгенине барады, суйген да суйгенин алады — дейдиле — Сен а...

Отар барыб Рамазаннга билдирди:

— Розагъа сѣз тауусуб турады — дейди атасы Сафарны джашына Хусейге.

Рамазанны чыммакъ мангылайы, къалам тартханча, узун ингичге къара къашлары бир джерге джыйылыб, бетине мыдах ыз тюшюрдю.

Отар экинчи кере келгенинде, Ахмат къашын, башын туюб, онгсунмагъанын билдирди.

— Отар, бир ишни къайтара да чайнай тургъандан не келеди? Адам бир кере айтханны ангыларгъа керекди? Айыб этме, Роза бла Рамазан тенг тюлдюле!

— Қъайдам тейри, сен барсанг дегендиле да — келгенме. Ахмат, ким билсин, накъырда этиб мени сынагъан болурмуса, ансы къызчыкъ Хусейни юсюнден бир джукъ да билмейди.

— Хэ... анга билирге да керек тюлдю, — деди Ахмат. Ахмат башха тюрлю бир сѣз да айтмай, Отарны ашыра чыкъды.

— Бюгюнден сора бу ишни юсюнден манга сагъырма! — деди. Тенгими кѳреме деб келсенг, ма бу эшикле ачыкъдыла.

Отар арбаздан чыгъар-чыкъмаз Ахмат бла Наныу къызчыкъны арагъа алдыла.

— Қъызчыкъ, — деди Наныу, Ахматха да къарай, — атанг этген оноугъа къаршчы болургъа сени да мени да эркинлигибиз джокъду. Рамазанны эсинге да келтирме!

— Юйюмю келечиден толтуруб эртде битиб бошагъан ишни къозгъаб айланаса! — деди Ахмат. Қъызына мангылай тюбюнден къараб, бюгюнден сора аны аты сагъынылмасын мында!

Қъызчыкъ баш энишге къарады, атасына джууаб этмеди. Сѣзлери ауур тийдиле.

— Сени, кызычык, бизден кѣлюнѣ кѣалмасын, баласыны аман боллугуун излеген кимди? Биз да сени иги боллугуунгу излейбиз! «Ахмат кызын кѣойчу джашха береди» деб, элде улуу хапар болгѣанды. Джамагѣатдан айыбды, ойлан, кызым — деди Нану.

— Джашса, тегерегинге да бир кѣара. Элде сеннге тенг боллукѣла бардыла. Сафарны джашы да бек аламат адам болгѣанды. Ол быйыл университетни бошайды. Кеси сеннге, юю да бизге тенгди.

Роза не айтыргѣа билмей, джунчуб, кызарыб бирси юйге кѣачыб кетди...

...Мыдах тюбешдиле Рамазан бла Роза.

— Мен... мен... — деб башлады Роза. — танымагѣаным билмегеним бла джашагѣандан эсе башымы суугѣа атарма...

— Бизге киши да чырмау болмаз! Джюрегинги кѣыйнама! «Ахмат бла Нану эски ѣмюрню адамлары тюлдюле, алай болса да...» — деб сагѣышлы болду Рамазан. Экинчи кюн экиси да ЗАГС-ха кетдиле...

Талай кюн болуб келеди Роза Рамазанлада джашагѣанлы. Асыры тансыкѣ болгѣандан, кѣулагѣына анасыны сѣлешген тауушу келиб, кече да тюшюнде кѣреди. Са-лыб барыргѣа уа... Ким билсин, кѣалай кѣарарла?

Бир кече Ахмат тюшюнде кимге эсе да: «Джамагѣатда джюремеген ишними этгенди мени кызым? — дей тургѣанлай, Нану тюртюб уятды.

— А киши, кѣартлыгѣында шашамы айланаса?

— Не зат... Не зат дейсе?

— Арт кѣзюуде сандыракѣ этиучю болгѣанса.

— Ай юйюнге. «Сени кызынг алай кѣалай этиб кетди?» дейдиле да кѣоймайдыла. Тюшюм да, тюнюм да

анга кыйналгъандан озмай кьалдым! Туумагъан ол
огъуна болгъа эди!..

— Мен да хар эртден сайын къара чепкен кийиб кёре-
ме тюшюмде. Къызчыкъгъа джукъ болуб кьалмагъа эди.

— «Уллу айтханны этмеген уллаймаз»— дейдиле. Алай
болса да, эки сабий да уллайгъан насыблы юйдеги бол-
сунла! Энди кьолларын аякъларын да бош этейик.

Ахмат бла Наныуну санлары, бир уллу джюкден кьу-
тулгъанча, дженгил болуб, бир бири кёзлерине сюйюмлю
къарадыла...

Алийланы Магомет

СЮИМЕКЛИКНИ КЪАЯСЫ

Эртде заманлада болгъанды. Джанибекланы Кертиболат деб бир акъсакъл, Къарачайда тар ёзенде малчыкъларын кечиндиралмай, мадар излеб, черкесли Салатгерийге келиб, биченликге джер сатлыкъ соргъанды. Салатгерий келген къонакъны, тау адетдеча, сыйлаб, къонакъбайлыкъ этиб, биченлик джерни да багъасына келишиб, разы этиб ашыргъанды.

Андан Кертиболат джерни кёрюб, къошну къалайгъа салыргъа таб болгъанын билиб, ызына, Къарачайгъа къайтханды. Эшеги бла атына чалкъы, сенек, тёш, чёгюч дегенча затларын, къош кереклерин джюклеб, джашы Ахматчыкъны да ат артына миндириб, эки къош нёгери бла малчылыкъларын да сюрюб келгендиле. Къошну билгенича къурагъанды. Абаданла бичен этгендиле, малланы да кютгендиле, джашчыкъ Ахмат бузоучулукъ ишни тындыргъанды.

Талай джыл арадан кетгенди. Ахматчыкъ джаш болуб хоншу элдеде оюннга тойгъа къошулуб, черкес тилге да уста юренгенди.

Тойлада уа бир ариу кыызгъа кёзю илиннгенди, аны суюгенди. Кыыз да аны бек суюгенди, билдирирге уа тартыннганды.

Ахмат миниучю ат-къоянкъулакъ, бели кыысхаракъ, кенг ёшюнлю, гитче къуу башлы, сурат кибик, чабса ат озмагъан бир хора болгъанды. Ат кереги юсюнде кюмюшден джылтырай, кёрген къараб турайым дерча.

Ахматны субай санларына кийими ариу келбет бериб, акъ башлыгъыны къанатлары эки имбашындан джау-орун къалакълары бла артына салыныб, къара бухар бёркюн къалакъ кийиб, акъ мангылайын кенг ачыб, къарасауут салыннган кюмюш къамасы, пил сюекден акъ хазырлары бла, ат юсюне къангишча джараашхан, келбетли джашны хар ким да кёрюучен эдиле.

Бир кюн а Ахмат къоянкъулакъгъа миниб, элни ичи бла келе тургъанын эслеб, кызла сабийле да сейирсиниб, арбаздан орамгъа тёгюлгендиле. Сора Ахматны суюген кызы, челеклени суудан толтуруб, бойнунда сап-сары мынчакълары джим-джим джылтырай, бетинде агъы бла кызылы тёгюле, аллына чыгъыб къалыб, Ахматха джол къойгъанды.

Ахмат атын тохтатыб:

— Насыблы бол, иги кыыз, челеклеринг суудан толу кибик, муратынг да толсун!— дегенди.

— Сени джолунг болсун, джигит улан!

— Сени ариулугъунга, иги кыыз, ташла, таула, таб бутийиб тургъан кюн да сейирсиниб къарай болурла, мен да кетиб а къалалмайма. Кёзбаулугъунг болурму?

— Манга ташла, таула, кюн къарай эселе, санга уа, майна кёремисе, орамлагъа чыгъыб, адамла къарайдыла. Бар джолунга, ашхы улан, ушагъыбызгъа адамла айыб этерле, къарнашларым кёрселе уа, чабыб джетерле

да, санга манга да хата этерле. Мен суу алыргъа хар заманда да эртденбла джюрюйме. Мен кѣзбаулукуну билмейме, ма кѣргенингчама.

Ахмат: «Сау къал, суюмекликге ахыр оюм эт» — деб. билмегенча этиб хурджунундан къолджаулукун да тюшюб кетгенди.

Къолджаулукуну тюшгенин эслеб, къыз алыб дженгине сукъгъанды, юйге келгенлей таза джууб, итиу уруб:

Джерге тюшген къолджаулукуну

Мен джууб таза этгенме,

Суюмеклик ауруу джюрекге сингиб.

Насыб кюнюме джетгенме, —

деб Тауджан (къызны аты алай болгъанды) экинчи кюн ийнарын да айта, суу алыргъа келгенди. Ахмат, къараб туруб, Къоянкъулакъны джибериб джетгенди да, атдан тюшюб саламлашханды:

— Эртден ашхы болсун, Тауджан, ахыр оноуунг неди?

— «Ма джерге тюшген къолджаулукучугъунгу мен джууб таза этгенме.

Суюмеклик ауруу джюрекге сингиб, насыб кюнюме джетгенме».

Ол сѣзлени эшитгенлей, Ахмат секириб атына миниб, Тауджанны ат аллына алыб, атын баралгъаныча бошлагъанды. Аланы элден чыкъгъанларын эчиле кѣргендиле, бир бирине къуугъун, хапар этгендиле.

Джамагъат къобуб, ызларындан атлыла болуб сюргендиле. Ала къачыб, была сюрюб, къая башына джууукълашхандыла.

Ахмат джолуна къараса, алларында къая, онга, солгъа ызларына барыргъа болмай Тауджаннга соргъанды:

— Ызыбыздан джетедиле, не этейик?

— Къалай суйсенг алай эт, джигит! Мен сени биргенгеме. Ахмат ол сёзлени эшитгенлей, арам-къарам этмей джамчыны артын аллына буруб, атны башы бла атыб, атха къамчини ашхы джетдиргенди. Олсагъатдан атны кёзлери да кёрмей, чабыб барыб, къаядан суугъа секиргенди. Сора ол секиргени бла ючюсю да уллу терен кёлге тюшгендиле. Андан сора сау-эсен суу джагъагъа чыкыгъандыла. Алай а атны сол арт аягъы, къаядан секирген заманда болгъан болур, ауур асхаб джюрюялмагъанды. Ол кёзюуде Ахмат бла Тауджан кийимлерин сыгъыб кийиб, атны аягъын Ахмат тутуб, Тауджан да джаулуугъу бла байлай тургъанлай, ызларындан сюрюб келгенле джетиб:

— Джууабыгъызны ёлюм бламы, огъесе азаб бламы? — деб, кёзлерине башларына джетдириб, тебрегенлерин кёрюб, эсли къарт: «Сабыр этигиз» — деб сёз къошханды.

— Эркинлик, ашхылыкъ сизденди, сиз айтханнга хар заманда да бой саллыкъбыз. Тилегибизни да учу къыйыры джокъду, джюрегибизде таза суймекликни ангыларсыз деб ышанабыз — дегенди Ахмат. Ахматны алай огъурлу джууаб этгенине сагъыш оюм этгендиле.

Бир акъ сакъаллы къарт:

— Быланы ёлтюргенликге, неда алагъа азаб салгъанлыкъгъа элге, джамагъатха андан хата болмаса, бир тукум бир хайыр джокъду, адам болгъан джерде адамгъа къыйынлыкъ джетдирмеклик ол ангысызлыкъды. Бу джаш элибизни, джерибизни къонагъыды. Была бир-бирин сие эселе, джашасынла, джаш да бизни бла джууукълукъ, тенглик джюрюютюрге сюеди. Бизни суйгенни биз андан да бек суйсек, олду ангыны ашхысы, — дегенди.

Къартны айтханын тюзге санагъандыла. Эркелетген ариу сёз джанга таб джарашханды, ариу айтыб Эльбургъанга алыб келгендиле. Элни элчилери, джаш бла къыз къайтыб келгендиле. Адамча кюеуча сыйлы кёргендиле. Джуукъларын чакъырыб, къууанчын этгендиле.

Алай бла, сора, Ахмат ол джерледе джашаб тургъанды. Туудукълары кёб болгъанды, Джанибеклары тукум бла аслам элчиле ол джерледе энтда джашайдыла.

Къаяны атына уа «Сюймекликни къаясы» деб, ала сау къалгъанлары ючюн аталгъанды дейдиле.

КЪЫЙЫНЛЫКЪДА ТАБЫЛГЪАН ШОХЛУКЪ.

Совет власт къуралгъынчы болгъан эди...

Хар неси да агъачдан ишленген джызылдауукъ арбаны тауушу бек узакъгъа эшитиледи. Бир чархы алгъа тёнгересе, экинчи чархы артха къала, чархлары кёзюу-кёзюу къуруша да, тёнгеремесе, уча, алай эте келиб ташлагъа тирелсе, ёгюзле тайыб, къая аугъанча бузлагъан тайгъакъ джолгъа кёзюу-кёзюу джыгъылгъанлары сайын арбадан секириб тюшюб, узун тал чыбыкъны алыб, Шаухал ёгюзлени сопалай эди. Ёгюзлени аякълары тайыб, чатлары, кергишча кериле, къарын тюблеринден тютюн эмда бурунларындан тылпыу чыкъгъандан джолну тубандан алдырыб, Шаухалны ёгюз арбасы элни къыйырындан киргенлей ач болуб баргъан ёгюзле джюрюшлерин дженгилден-дженгил эте, Шаухалланы арбазгъа гузаба кирдиле. Шаухал арбадан тюшюб, ёгюзлени боюнсхадан бош этди. Тийре сабийчикле чабыб келиб, арбада къымсыз олтургъан къарантхагъа сейирсиниб къарайды-

ла. Азгъын бетли, ачдан эринлери къалтырай тургъан на-
сыбсыз джанны кѣргенлеринде, уллу гитче да джазыкъ-
сыныб ахсына эдиле. Арбадагъы къонакъны аякълары
уюгъан болурла, ёрге туралмайды. Шаухал ёгюзлени аш-
ха тагъыб келиб:

— Туралмаймыса, Семен — къоркъма, джигит бол,
бусагъат бир джылы зат ашасанг, къарыу кирликди —
деб джылы ышарды.

Семен Шаухалны бетине къараб, «арабин бу адам не
джумушакъ,, не халал адамды, аллахны орнуна мени сау
къалдыргъан бу бола эсе, мен аллахдан тилеген тилекле-
рими бу адамдан тилесем, мен бу къыйынлыкъланы чек-
мезем» дегенча болду. Аузундан сѣзю да аз чыгъады.
Джууаб эталмайды. Бетинде сакъал тюклери ёрге туруб,
сары чыгъанакъгъа ушайды. Ёрге туралмагъан Семѣнну,
джамчыгъа чырмалыб тургъанлай кѣлтюрюб, Шаухал
юйге кийирди. Келимат, печ башында бишген какны бул-
гъай, бетин тер басыб:

— Неди бу адам, къайдан алыб келесе? — деб сорду.

— Адам болгъан джерде адаммы ёледи!

Келе тургъанлай, Лагерлени къатында къарыусуз
болгъанын кѣрюб, къатына бардым да, тамам ёлюрге
тебрегенинде алыб келеме. Бир кесек гырджынчыгъым
къалгъан эди артмакъда, аны ашатханымда маджал бол-
гъанды, — деди Шаухал.

Келимат: — Ай, медет аллах, не болгъанды джазыкъ-
гъа? — деб къалын уюб тургъан джууурт бла сют башы-
ны бир бирлерине къатышдырыб, дагъыда эки бѣлюб,
как бла бирге алларына салды.

Экиси да, эришиб ашагъанча, дженгил ашадыла.
Къызыл нартюхню унундан этилген, сютбашы къатыш
исси какны ашагъанларында, терлеб, бетлерине къызыл

къан урду. Ашаб бошагъанлай, Семен: — Бек сау болугъуз, аллах сизге берекет берсин — деди.

— Семен, джолда хапар сорургъа джууаб эталмагъанынг себебли къойгъан эдик, энди хапарынгы айталлыкъмыса? — деди Шаухал.

— Мен джерчиликде урунмаучан эдим,—аякъ кийим ишле бла урунганым себебли, мюрзеубюз тауусулгъанында, сабийле ач болдула, башха мадарым болмагъанында, аланы кѣзлеринден кетейим, не палах болса, да бир зат табаргъа кюрешейим деген акъылда кетгенме— деди Семен.

— Ненча сабийинг барды? — деб Келимат сорду.

— Юч.

— Къатынынг не айтыб къалгъанды, хариб?

— Бек инджилиб къалгъанды.

— Энди ала не этедиле?

— Билмейме, къуру юйде ач къалгъандыла. Къырыла болурла.

— Къайдадыла?

— Пашинскеде, базарны къатында, джолну юсюндендиле.

Шаухал бла Келимат бир-бирлерине къараб, сагъышха кирдиле.

Семѣн ёрге туруб, таягъына таяна барыб, терезеден къарады, кече къарангы болгъанын эслеб, ызына айланыб ахсынды.

— Джазыкъ, юйдегисине сагъыш эте болур, — деди Келимат.

— Ахырда да аланы да алыб келирмем! Энди бу инджилген адамны кет деб къыстайлмазбыз, неда бу мында туруб, юйдегиси анда къырылса, къалай болады. — деб Шаухал Келиматха къарады.

— Да, келтириб барысын да къалдыра эсенг, барын да сау къалдыр, аллах буюргъан болур, — деб Келимат кёл берди.

— Семен, эртден бла эртде туруб, арба бла барыб, юйдегинги алыб келейик да, бизни юйюбюзде туругъуз — деб Шаухал кёлюн басханында, Семен анга джити къараб, къолун да кёкюрегине салыб къууанды:

— Ай, уллу сау бол, Шаухай, уллу сау бол, Шаухай. Мен аякъ кийим тигерге устама, хар кимге да ишлерикме, деб къууанч тыбырлы болду.

Ашаб иги тойгъандан сора, экиси да эки орундукъда джатдыла. Шаухал, Семенге кёл эте, арыгъаны бла дженгил джукълады. Семенну джюрегин сагъыш басыб, джуургъанны тюбюнден ауур солугъаны эштите туруб, къымсыз болду.

Танг къаралдысы бла Шаухал туруб кийиниб, Семенну да тургъузду. Экиси да ашаб ёгюзлени джегиб хазыр болдула. Семен къууаннгандан аякъ юсюнде туралмайды. Шаухал, Келиматны артмакълагъа кечеден къалгъан этле бла отда бишген гырджынланы эмда бышлакъны салгъанын кёрюб, «азыкъны аслам сал» дегенча таукел къарады.

Джолгъа чыкъдыла. Биягъы арба джызылдай, ёгюзле тюненеден да бек тая да джыгъыла, Пашинскеге келди-ле. Семённу юйюню аллына келгенлей, сабийлери терезеден къараб, къууандыла. Шаухал ёгюзлени арбадан джибериб, алларына аш салыб, артмакъны алыб юйге кирди.

Шаухал, Семенну къатыны бла, сабийлери бла джылы саламлашыб, отда бишген тегерек гырджынланы артмакъдан чыгъарыб, эки-эки этиб бышлакъ бла, бетлери, сары чапракълача, саргъалгъан, ач сабийлеге берди. Сабийле ашарыкъгъа бек джутланыб узаладыла. Анала-

ры Сония ышара, печ башындан тюшдю. Семен Сония-гъа хапарын айтды, разылыкъларын билдирдиле. Юй хабджук болуб хазна затлары да джокъ эди.

Кёб да турмагъанлай, сабийлени да джаланнгач юслерин-башларын джарашдыра, арбаны кюбюрюне къуюб, джолгъа чыкъдыла. Арбаны чархлары къуруша да уча, дагъыда тёнгерей да, ёгюзлени мюйюзлерине боюнсха шаркъ деб тийе, джызылдагъаны къулакъларынгы сангсыта, алай бла Шаухал арбаны эки арышыны арасы бла эки аягъын салындырыб, артха къалгъан ёгюзню сыртына чыбыкъ ызла тюшюре, Джагъанасха келиб, акъ ташланы джууб баргъан сууну къатында тохтадыла. Джол джанында тоннга чырмалыб чеплеу сата тургъан къарт къатын ёрге туруб, этек аллында чеплеу къабукъланы бир джанына бурулуб къакъды, эрнин-бурнун сюртдю. Шаухал арбадан тюшюб келиб, юч капекни бериб, юч стакан чеплеуню бёркюне къуюб, алыб барыб, арбада Семенну юйдегисине бериб, дагъыда джолгъа джарашды.

Джёгетей ёзеннге бурулгъанларында, кюн бата башлагъанды, ингирги аязчыкъ терлеген ёгюзлени сыртларына кърау тартдыргъанды. Шаухалны мыйыкъларында садакълача джити бузла салыныбдыла, Мычымай кьонакъла Шаухалны юйюне джетдиле.

Келимат урчукча бурулуб джумуш этеди. Семенну сабийлерин джылытыргъа печ джанына суюдиле. Ала джылыныб келиб, Сонияны къатына кысылдыла. Аналарына таяныб, Келиматны ашарыкъ джюрютгенине джити къараб, андан кёзлерин алалмайдыла. Келимат джауда бишиб тургъан джылы хычынланы ичлерине сютбашыны къуюб, тепси бла алларына салды. Аланы джутланыб ашагъанларына къууаныб, Келимат ичинден, «халаллары болсун» — дей эди.

Бары да ашаб ичиб тойгъандан сора, Келимат артыкъ юлерин сибириб, от этиб, бир агъач орундукъну да ары элтиб, эки кийиз, эки джастыкъ, бир эки джуургъанны орундукъгъа салгъандан сора, Сонияны алыб барыб, бир-бир тиллерин билмеселе да, «ма джашагъыз, сауутла керек болсала, эртденбла берирме» деген магъананы ангылатыргъа кюрешди.

Сонияны бир тѣшеги бла эски джуургъаны болмаса, башха заты джокъ эди. Аланы келтириб орунну юсюне акъыртынчыкъ салды. Орундукъда кийизни ёрге кѣлтюрюб къарады, кийизни тюбюнде къалын джумушакъ сары болджар салам салыныб тура эди. Орунну кеси сюйгенча джарашдырыб джатдыла.

Эртденбласында Келимат бир пуд нартюх ун бла бир челек тузлукъ, къакъ эт, джыккырда бышлакъны эки къатын къобарыб алыб берди. Алай бла Сонияны юйлю болуб джашарына толу мадар болду.

Сония уялгъандан, юсю амандан—эшикке чыгъалмай эди. Аны алай джалан болгъанын эслеб, Келимат къызыл кашемер чепкенин анга сабийлерине да эски кийимлерин джарашдыр да кийдир деб берди.

Толу эки джылны Семен да, Шаухал да Келимат да, Сония да къарнашла, эгечлеча джашадыла. Семен аякъ кийим джамаб, Сония да юй джумушну этиб, эки джылны ичинде Къарачай элде, Джѣгетейде, кеслерин бегитиб, Пашинскеге кирити салыныб тургъан юлерине къайтдыла...

Чотчаланы Магомет

ШАХМАТЛА.

(Ч а м х а п а р.)

I.

Дайпур кече джукълаялмады. Кёзю илине башлагъанлай, «Ша-а-ах! деген тауушдан илген да уян, «м-а-ат»! — деген кычырыкъдан санлары титирей, ахырат азабын чегиб бошады. Ахыр партияда корольну таргъа тыйылыб къалгъаны эсинден кетмейди.

Кёзю къалкыугъа баргъанлай, биягъы позиция чыгъады «(матовое положение» дейдиле анга тенглери). Ма бусагъатда да олтурады Дайпур, аякъларын орундукъдан салындырыб, шахмат къангагъа кёзлерин чыракъ ийиб.

— Хым... чык-чык-чык, да-а... Арабий, къалай къутулсун адам бу тарлыкъдан? Тохта-тохта, ферзни корольгъа кысайым... Тураларым да бар шойдула да (Ала уа бачха къаранчхала тюлдюле! алай а... бир джангыз ход керекли кюеме ююю кyuругъан, ёмюрюм бир ход амалтын къабдыргъанлай барама!). Ох!...

Багъыр къумгъанны къарнына ушагъан тукъур мангылайын мазаллы кюлу бла сылай, Дайпур орунга кирди. Бир заманда кyuлагъына Чырпаны джюрек

джаргъан тауушу келди: — «Ша-а-ах!», алан, ш-шах!.. Илгениб уянды. Джюрегини къаты ургъанына тынгылаб туруб, къабыргъада браны джандырды да, шахматла-лагъа мыдах къарады.

— Тюу, ююю къуругъан!.. Тохта-тохта, сени шахынгы кёргюзейим! Энди кече да джукъларгъа къоймай тебрединг да. Хы, ат бла шах береди.. Ташадан бугъуб туруб. Аны худжу атына ферзь огъай эсенг, аджал да джетеллик тюлдю, байтамалгъа. Джангыз бир мадар барды—аны алайгъа секиртмеу. Бир ходну ызына алыб, джангыдан джюрюрге керекме. Ба-ба-ба, сагъат юч болуб барады да! Иги джукълаб мыйымы солутмасам, тамбла да букъуму къакъдырлыкъма...

Дайпур эрлай джууургъан тюбюне букъду. Тёппесинде алкъын тюшюб бошайламай тургъан талай дюрген тюгю джастыкъда шын туруб тохтадыла. Къабыргъада сагъат секундланы ёлюм къара санайды. Юй бийчеси Кеминат джумушакъ хурулдайды мюйюшде, Дайпургъа ачыу эте.

— Хым, ол да базар къайгъылы эди: эртденбла кърымтауукъчукъ алыб келиб биширликме, деген эди, «Тирменчини суу дерти».—тюшюнде да сатыу эте тура болур... Не да этге эди да, хурулдамагъа эди... Муну киштик хур-мурун эштмезча адам не мадар табсын экен къулакъларына? Эшта-эшта, башымы джастыкъ тюбюне сукъсам да, джокъду дарман...» Ийнан, сен бу кылыгъынгы къоймасанг, шахмат деген дигил-мигиллеринги отха къуярыкъма» дегенди. Тейри къатын къайдам, Насра-Ходжа айтханлай, кесинг да кирмеге эдинг печге аланы ызындан!

Ичинден былай айта туруб, Дайпур кеси да хурулдады. Биягъы королю кёрюндю тюшюнде—бир мугур,

бир бушуулу «падишах». Юсюне секирирге аллах-бил-
лях эте тургъан къара айгъыргъа сескекли къараб,
джыламукъдан толгъан кёзлерин Дайпургъа бурады.
Ант джетерик чырпа уа; тютюн чарсха батылыб, селеке-
чи кёзлерин джылтыратады, Дайпурну джюрегин
джара:

— Эй-эй, шах! Энди ненг бла ойнарыкъса? Ха-ха-ха!
Къайры баргъын, кимге тарыкъгъын?

— Тюу, юйю къуругъан! Бу ишге бир къара, атангы
къонагъыма! Тохта-тохта танга бир чыгъайыкъ ансы,
сени шахынгы кёргюзтюрме!—дейди бу джол тамам кё-
лю бла ачуланган киши...

Шахматист орунда сыртындан тюшгенди. Джукъусу
бёлюнгениди ачуудан джаргъан. Не къадар дыгалас
этсе джукъларгъа, ол къадар кеннге къачады джукъуда.
«Джарыла эсенг, бузул» деб башха джанынгдан джат-
санг, бир тюш экинчи кере кёрюнмейди» деген айтыу
эсине тюшюб, эрлай сол джанына бурулады, джюреги
ауругъанына да къарамай. Алай болгъаны ючюн—о
салам, о келам—джукъу деген учду-кюйдю, думп бол-
ду. Сагъышла къара чибинлеча бурулдула арыгъан
башында.

— ...Тамбла ол киштик балаланы бир джары къора-
тыргъа керекме. Хадаусла кёзлери ачылмагъанлай джы-
зылдашыб айланадыла... Бачха кибикини да къазар-
гъа керекме. Асланны айтханы уа неди? Тейри, аны
алай къояргъа джарамаз. Не да этиб, бир кёрейим да,
болмаса, ёрге джазыб да сирелирме да мен... Тейри,
огъай, ферзни алай бошуна бериб а къоялмам! «Вилка»
этгенди. Корольну ашаб огъуна кетсин: андан эсе
ферзь джюз къатха хайырлыды...

— Джауну бу бёрю ашарыкъ къутургъан атын туталмай, ненча фигурам сиреледи бошуна! Ай, анасыны уа, ол атым былайда болса!... Атлада аман тюл эдим къачан да.. Ол худжу эшекчигим джауну «асланмекчиклерин» чёблерге деб кире кетди да, бегиниб къалды, байтамал. Огъай, ызына секирирге да боллукъ кёреме: Ксб—с4!

— Шааах, алан, шах! Шахдан къач да, атны алай секиртirse джанбашына!—деди Чырпа.—Алай уста секире билген къуру сени атынгды...

Бу джол Дайпур алай бош уянмады, аузу от чагъа, джуургъанны бир джары, джастыкъны бир джары, быргъаб, секириб ёрге турду. Танг белги бере башлагъанын, эслеб, кийине тебреди. Голифе кёнчегин, джары териден этилген башлы чурукъларын, эски схарла келегин кийди, къалакъ чечен бёркюн къаблады башына (бёркню кёбюсюне байрамда къаблаучанды, неда стол тамада болургъа атланса).

Дайпурну «ёлюр тюгю» эртде чыкъгъанды, аурукъсунуб, тозураб да къалады бир-бирде, дагъыда тирилиб, сабий къан алыб айланганын кёрюрге. Фахмусу болмагъанлыкъгъа, фахмулула бла азарлашыргъа хаб-хазырды. Сёз ючюн, Тигран Петросянны келтир аллына—сагъышланмай сермеширикди аны бла да, суйсенг алимле бла тутушдур, хомухлукъ этмез...

Кеси кесин таныгъанлы ойнайды шахмат, алай а мында да фахму деген зат керек бола кёре эдим,—бир атламы алгъа атлаялмагъанды. Къоюб олтурургъа уа —къайда къарыу!

Къуру бюгече тынчылыкъсыз болуб къалса уа не хата, быллай кёб кечени ашырады, артыкъ да бек «къабдырыу сезон» башланса.

Джайгы танг кенг болганды, орамда уа инсан джокъ. Аллына бирипчи тюбеген чубар гугурук эди да, ол да, асыры сакълыкдан сескекли тауушла этиб, Дайпурну ачыуун келтирди.

— Тейри, хораз, баш токъмагъынгы юзюб алырма! Сылхыр тууар, не шах джокъ, не мат джокъ, сенича телиге. Кёрмейсе аны, санчаны, танг атмаздан къыргъа чыгъыб айланганын,—деб чамланды шахматист. Хораз къангкылдагъанында, дагъыда кьошду:—къара хайыуан, ёмюрюнгде бир джангыз сёзге тюзелгенсе да, хаман аны созаса да тураса... Ыш, кыш!

Бет-къол джууаргъа, ауузланыргъа да амыры тартмай, сигаретни эрнине илиндириб, Дайпур орамгъа чыкъды. Танг атмай къайры ашыгъады бу дерик болур эди аны кёрген адам, алай а айтса айтсын: не хапары барды Дайпурну кечесинден, тангындан? Таб базарчы къатынла, кимден да алгъа кьозгъалыучудула,—ала да бюгюн артха къалгъан эдиле Дайпурдан.

Тири-тири атлаб, конторгъа джетди. Чырпа 6 сагъатда келирге айтхан эди—ары дери не эте турсун?

— Энди, 5 болгъанында да, не ёлю джукъусун этеди экен?—дей, Дайпур шахматланы тизди, шиндиклени стол джанына тартды, сермеширге хазырланды. Дагъыда амбар китабны алыб, тюнене чанчакълагъанларын окъуй тебреди. «Пол сибирген щеткала—39» деген джазыуладан сора «К с6—с4» дегенни кёрюб, иги танг сейирсинди. Кесини къолу бла джазылыбды. Бир джерде да «печь» дегенни орнуна «ферзь» деб тура эди.

— Ба-ба-ба! Шашыб айлана шойма да,—деб, Дайпур джелкесин къашый тебрегенлей, коридорда аякъ

тауушла эштди: Чырпа келгенине джокъ эди ишек. Эшикни ачар-ачмаз хахайлады ол:

— А-а-а, салам алейкум, давай налей кум!

Тозурагъан боз чачны тюбюнден мыдах кёзлерин ышарта, сары къалакъ тишлерин кёргюздю Чырпа.

— Салам, салам,— деди Дайпур, асыры бек да учунмай,— неге сакълатаса аллай бир, понимаешь? Келекири бери.

— Тюнене матладан тоюб кетгенинги кёргенлей огъуна билген эдим бюгюн муал боллугъунгу!...

— Тойгъанынги кёргюзейим, келчи бери, кел! Сыртынга тюк чыгыб айлана болурса дейме.

— Мен алай бош ойнамайма, тюбюне джукъ сал.

— Не салырма, не къалырма— анда сени карынг болмасын. Хулиганствону къой да, матчыкъ аша!

— Только ызына алмазгъа, хоп?

— Алан, ходи! Слушай, ходи! Хопунгу-мопунгу да ма бусагъатдан чыгъарайым!

— Ма: е2—е4.

— е7—е6...

Оюн кызыу башланады. Чырпа бираз сагъышланса, Дайпурну тёзюмю тауусулуб, къолун шахматланы башындан асханлай, гузабагъа киреди:

— Келчи, келчи, иги джаш, кел!

— Ашыкъдырма, бу къолну ма былайда турмагъа къой,— дейди да Чырпа Дайпурну къолун столгъа басады.

Не келсин, Дайпурну къолу кёзюунден алгъа джете-ди хар затха...

— Ма, бардым. Бусагъат ашарыкъма солдатчыгынги,— дейди Чырпа.

— Бардын-г эсе, кесинге аман болур,— деб къургъакъ сёз айта да мурулдай турады Дайпур.

— а2—а4... Къайры баргъын, кимге айтхын!—дейди биягъы.

— Къайры сугъулуб келесе, джашчыкъ? Сабыр эт, сабыр эт,—деген джууабны къайтарады Дайпур.—Эрт-де этеринги кеч этесе да... Таак. Энди ол алайгъа барды эсе, мен былай этейим.. Ол алайгъа барды, пони-маешь?

III.

Ишге кирир заман джетиб, джашла бирем-бирем келе башлайдыла. Ма, киреди Къайсар.

— Былагъа къара, былагъа къара! Тангны къайда атдыргъансыз?

— Сабыр эт, сабыр эт, дорогой товарищ, джунчут-ма,—дейди Дайпур, анга къарамай. Къайсар тохтаб къалалмайды:

— Къаз гаккы ашарыкъса—джур бизни тюкеннге, къайсы аулну баласыса?

— Ничего, къайсыныкъы эсек да..

— Ничего десенг, къойну къаскъур джеймейд...

Дайпур мынга тынгылардан озгъанды: бурнуна буз тыгъылыб, тарбуууннга тюшюб турады. Ашыкъдырады Чырпаны:

— Келчи, келчи, дорогой, кел ийнегинги къабдырмай эсенг! Алан, ма былай этесе да, башымы къатышдыра-са... Мен кёб сагъыш этиб кюрешмейме. Мен сагъыш этмей ойнайма, джарыкъ болургъа сюеме. Неге керекди сагъышланыу, саулукъну тас этиу!

Чырпа чимдейди:

— Бу шахмат оюнду, ат чабдырыу тюлдю, уллу бы-чакъ бла чыбыкъланы юздюрюб барыу... Ма бардым.

— Да, иги джаш, бардынг эсе, кесинге табсыз бо-

лур... Энди ол алайгъа келди да, биз муну былай алайыкъ. Дальше!?

Эшикден Тана киреди—эм «ачы» шахматист.

— О-о! Мында кёреме сиз! Ашхы-ашхы. Тюбюнде джукъ бармыды?

— Джунчутма, дорогой товарищ, не болур не къалыр...

— Бу джукъ салырма дейсе? «Позолоти дно» деб кюрещебиз — унамайды: айлыкъ болгъанчыгъын бу шахмат кангъаны тюбюнде къоюб кетериги кёзюне кёрюнгенди да, къоркъгъан этеди, — дейди, Чырпа, къалгъанлагъа кёз къыса.

— Не «золотит» этмесе, не мат алмай кечинмесе — къаллай шахматистди бу? — дейди Тана, эринлерин хыйла ышарта. — Ызына аламыды?

— Ол бизни ишибизди... Вот так—гардешвилли! Ай молодца! Ай молодца! Джашасын!!

Дауур-къалабалыкъ чыгъады, хар ким сорушалмай талайны барады. Тана уа накъырдасыз сёлеширге кюрешеди:

— Шахматла эм культурна оюнду. Сёлеширге, айтдырыгъа, дауур этерге джарамайды бу оюнда. Сиз а...

Къайсар да чамны къоялмады:

— Тюз айтады Тана! Сиз спортну оюнчакъгъа буруб иесиз. Тынгылагъыз Танагъа: не десенг да ол Керес бла ойнагъан джашды, Кересни 28 ходуна чыдагъан.

Тана анга айланады:

— Накъырда этсенг да, тюзю алайды, шохум. Оюнну джоругъун бузгъанны сюймейме мен—не ойна адамыча, не къой! Была уа ызына алырла, фигура ючюн джагъа-лашырла, бири къабмай болмаз. бири къабдырыгъа унамаз...

— Субхан аллах, къалай кыйын адамды бу Тана деген!—деб сёз кьошады ёл заманда эшикден кирген Пахат, андан башха сёз айтмаучу джаш.

Тана уа тохтаялмайды;

— Да не? Тийдинг эсе—чыкъ тийгенинг бла! Керилдинг эсе—ур! Къабдырдынг эсе, айыб этме да, тойдан чыкъ!

— Субхан аллах, къалай кыйын адамды бу Тана деген!— дейди дагъы да Пахат.

— Тюз айтады Тана! Кересге къабдыргъанында, «кынкъ» демегенди. Сиз да «дыф» демей къабдыра тургуъуз Танагъа!..— бу сёзлени да Къайсар айтады.

Тана темир къан алгъанын кюяды да, джумушайды ышармыш этиб башлайды:

— Бу конторгъа ойнайма деб келгенни ашаб, кемириб иерге ант этгенме. Къабама деб келген къабылыргъа къутургъанын ангыларгъа керекди — бизге сауут бла келген сауутдан халеклик чегер!» Киндермат, не андан сылыкъ мат салыб джибереме тиши кичигеннге!

— Субхан аллах къалай кыйын адамды бу Тана деген!—Пахат биягъы айтыуун келтиреди, тауукъ танг аласында кычыргъанча.

Чырпа бла Дайпур оюнну кызыуундадыла. Кёлкъалды тартышыу, даулашыу барады. Чырпа къабхан ферзаны Дайпур бермейди, кесини мураты уа — «джауну» бир пешкасын да кюймай сибириу, къазакъ бёрюча, джангыз къалгъан корольну сюрюб айланыу—ш-ш-ш-ш-ахх!!! — деб.

Бек сюеди Чырпа муну бла ойнаргъа, нек десенг, оюн кюлкю бла джубанч болуб къалады. Чырпа джюз кере, Дайпур да бир кере къабыучандыла. Джыгъылгъанны сырты джерден тоймаз» дегенлей, селекни, бедишни да

джутуб тургъанлай хаман Чырпаны сайлайды партнёргъа

Джашла Дайпургъа не лагъым бла да юретирге кюрешедиле, ол а чырт тынгыларгъа суймейди. Кесин тереге санагъан Тана хар айтдыргъаннга тазир салады, къалгъанла аны джакълайдыла, гыл тюшер эсе уа деб, къолларын бир-бирине ышый. Дайпур а накъырда къаагъылы тюрдю... Бети отча кызарыб кюрешеди.

Ол кёзюучюкде кириб къалады Махмут, насыбха. Тапыйда болумну: шохайны чоту тар... Башлайды цитаталаны:

— Ёзюмю Дайпурчугъум,»—сал да къой «маточек!» Огъесе, «кесинге табсыз болубму турады?» Иги серме, тутханынгы къаты тут!» Шахмат «шимпионча» королева бла чайны булгъаб къояргъа да унутма, амалсыз болсанг...

— Айтдыргъанынг ючюн бир сом тазир!—деб къадалады Тана. Махмутну сырты къалтырайды:

— Огъай, джаным, кёйдум! «Тюкюрюк этиб бурнумдан тутма, не этерик эсенг да».

— Бир заманда Дайпур кычырыкъ-хахай этеди, хорлам аллы болуб джашлада гюрюлдеб кюледиле. Алай а ол сагъатдан къаугъа чыгъады: ферз ючюн тартышыу башланады. Не болгъанды экен? Болуб а не боллукъду: мат салама деб, кесини кыръдышы ачылыб тургъанын эслемей, Дайпур къабханнга кеси тюшюб къалгъанды да, ходну ызына алыргъа кюрешеди...

Не да этиб Дайпур къабдырмазгъа керекди. Къабдырса уа-болуучусун кёргенбиз. Ишни алайлыгъын билген Махмут, адамланы арасы бла узун къолун узатыб, шахматланы къатышдырыб къояды, ол да аны усталыгъыды. Кёкюрегин тургъузуз чыгъады матдан къутулгъан Дайпур да:

— Биз алай ойнайбыз! Ойнай билирге керекди, дорогой товарищ!

Кеслерин джукъгъа тергеген шахматистледен кертн оюнда Дайпурну къабмагъан киши табмазса. Алай а «партизан тактикада» ол кёблени къашларына салады.

Эй, къабса уа джети кёкге тиреледи башы: джаякълары къызарыб, кёзлери джылтыраб, сабий эринлери уятлы ышарыладыла.

Игиди адамны къууандыргъан! Ол себебден, тенгле, сизге аманат салайыкъ: бир да къуруса да ахыр оюнда, хатерин этиб, Дайпургъа къабдыра туругъуз!..

Къобанланы Ахмат

КЕСИММЕ ТЕРС

(Повестден юзюк).

...Уюб тургъан кёк хауаны, чечме окъча, дуккуллаб, огъурсуз джангур джауады. Джолну эки джанына орна-тылгъан гебен башлы бурма терекчикле, джелни ёшюню джетгенлей, силкиниб, юслеринде тохтагъан кирсиз там-чыланы джерге бюркедиле.

Кёкню, эки тауну бир бирине ургъан кирик, ачы кю-кюрегени, чартлагъаны, джангурну, таудан акъгъан шор-къача, шоркъулдаб, эсебсиз къуйгъаны шахарны адам-ларын эртде огъунакъ юйлерине джыйгъанды. Мен юйю-бюзге келмегенли талай заман болады, эм артда кетерик автобусха джеталсам деб, ашыгъыб келеме.

Аллымда бир мутхуз къарантха, эки атлай да бир тох-тай, билинир-билинемез, акъырынчыкъ, джол къоратыб барады.

Джуукълашханымда, къарантха—бир къолунда са-бийи, бир къолунда да чемоданы бла тиширыу маталлы бир суратха кёчдю.

Бир ишексиз таулу тиширыуду. Бу заманда аны не-герсиз ауур джюк бла джолгъа ким ашыргъанды?! Бизде быллай адет джюк шой эди да, тиширыуну, артыкъсыз

да кьойнунда сабийи болгъан тиширыуну, ёлген юйюнде ёлурча, быллай кыямыт кюнде джолгъа чыгъаргъан. Ким биледи бир уллу иши болуб неда бир уллу кыйынлыкъгъа тюбеб, амалсызлыкъда чыкъган болур—деген тынчлыкъсыз соруула юсюмден, тау кибик, басыб, ызындан джетиб, джукъ да айтмагъанлай, болушур муратда чемоданыны баууна узалдым. Тиширыу, джаллыдан илгенгенча, дженгил бурулуб, мени муратымы ангылагъанында, «кёлтюре кёлтюре джарлы джанымдан тойгъанма, ариу кьоратыб кетерик эсенг да, бир солумагъа кьой» дегенча, кёзлериме мыдах къараб, чемоданны бауун кесини арыгъан бармакъларындан ычхындырды.

Ашхам, джелмауузча, аузун кенг ачыб, джерни да, тереклени да, тиширыу бла мени да ичине джутуб барады.

Джангур аз сериуюн бола келиб, джангыдан, отха патеген кьуйгъанча, джаныб, тебреди. Мен тиширыуну бетине иш этиб къарамагъанлыкъгъа, атлагъан атламындан, кысха солугъанындан, бетине тартына-тартына узалгъанындан аны къллай халда болгъанын ангылайма.

Кёк джылайды, тиширыу да джылайды, аланы джыламукълары бир бирине кьошулуб, къара джерни тамагындан энедиле.

«Нек тынгылайса, сёлеш, сен керекли бир джери бар эсе уа?! Бир бирини къайгысына ортакъ болмагъан адамны юсюнде не адамлыгы барды. Хайда, хапар сор андан деб джюрек меннге чамланады, акъылым а не эсе да булджуйду.

Мен кеси кесими кьолгъа джыйыб, тиширыудан хапар соргъунчу, автостанциягъа келдик.

Тиширыуну чемоданын тапчаннга салыб, билет ала-

йым деген мурат бла, гузаба кассагъа къабланнганымда. арт автобус бусагъатда кетди деб тура эдиле. Асыры эртде джибериб къойгъансыз автобусну деб, дауур-сый-юр эте туруб, джукъ чыкъмазлыгъын таныгъанымда, аузума да сигаретни къабыб, эшик таба айланнганлайыма, мени бла бирге кирген тиширыуну мыдах, соруулу кёзлерине тюбеб, къарангы кече чабыб келген атлы, билмей тургъанлай бир уллу суугъа тюбеб къалгъанча, амалсыз болуб, дженгил огъуна тохтадым.

Ах кёзле, кёзле... Тиширыу кёзле. Мен кесими джашагъан кесегимде аланы кёб тюрлюсюне сынаб къарагъанма: аланы бирлери эркишини кёргенлей, суугъа таш атханча, дженгил огъуна тюрлениб, керилиб, созулуб, тебрейдиле; бирлери, бир джугъун тас этген адамча, төгереки къармаб, тынгысызланыб башлайдыла; бирлерине не тюрлю хапар айтсанг да, бетинге битиб, чууакъ кёкча, тюрленмейин къараб турадыла; бирлери, бир затынгы урларгъа излеген адамча, башынгдан аягъынгадери джашыртын тинтиб къарайдыла; бирлери, уучуну эслеген маралча, сескекли болуб, къачыб тебрейдиле. Бусагъатда мени тохтатхан кёзле уа башха тюрлюле эдиле. Быллай кёзлеге, бир деб бир джюзюучю ташайыб тюбюн табмазча, терен, огъурлу, мыдах кёзлеге, мен биринчи кере гюбейме. Быллай кёзле кёбюсюне неджыллыгъы келген, хар нени да кёрген, уллайгъан тиширыулада неда джашлайына кимге эсе да кесин терилтиб, артда джангылгъаныны азабын чекген, джаш тиширыулада тюбеучендиле. Къысхасы, бу кезле—этген ишине сокъураныу бла келлик джашаугъа термилмекликден толу эдиле.

Мен бу мылы кёзлеге, суусаб адам хуюну башындан энишге къарагъанча, джутланыб къараб туруб:

— Къалай арысыз эгечим — деб таукел сордам.

«Биле тургъанлайынга нек сораса дегенча, ол менге джити къараб, тум къара кирпичлерин энишге къаблады. Мени соргъанымы терсми ангылады деген къоркъууда:

— Такси тутарыкъ эдим... эгечим... деб къошдум.

Тиширыу кёзлерин джерден алыб:

— Ии, Халит, кертн кёлюнг бламы сораса огъесе меними къозуйса? —деб мыдах ышарды.

Кесими атымы бу чырайлы тиширыуну эринлеринден сыбдырылыб чыкъгъанын эшитгенimde, бютеу саным ток ургъанча, къалтырады, алай а, не этдим да, эсима кишини тюшюралмадым.

Мени бу болумуму эслеген болур эди тиширыу:

— Мен сизни хоншугъума; Исмаилны къызыма, мен аллай бир тюрленген болурмамы, Халит?—деб, ышарылыргъа кюрешди, алай а бет тюрсюнюнден къайгъыны ызын джукълаталмады.

— Кеч, эгешчигим, кеч, сен тюрленмегенсе, уллу къыз болгъанса ансы, аны айтсанг а эртденли бери. Былай тур, мен бусагъат машина таба эсем, шыб деб джетейим, деб аны джууабын да сакъланмагъанлай, тири атлаб эшикке чыкъдым.

Иги кесекни булджуб, машина да табыб, автостанциягъа киргенimde, Зайнеб джангыз кеси тапчаннга джоппучукъ болуб олтуруб, сабийине эмчек сала тура эди. Эшик ачылгъанлай, хар несин тюзетиб секириб ёрте турду, алай а, эшикте учаргъа хазырланыб тургъан кёк «Волганы» эслеб, неден эсе да илгенгенча, эрлай мени таба къараб тохтады. Мен машинаны эшиклерин кенгине кериб, тиширыугъа къарадым. Зайнеб къалтыргъан ауаз бла:

— Мен мынга минерик тюлме...—деб тирелиб тохтады.

— Нек минмейсе, Зайнеб, туура юйюбюзню аллына элтиб тюшюрлюкдю, хайда, заман джокъду — деб, чемоданны машинаны артына элтиб салгъанымда, хар атламын ёлчелеб келиб, машинаны кыйырчыгына кесин бегитди.

«Волга», гыланч-мыланч айланган тар джолла бла къалын тубанны эки джарыб, алгъа сюзюлюб тебреди. Кёкле бла тирелген кириш къаялагъа ёрлеб, аланы деу санларын къучакъларына джыйыб баргъан болмаса, къара булутла чачылыр оноу этмейдиле.

Зайнеб да, мен да тынгылайбыз. Хар адам кесини сагъышын этеди. «Бу къалай къуджур тюбешиудю, мен бу къызчыкъны, маркъа къозучукъча, чартлаб айланган сагъатында кёре тургъанма, алай а бюгюн, быллай болумда кёрлюкме деб турмай эдим. Да не этериксе, заман адамланы къой, тауланы да тюрлендиреди, къара энди ана болуб, сабий кёлтюруб айланганына...»

Мен сагъышларымы бёлюб тегерекге къарайма, алай а тубандан сора джукъ да кёрмейме. Къайдан эсе да узакъдан эки джарыкъ джилтинчик чартлаб чыгъыб, къалын тубанны ичин джырыб, туура мени кез аллыма келиб тохтадыла. Была Зайнебни сабий заманында кёзлери эдиле. Олсагъатда ала, тау суучукъча, тегерекге чартлай, кёлюнде болгъан хар несин да, суучукъну тюбюнде ташлары кёрюннгенча, кёрюнуб туруучан эдиле, ала олсагъатда, ол тау суучукъча, сай эдиле. Энди уа кёресиз, ала тенгизча терен болгъандыла. Ичинде болгъан къайгъысын, тенгиз уалгъан кемени кесини теренинде джашыргъанча, джюрегинде джашырыб, рахат кетиб барады.

Машинагъа олтургъанлай, мени джюрегиме алгъын орнатылгъан сагъышла была эдиле. Зайнебни да энчи, сагъышлары болурла, не эсе да солууун къысха къысха ала, къойнундагъы сабийчигине джабышыб келеди. Ким биледи джазыу аны къайры быргъагъанын. Азмыдыла дуняда къыйынлыкъла. Насыбы болгъан адам болса, мен бу тиширыугъа быллай болумда тюберик болмаз эдим. «Тил тутуб буюгъуб тургъанны къой да, хапар сор»—деб джюрегим мени анга тебереди. Неден болса да сёз кёзгъаб, арабызда эртденли уюб келген шош-лукъну бузар муратда:

— Зайнеб, сакълагъан адамынг болуб, сен да айтыргъа уялыб, мен да ангыламай, алыб кетдим дейме, не эсе да сагъышлы кёрюнесе—деб, ёрге кёлтюрюле келиб, дагъыда туура биягъынлай таяныб олтурдум.

Зайнеб да, бираз орнундан алгъаракъ тебиб, агъачдан джонулуб этилгенча, тюппе-тюз аякъчыкъларын бир-бирине ачитхынчы къыса, онга башлагъан толу эринчиклерин бир-бирине джоппучукъ джыя:

— Огъай, Халит, кишини да сакъламай эдим, кесим алай бош...—деб андан сора джукъ айталмай, тирелиб къалды.

— Кёлюнге джукъ келмесин, машинагъа минерни аллы бла туракълагъан этген эдинг, аны ючюн сорама-деб, дагъыда не эсе да айтыргъа аузуму ача тебрегенлей-име тиширыуни тынгысыз халгъа киргенин эслеб, аны таба къарадым.

Аны эртденли саргъалыб тургъан къансыз бети кызара башлады. Узун къара кирпичкери джерге къабландыла, чыгъанагъа олтургъан адамча, тынгысыз болду, алай а джукъ айтмады. Андан сора иги кесекни аузун къысыб туруб, джукъусурагъан адамча:—Мен ол бол-

гъан ишден сора «Волгагъа», артыкъсыз да быллай кёк «Волгагъа», минмезге сёз берген эдим кеси кесиме — деб, терезеге мангылайын тиреди.

— Айыб этме, Зайнеб, «ол джолдан сора» деб неге айтханычгы айыралмайма, ол джолдадамы миннген эдик биз «Волгагъа»,—дегенимде башын терезеден бери алыб, мьдахлыкъ бла сейирсинмекликден толу кёзлерин менде тохтатыб, дагъыда мангылайын биягъы сууукъ терезеге тиреди. Зайнебни аузундан чыкъгъан исси тылпыуу, терезеге тёшелиб, къарагъан адам джукъ кёрмезча мутхуз этди...

Мен, аны юсюнден эртде огъуна эшитгенди деб тура кёре эдим, эшитмегениме ийнандыргъанымда, акъыр-тынчыкъ, суююмлю таууш бла хапарын башлады. Мен андан уялыуну, тартыныуну къоюб, ишни болгъаныча эркин, таукел айт деб тиледим. Мени тилегими къабыл этди этмеди эсе да билмейме, тиширыуну бу бушуулу хапарын джансыз акъ къагъытха тюшюreme.

* * *

... «Мен кесимме терс..—деб башлады Зайнеб хапарын. Бу ишни башлар ючюн кесини юсюнден элтген «Волганы», не бу иш ючюн мени харам этген атамы, не да болгъанны болмагъанны да бир бирине къошуб, къатышдырыб айланган хоншуланы терслемайме, кесимме терс,—деб Зайнеб бу сёзню экинчи кере кёлтюртюб айтды.

Ийых кюн эди. Юйде киши болмай, бирери бирер джары чачылыб, мен да, эртденнгиде чачым-башым да тозураб, верандада полланы джууа тургъанлайыма, эшик къагъылды. Сабийлени бири болур деген акъылда, белими ёрге тюзетмегенлей:

— Кел, кел къайсы эсенг да омакъланма да,—деб сансыз джууаб этгеним бла эшикни ачылгъаны тенг болду.

Эшикни ачхан адамны полгъа тюшген кёлеккесинден сабий болмагъанын эслеб, эрлай белими ёрге кёлтюрюб къарагъанымда, аскер кийимли бир субай джаш аллымда сюелиб тура. Асыры бек джунчугъандан, «не керекди сизге» —деб сорурну орнуна» келигиз, киригиз юйге» —деб, гузаба атлаб къонакъ юйню эшигин ачдым. Джаш джарыкъ эмда суююмлю ауазы бла:

— Сау бол, эгечим —деб сабыр, таукел атлаб, столну тегерегине тизилиб тургъан шиндиклени бирине олтурду. Ол да тынгылайды, мен да тынгылайма, ол да баш энишге, мен да баш энишге къарайбыз. Быллай болумгъа тюшюб, тынгылаб тургъандан суюмезим джокъ эди, кереклисин ары дженгилирек айтыб къорагъа эди, былай этиб тургъанлайыма атам келиб къалса, къалай этерикме—деген акъылда, асыры ашыкъгъандан эки къолуму бир-бирине ууа тургъанлайыма, джашны тауушу чыкъды:

— Да, эгечим, Магомет меннге быллай эгечи болгъанын сагъынмагъан эди—деб, табсызыракъмы айтыб ийдим дегенча, суююмлю ышарыб, хурджунундан сигаретин чыгъарды. Мен башымы азчыкъ ёрге кёлтюрюб:

— Тюз этгенди ол, мени Магомет деб къарнашым джокъду—деб энишге дженгиб тургъан кирпичклерими ёрге кёлтюрдюм.

— Бу Б... Исмаилны юйю болур?—деб, джаш дагъыда бир зат къоша башлагъанлай, кёлюме бу не эсе да мени бла безий турады,—деген акъыл келиб, сёзню дженгил тохтатыр ючюн:

— Бу Б... Исмаилны юйюдю, мен да аны кызыма,

алай а аны Магомет деб джашы джокъду, деб чорт кесдим.

Ол, къолуна алыб тургъан, къабындырылмагъан узун иничге сигаретин джылтырауукъ къагъыт бла чырмалгъан пачкасына салыб, акъыртынчыкъ ёрге турду. Андан сора иги кесекни мени таба сынаб къараб туруб:

— Айыб этме, эгешчигим, тилейме, аскерде биргеме къуллукъ этген тенгим бар эди атасыны аты, тукъуму сени атангы аты тукъумуча эди, аны ючюн келе келген эдим...—деб, картузун да кёзлерине тартаракъ кийиб, кёкюрек къангасын да алгъа чыгъарыб, белибауун тюзете чыгъыб кетди». Аны аякъ тауушлары джутулуб бошагъандан сора эсеме, бизден сора да алай тукъуму аты болгъан киши болгъаны, аны аскерде Магомет деген джашы болгъаны тюшюб, эшикге чартлаб чыгъыб ызындан чабарча болдум, алай а ол къарамдан ташайгъан эди. Ол кетгенинде, санларым не эсе да сууукъсураб, джюрегиме бушуу кирди...

Ол кюнню эртденбласында, туура ол кюнча эртденнгиде, эшикге чыкъгъанлайыма, биягъы джашны туура юйбюзню къаты бла озуб баргъанын эслеб, юйге гузаба кирдим. Терезеден къараб, аны ары бла бери тынгысыз бара тургъанын кёргенимде, аллына чабыб чыгъыб:

«Кеч, къарнашым, ол джолда асыры терсине джууаб этгеним ючюн, сен излеген юй башха болгъаны артда эсеме тюшген эди.» —деб ызыма къачарча бир болдум, алай а сёзчю адамланы ауузларына тюшюб, кесими джыртдырмайым деген къоркъууда аякъларыма бугъоу салдым.

Экинчи, ючюнчю кюнде да ары бла бери къызыу джю-

рюб, бизни юй таба ачыулу къарай, ёрге озуб баргъан бир таксини кёлу бла силкиб, тохтатыб, ичине киргени бла сыбызгысын таралтыб, кёзден думп болду. Ол мешинаны тауушу иги кесек заманны кёулагъымдан кетмей турду...

Тамбласыны экинчи, ючюнчю кюнюнде биягъы мен терезеден кёз алмай, къарагъанлай турдум, алай а джашны эслемедим. Не эсе да санларымы мыдахлыкъ хорлады. Бютеу бюгюннге дери джашаб келген джылларымы аны бла тюбешген джангыз кюнюме ауушдурурча бир куджур болумгъа кирдим. Аны кыйда джашагъанын билсем, ол бизни юйню къаты бла ары бери барыб тургъанча, мен да аланы юйню къаты бла ары бери джорюб туругъа огъайым болмазча болдум...

Не сейир болгъанын билмейме, башха кызла хапар айтсала, хаман суйгенлерин тюшлеринде кёрюб тургъанларыны юсюнден билдириучен эдиле. Джазыу мени ол джубанчдан да кёруу кёйгъанды. Джангыз джууургъан тюбуне быстырылыб, къарангыда дженгил дженгил солусам бетиме аны тылпыуу джетгенча, санларым дыгъы-дыгъы эте эдиле. Бир-бирде джата-джата эригиб, кече арасында кёзюмю ачыб тегерегиме къарасам,, аны (ол джашны атын олсагъатда билмей эдим) джилтин ата тургъан эки ёткюр кёзюн, кёкюрегинде знакларыны джылтырагъанларын, кёубас белибауунда бешмюйюш джулдузну джаннганын эслегенча болуб, кьоркъа-кьоркъа эки кёлуму джайыб, барыб чыракъны джандырыучан эдим. Артда джылтырагъанла не шифонерни кюзгюсю, не терезеге тюшген айны джарыгъы неда приемник болуб чыгъыб, кеси кесиме уруша, келиб биягъы мен орунга кёмюлюучен эдим.

Арадан кюнле кетдиле. Заманны озгъаны мени анга

деген талпыууму бекден бек, джарыкъдан джарыкъ джандырған болмаса, чыртдан да сериуюн этер оноу этмеди.

Бир кюн, ашхам заманда, кесими отоуума кириб, журналлагъа, газетлеге къарай турғанлайыма, эшик къысха ачылыб, ызы бла мор къатапа эшик джабыулагъа къатыша, хоншу къызчыгъыбыз кириб келиб, бир къагъытчыкъны къолума тутдурду, да, мен аны къайгъылы болуб джукъ соргъунчу, чыгъыб кетди.

Мени джюрегим, экзамен берирге билет алыб, ичинде уа къаллай соруула болгъанын алкъын билмеген адамны джюрегича, дженгил тебе, къалтырагъан бармакъларым бла къагъытны ичин ачдым. Окъуб тебре генимде, мени джангыз бармакъларым къалтыраб къалмай, тобукъларым, кёкюрегим, имбашларым бирден къалтырадыла.

Қагъытны ол джаш джазгъан эди, киши кёзден ташаракъ джерге, Қъобанны бойнуна бир кесек заманчыкъгъа келиб къайтырымы тилеб джазгъан эди. Қаллайла къуралгъанымы билмейме, эрлай юсюмю, башымы тюзетиб, эшик таба атлагъанлайыма, эсиме, атамы эшикге кесим джангыз кече къой, кюндюз да иймеучюсю шаркъ деб тюшюб, ызы бла аны хыны къарамлы деу санлары аллыма тауча суюлдиле. Мен иги кесекни не этерге билмей армау болуб туруб, аллыма таукел атлагъанымда, атамы кёлеккеси да артха атлады. Мен не къадар алгъа къызыу барсам, ол да артха ол къадар къызыу джюрюй келиб, ахырында кёзюмден думп болду.

Айтылгъан джерге джуукълашханымда, къайдан эсе да бир къара кёлекке чартлаб чыгъыб, мени таба

тебреди. Мен тохтадым. Мен тохтагъанымда, кёлекке да тохтаб, дагъыда жангыдан къарангы кечени кенг ёшюню бла джарыб келиб, туура аллыма сюелди. Мен анга акъырынчыкъ сюзюлюб къарадым. Юсюнде, къарангы кечеча, къаб къара костюму, жангы тюшген акъ къарча, чыммакъ кёлеги, биягъынлай сюйюмлю ыша - рыб тургъан сабыр кёзлери...

Джукъ да айтхынчы, эрлай келиб, эки кёолу бла да, бирден мени къызыб тургъан кёолуму къысханында, джюрегим не эсе да бир къуджурла этиб, кесим да билмей тургъанлайыма, башым тегерек айланыб, мангылайым барыб аны кенг ёшюнюне тийди. Аны джюреги, чарсха чапхан атны аякъ тауушларыча, дженгил-дженгил ура келиб, кёолуму ычхындырды. Къалтырай тургъан эки имбашыма тийген эки джылы эмда джумшакъ затдан илгениб, артыма къачаргъа умут этдим, алай а, артымда къабыргъа сюелиб тургъанча болуб, джукъгъа къымылдаялмадым. Аны отча къызгъан эринлери мени таба джууукълашдыла...

Зайнеб бу сёзю аитыб бошар-бошамаз, кёк, эки тауну бир-бирине ургъанча, дюнжордеб, ызы бла отлу къамчисин чакъдырды. Ол айта тургъан хапарынданмы илгенди, огъесе кёкню чартлагъанынданмы илгенди да башын дженгил огъуна терезе таба буруб, тынгылаймыса дегенча мени таба джити къарады. Мен ышарылдым.

Биягъы джауум геджебсиниб, узун ингичге бармакълары бла биягъы терезени туюб тебреди... Зайнеб кёйнунда татлы джукълаб тургъан сабийчигине кёзлерин мыдах джетдире, хапарына кёчдю.

Айтханымча, аны эринлери мени таба узала келиб, кёолларым бла кёкюрегинден акъыртынчыкъ теберге-

нимде, ызына джалладыла. Мен аны кѳучагъындан ыч-
хыныб бара-бара, аны джут эринлери нелени эсе да шы-
бырдадыла. Мен джукъ ангыламагъаным себебли
джууаб кѳайтармадым. Ол бери чыгъыб тургъан кѳкю-
рек кѳангасын ичине джыйыб, сигаретин кѳабындыр-
гъаны бла узакъдан мотор таууш чыгъыб, бир маши-
на (туура ма биз миниб келген машинача) шыб деб
кѳатыбызгъа келиб тохтады. Мен кѳоркѳаракъ болуб,
ызыма кѳачар умут этгенликге, санларым кѳыйыл-
гъандыла да кѳалгъандыла. Мени ол халымы эслеген
болур эди, джаш ышарылыб, биягъы сабыр ауазы бла:

— Кѳоркѳма, Зайнеб, мени машинамды, кѳарангыда
ким кѳрлюкдю, мин, юйюгюзге джууукъгъа элтейим—
деб, билегимден акъырынчыкъ тутуб, эшиклери кенгине
керилиб тургъан «Волга» таба атлады. Мени аузум
«Огъай, огъай» деб сарнай тургъанлыкъгъа, аякълары-
ма айтханымы этдиралмай, барыб олтурдум. Ол мени
кѳатыма кѳысылыб, кѳолу бла сол билегимден тутду.

— Мен тѳегерегиме кѳарамагъанлайыма, джюрегим,
юйге джетиб озуб баргъаныбызны сезиб:

— Тохтагъыз, тохтагъыз—деб кѳычырыкъдан алыб
тѳбрегенлейиме, джаш аузумдан акъыртынчыкъ кѳы-
сыб, бир кесекден эрлай бошлаб: — «Кеч мени. Алайсыз
мадарым джокъ эди»—деб шыбырдагъаны бла эринле-
риме бир исси зат тийди. Мен, кѳойнума от тѳшгенча,
кѳычырыкъ этиб, башымы бир джанына тартдым, аны
ючюн джукъ тюрленмеди. Андан сора кѳарыусуз болуб,
энди мен сеникиме, не сѳйсенг да эт юйюме кѳайтарма
ансы дегенча, кѳзлерине джыламсыраб кѳараб, кенг
ѳшюнѳне башымы салдым. Ол кѳзюуде дуния меннге
башха болуб кѳрѳндю. Атам- анам, джууукъларым-

тэнглерим да, бизни алыб баргъан шофер да, бютеу дунияны юсюнде болгъан адамла барысы да унутулуб, эсимде джангыз бу адам, мен кёкюрегине башымы салыб баргъан адам, къалыб кетди...

Бу сёзледен сора Зайнеб ауур ахсыныб, сен бу те-ли хапаргъа къалай тынгылаб бараса, налат бериб, эшикге сюрюб къыстамай, дегенча аккыллы кёз бла къараб, пил сюекден джонулуб этилгенча, тюппе тюз чыммакъ бармакълары бла мангылайын сылай:

— Къой, Халит, тилейме мындан арысын айталмай-мъ деб терезеге битди.

— Джолубуз алкъын узакъды—башлагъандан ары бошаб къой, иги эгечимча, мен джаратылгъанлы тиши-рыуну кеси аузундан, болумну да джюрекден болгъан затны да джашырмай былай тюз суратлагъан хапар эшитмегенме—деб, андан сора да кёл берген талай сёз айтханымда:

— Да, Халит, муну мен джашырырча джугъу джокъду. Элде бу ишни юсюнден кёб хапар джюрюген-д'и. Башы ачыкъ къара суугъа джауум кюн таш да, а т'яач да, зыгъыр да, джангур да тюшюб, башы тюрбуне айландыргъанча, бу хапаргъа да адамла, не суйселе аны къошуб, суйгенлерича этгендиле. Мен джукъ да айтмагъанма. Ким биледи, бу джол джашырмагъанлай тюзюн айтыб чыкъсам, джюрегиме бир кесек асуу болурму эди деген акъылдама.

Зайнеб бу сёзледен сора, сен да тюзюн билсенг, эл-де джайылыб бошагъан джалгъан хапарны тамырына от тыгъаргъа болушурса дегенча мени кёзлериме джит-ти къарады.

Мен бу мыдах кёзлени не бла джарытыргъа билмей:

— Да, Зайнеб, эгешчигим, къыйналма, боллукъ бол-

гъанды. Мындан ары сакъ бол ансы,—«бир джангыл-гъанны аллах да кечеди» — дейдиле. Къара сууну башы ачыкъ болгъаны ючюн а хата джокъду. Джангурдан сора ол сюзюлюб, ариу болучанды, энди хапарынга кѣч—деб ышарылыргъа кюрешдим.

...Джолну джол узуну джашны аузундан чыкъгъан иги умутлагъа кѣмюлюб туруб, ахырында мен да кѣлюме келген бир затны айта башлагъанлайыма, машина тохтады.

— Зайнеб, джаным, кѣч, башха къарыуум къалмагъан эди да джюрегими буйругъуна тынгалаб, сени бу шахаргъа алыб келгенме, кел бир кесек айланайыкъ, олтурайыкъ, сѣлешейик энди—деб акъыртынчыкъ кѣолумдан тутуб, тышына чыгъарды. Мен этген ишме кеси-кесимден кѣлюм чыгъыб, анга хыны къараргъа кюрешдим, алай а ол биягъынлай сюйюмлю ышаргъанында, бетиме джукъа джайылгъан хынылыкъ ыз эриб, къайры эсе да тас болду.

Шахарны джулдузлача джаннган чыракълары, адамланы джарыкъ тюрсюнлери, тѣгерекде тохтаусуз согъулгъан ариу тартыула мени джюрегими, джауумну ызындан кюн тийгенча, джарытыб, къууанч сезимлеге бѣледиле. Ол меннге ары бери барабыз деб джукъ айтмагъанлай, бир кѣк къызыл джаннган мийик юйге алыб кирди. Шышаланы зынгырдагъанларын, эсирген адамланы къычырыкъларын, тютюн ийислерин эслеб, чыгъыб кетейик былайдан деб кюрешдим. Алай а ол:

— Биз адам тюлбюзю, Зайнеб, джаным, адамлагъа ишлеген джарыкъ юйге кириб бир шыша чагъырны юсюнде бир бири акъылыбызгъа тынгыламай—деб, тѣгерегине ехтем кѣз бла къарай терезени тюбюнде ариуджыйылыб, джылтырай тургъан алаша столчукъгъа

алыб келиб олтуртду. Бир кесекден шапа бизни столу-бузну тюрлю-тюрлю хантладан, алтын суу джалатыл-гъан мияла сауутладан, кюмюш башлы чагъыр шыша-ладан толтурду. «Ах, къайдан келдим!... Бусагъатда мени джууукъларымдан, неда танышларымдан биреу кириб келсе, не этерикме... Къайдан келдим, бу худжу джерге, къалай чыгъайым ансы, къара къачууну бер-лик эдим юйге»—деген сагъышла юсюмю теблейдиле.

Ол мени бу акъылымы билгенча:

— Нек салкъынса, Зайнеб, кимден тартынаса, бери бу заманда къарачай адам келлик тюрлю. Ариу кирсе да, кимни не иши барды., Эки къобан къошулуб тенгизге къуюлгъанча, экибиз да бир бирибизге къошулуб тенгизча уллу джашауга саркъаргъа излейбиз. Насыб ючюн, экибиз толу юйдеги болуб рахат джашар ючюн, дуняда эм багъалы зат—сюймекликни сыйы ючюн—деб узун аякълы мияла сауутчукъну къолума туттурду.

Бир кесекден джашау меннге энтда бир тюрлю болуб кърюндю. Ол шиндигин меннге джууукъ тартыб, бетин бетиме джетдире, дуняда не ариу, не багъалы сѣз бар эсе барын джыйыб, къулагъыма къуяды. Мен тюшюмдеча бир джарыкъ халгъа батыб тынгылайма.

Аны къалын къара къашларыны тюбюнден тынгысыз къарагъан джилтин кѣзлери, сѣлешген сагъатда артыкъсыз да бек тюрлениучю къызылдым толу эринлери, бетине ѳлчелениб ишленген тюз ариу бурну, джылтырагъан къара толкъун чачы, ичгенинде къызыл ургъан нюрлю бети—къысхасы, аны хар къымылдагъаны хар аузундан чыкъгъан сѣзю меннге, энди алгъындан да ариу болуб кърюндю.

Ол кесине уллу рюмкаланы бирин чагъырдан топпа

толу этиб энди сени кысмайма сюйгенингча эт—деб, акъыртынчыкъ сюзюб ичиб бошаб, эки эринин бир-бирине къаты кысыб, джукъ да къабмагъанлай, сигаретге узалды. Андан сора эки аягъын да бир-бирини юсюне салыб, бир зат айта башлагъанлай, оркестрни тауушун эшитиб, меннге да, «кеч бир минутха» деб къолу бла кёргюзте, барыб аланы бирини къулагъына бир затны шыбырдаб, ызына айланды. Ол тюгел орнуна келиб олтургъунчу, ызындан «Миннги тауну» тартыуу джетиб, ресторанны ичин ариу макъамдан толтурду. Хар джерден, адамла тюрю-тюрю тауушла чыгъара, секириб къобуб, тебсерге мыллык атдыла.

— Бу бизни юйлениу тоюбузну аллы болсун, Зайнеб, не кыйналсанг да, бучукъну тартарыкъса—деб къолума рюмкачыкъны узатды. Мен ол адамны кёзбауу джокъ эсе билмейме, кеси-кесиме огъай деб кычырыкъ эте тургъанлайыма, аны кёзлерине кёзюмю кыйыры джетгенлей, къолум ёрге кёлтюрюлюб рюмканы аузума элтдим.

Бу джол бети кызыл киби кёрюннгенликге, ичген затым бир ачы татыу этиб ичими кыздырыб тебреди. Энди тынгылагъаным болду, мен да бир затла айтайым ансы, тынгылаб тургъан бир бирде акъылсызлыкъгъа саналады деген мурат бла, кеси-кесиме кёл бере тургъанлайыма, бир джаш къатыма сюелиб, тепсерге эркинлик бер дегенча, бир къуджур белги кёргюздю. Мен джукъ айтхынчы, мени алыб келген джаш:

— Бусагъатда ол бош тюлдю, тенгим,—деб кысха джууаб этиб, анга да къарамагъанлай, сёлешеб тебреди:

— Сен, Зайнеб, джашагъан элинги төрт къабыргъасы бла ол кийик къаяладан сора джукъ кёрмегенсе. Адамгъа джашлыкъ бир кере бериледи, аны не къадар

джарыкъ, не къадар хайырлы ашыра билирге, керекди. Тюрсюнюнг ариуча,, джашауунг да ариу болургъа керекди, къарачын бир тегерекге, былайда сенден ариу тиширыу бармыды?—деб дуняда кезге эм багъалы азыкъ—ариулукъ ючюн—деб дагъыда нелени эседа айтыргъа тауушун къатыдан къаты чыгъара тебрегенлей:

— Сизни кызыгъыз бла тебсерге эркин этигиз — деб, ол биягъында келген джаш бла олтуруб тургъанланы бири аны къатына сюелди. Мен салкъын болдум.

— Бир кере айтханма боллукъ тюлдю деб ангылай эсенг—деб ачыулу къараб, рюмкасын меникине джетдире — «Ариулукъ ючюн» — деб ичине джутуб бошаргъа, дагъыда биреу ол тилек бла келди.

Бу джол экибиз да сан этмей, ишибизни эте тургъаныбыз ачыу тийген болур эди:

— Эй, тебсерге кел дейме да, сен аманнга!—деб билегимден хыны тартды. Аңымы эследи, къатымдагъы секириб ёрге туруб, эсиргенлик бла ачыудан эки кезю алас-булас кёре тургъан мазаллы джашны хамхотуна къол аязы бла къакъды. Не эсе да бирлени дыгъырдай. рюмкаланы кёкге кёлтюрюб тургъан тенгле, къайдан эсе да чортлаб келиб столларына аугъан «тамадаларын» эслеб, сескекли болуб секиришиб турдула.

Мен кычырыкъ этиб, кёзлерими джабдым. Миялала, зынгырдаб, столла, шиндикле селешдиле..«Милиция, милиция»—деген кычырыкъланы эшитиб;

«Ах, мен джарлы, союбму къойдула бир-бирлерин, — деб кычырыкъ этиб ёрге тургъанымда, экеулен полгъа сойланыб, къанаты сыннган гёбелекке учаргъа термилгенча, ёрге турургъа термиле, экеулен да, балалары ана къушну тюбуне джыйылгъанча, аны деу къучагъына джыйылыб тура эдиле. Ол мени сейирсиннген кёзлериме тюртюлюб, «къоркъма» дегенча эки къашын кенги-

не кериб, «тутмакъдагъыланы» бош этди. Ала, темирча къысхан эки тулпар билекден ычхыннганларында, тентирей-тентирей барыб, джыгъылыб тургъанланы аякъ юсюне сюерге, тёрт-беш къызыл кийиннген адам эшикден гузаба кириб тегерекге къарадыла.

«Ах, мен джазыкъ, алыб кетедиле» — деб, джюрек-сий болуб тургъанлайыма, ала ол тёртюсюню аллына барыб сюелиб, нелени эсе да айтыб къыджырай, алларына сюрюб эшикге чыгъыб кетдиле.

Ала къорагъанлай, официантка джетиб:

— Иги этдигиз, алагъа ма алай керек эди, хар кюн сайын келиб халкъны бездириб турадыла, — деб, аллыбызгъа бир затланы салды.

Къатымдагъы:

— Кечигиз, мен заказ бермегенме дегенинде, «Ма ол столдан» деб, къыйыр сюремде тиширыуу бла олтуруб бизни таба къараб, ышарыб тургъан бир мыйыкълы кишини кёргюздю.

Официантканы:

— Бу хулиганла алагъа да тынчлыкъ бермеген эдиле, сени ол джигитлигинге джюреги разы болуб, сый бергенлигиди—дегенин эшитиб, джаш таукел ауазы бла:

— Алагъа, бери келтиргенигизча эки элтигиз — деб мени таба дженгил бурулду:

— Кеч, Зайнеб, ёмюрюмде быллай дженгиллик биринчи кере этеме. Сени мёлек къолунга хылымылы къолун джетдиргенинде тёзюб къоялмадым,—деб джангы кирген сагъатындача, суююмлю ышарды. Андан сора: «хар неда унутулур ючюн» деб табсыз айтыбмы джибердим дегенча тохтаб туруб, суюмекликден башханы бары да унутулур ючюн деб къошду.

Мен андан сора татлы умутлагъа белениб, экинчи къаршчылыкъ кѣргюзмегенлей, аны хар тилегин къабыл этиб бардым...

...Терезеден узалгъан кюн таякъла кѣзлерими ачдырдыла. «Ах, мен джазыкъ, къайдама? Бизни юйюбюзню башында быллай оюула джокъ эдиле да. Ауруу юйде болурмамы?! Тохта... Ёрге бир турайым». Турургъа излейме, санларым тутмайдыла. Нем ауруйду, билмейме. Бир кесекден, тюненеги болум «шаркъ» деб эсиме тюшюб, санларымы титиретди. Безгекли адамча къалтырай, кюрешиб ёрге сюелдим. Кюзгюге къарайма. Бетим, замансызлай джерге тюшген чапракъча, саргъалгъанды, эринлерим мууал болгъандыла. Тѣгерекге къарай барыб столда бир къагъытны эследим... Кѣзлеримден ачы джыламукъла къайнаб чыгъыб, джансыз къагъытны юсюне мухур басадыла. Окъуйма.

«Зайнеб, джаным!

Бир татлы джукълаб тура эдинг да, уятыб къояма деб къоркъгъандан, аягъымы бурну бла джюрюй, эшикге чыгъыб барама. Уянсанг къайгъы этме, бусагъат джетдим.

Азрет».

Мен, бир кесек эс джыйыб, кийинирге кюреше тургъанлайыма, эшик хыны къагъылыб, мен «кир» дегинчи да тѣзалмай, бир тиширыу кириб келди. Тѣгерекгине эрши къараб, киши кѣрмегенинде:

— Къызчыкъ, юйню бош этерге керекди, квартирантла келиб сакълаб турадыла, къайдады кеси да, юйню бир кечеге алама деб кюн кюнорта болгъанында да сакълатыбмы турлукъду?! — деб, мен аузуму ачыб, джукъ айтхынчы, дженгил юйню бош этигиз, — деб, чыгъыб кетди.

«Ах не этейим, бу болумум бла къайры кирейим, энди ол келсе, къайда табарыкъды мени» деб, бушуудан чачымы, башымы джырта, эшикге чыгъыб, тегерегиме къарадым. Киши джокъ.

Къайдан эсе да джюрегими теренинден, «алдаб кетди сени» — деб, бир тунакы таууш чыкъды.

Мындан эсе мылы топракълы къарангы къабырны сайлаб, кесиме аджал излей, темир джол таба атлаб тебрегенлейиме. «Адамгъа ийнаныргъа керекди, ол сени атыб кетмегенди, келликди», — деген дагъыда бир кючлю таууш къулагъымы сангсытыб, шахар таба айландырды.

Шахарны кенг орамларына сыйынмай, тегюле-чачыла баргъан къалын чегетча, адамлары бары бирден меннге ирият бере тургъанча кёрюнедиле. Мен аланы бетлерин кёрмейме, кюн джылы, сууукъ эсе да сезмейме. Барама, барама...

Бир заманда биреу мени атымы айтыб кычыргъанча болду. Мен илгениб, тургъан джеримде, сынташ кирик, къатдым. Кимди бу?.. Ах, анам болурму?! Огъай, башха ауазды. Юч-тёрт къарачай тиширыу тегерегимден басыныб:

— Зайнеб, къайдаса джанынга? Сени излеб тюненели бери атанг бла къарнашынгы джетмеген джерлери, кирмеген тешиклери джокъду. Кесинги да бетинг къутунг да нек кетгенди? Хайда кел, — деб ызыма айландырдыла. Мен кесими джыяргъа кюрешеме, алай а къатынланы сорууларына джууаб эталмайма, джолда не айта баргъанларын да эштмейме. Мени эсим да, къаным да, джаным да ол адам бла бирге кетгенди.

Къаллайла джетгеними билмейме. Ол тиширыулары, биргелерине кюшулуб, юнге джетдим. Неди амал,

кирир кирмез анамы къарт тобукъларына насыбсыз башымы салыб, хотасыны аллын тузлу джыламукъла бла кюйдюре, ишни болумун айтдым. Мен башымы кѣлтюрюб анамы кѣрелмейме. Аны не халгъа киргенин де билмейме. Джангыз башымы сылагъан сагъатында, арыкъ бармакъларыны къалтырагъанларын сеземе...

Эшик хыны ачылыб, ауур атлагъан аякъ тауушла эшитилдиле. Мен башымы анамы тобукъларындан кѣлтюрмегенлей, атамы киргенин, аякъ тауушларындан таныб, солуусуз болдум. Мени бу болумуму сезген анам, атамы хыны бетинден къоркъгъан болур эди, мени кѣкюрегине къатыдан къаты кысды.

Бир кесекни юйню ичин тынчлыкъ бийлеб, туруб, андан сора тюбюмде полну къангалары люуюлдеб башладыла. Атамы сингирли къоллары мени назик билегиме джетиб, ёрге сюеди. Мен сюелеме, тентирейме, титирейме. Кесим ёсдюргенме, кесим къоратама! — дегенча атам анама къарайды. Анам сарнайды. Қарнашым, кѣмюрча къаралыб, тургъан джеринде, темир тиреуча, къатханды. Мен кесими ёлюмге хазырлайма. Атам иги кесекни солуусуз болуб туруб, онг къолун ёрге кѣлтюрмегенлей, анам кычырыкъдан алыб, кесини ауур санлары бла мени гюнахлы этими джабды. Олсагъатда атамы бармакъларындан бир джылтырагъан зат ычхыныб, уюб тургъан шошлукъну эки сылыб, зынгырдай джерге чанчылды...

Зайнеб былайгъа джетгенинде, энди мындан сора не айтырыкъма дагъыда бир сѣлеширге кюн чыгъар дегенча мени таба къарады.

Мен да, тегерегиме кѣз джетдириб, юйге джууукълашханыбызны эслегенимде:

— Мешинаны ызына къайтарыб, дагъыда бери сююрге керек эди, хапарынгы артына дери тынгыларча, —

деб Зайнебни бетине тынгысыз кёз бла къарадым. Зайнеб джукъ айтмады. Биз машинадан тюшер-тюшмез, къайдан эсе да маскечик чартлаб чыгыб, акъырынчыкъ къансый, Зайнебни аякъ тюбуне чулгъанды. Олсагъатда аны эсине не тюшгенин билмейме, маскечикни башын сылай къатыш-къутуш джюзюб айланган къара булутлагъа кёзюн чыракъ ийди.

Андан сора меннге айланыб:

— Мен гитчечик заманымда, ма туура ма бу джерчикге сюелиб, тюрлю-тюрлю татлы умутлагъа бёлениб, кёкге къараб кёб туруучан эдим. Олсагъатда кёк былай сыфатсыз тюл эди. Джулдузланы бары кёзлерин джандырыб, меннге къараб туруучан эдиле.

Аланы ичлеринде мен бир джулдузну айырыб бек сыйюучен эдим. Ол джулдузчукну кёрюрге бек термилеме. Ах, булутла, булутла... — деб теренден къарагъан мыдах кёзлерин меннге тиреди.

— Алкъын ачыкъ кечеле аллыбызда кёбдюле, Зайнеб, тамбла огъунакъ кёрюрсе сен ол джулдузунгу — деб мен кёл этерге кюрешдим.

— Огъай, Халит, ол джулдуз эртде огъунакъ джукъланганчады, энди, ариу джукъланмагъан эсе да, алгынча джарыкъ джаналлыкъ тюлдю. Джулдузланы бары да сени ююн джансынла, сау къал, насыблы бол — деб Зайнеб, акъырын атлаб, кёзден ташайды. Мен, юйге келиб джатханлыкъгъа, кёзлерим кысылыр оноу этмедиле.

Сагъышла, сагъышла! Нек ёчюкгенсиз сиз меннге былай. Мен къойчума, сиз да къойларымсыз. Сюрюучю къойларын суйген джары сюргенча, мен да сизни, сагъышла, суйген джериме сюреме, алай а джюрегимден узакъ кыстаялмайма. Ала ачдыла, джутланыб джюрек къанымы эмедиле.

Мен, тереземи ачыб, узакъгъа къарайма. Гитче сабийчик, анасыны къойнунда джукълагъанча, мени туугъан элим, къарт таулары къоюнларына къысылыб, рахат джукълайды. Аланы, таулары, джити башларын, сууукъ джелле джалайдыла. Дунияда хар неда бир джары ашыгъады. Джангыз сиз, сиз ёхтем таула, бир джары да ашыкъмайсыз. Ким биледи, ауур сапларыгъызны кёлтюрюб, джукъгъа къымылдаялмай болурсыз....

Мен а, Зайнебни хапарыны аягъын эшитир ючюн, атарыкъ тангны аллын сакълайма.

Байрамукуланы Нина

КЪУЛИЛЛАНЫ КЪАЙСЫННЫ ТВОРЧЕСТВОСУНУ РЕАЛИЗМГЕ КЕЛГЕНИ

Къарачай-Малкъар поэзия эм ёсюу джоллары бла анга ушагъан джаш поэзияла бюгюнлюкде иги кесек кёлтюрюлгендиле. Бу джыллагъа, бу заманны излеми-не (заман кеси берген, ёсюуге дараджа болгъан затлагъа, болумгъа) кёре уа бек артха къаладыла.¹ Былайда баш тыйгъычланы бири: поэтлени тамада эм ортанчы тёлюлерини кёбюсю 20—30-чу джылланы стилинден бошланмагъан огъай, ол стилни байракъ этедиле, аны суратлау чемерликни «школуна» санайдыла. Аланы ызларындан, алагъа къараб, литературагъа джангы кире башлагъан джаш поэтлени да кёбю бу стилде джазыб тебрейдиле. Былайда айырыб чертилирге кереклиси: сёз бир талай поэтни къарыусуз, бир-бирлерини уа иги джазгъанларында тюлдю, литератураны, поэтни реализмге келгенини юсюнденди.

Ол джаны бла бу литературалада бизни заманыбызда, гитчеде, уллуду деб къарамай, къайсы литература-

¹ Ол болумну юсюнден биз алгъаракъ джазгъан эдик: Байрамукуланы Н. Назму бла джазсала... Ставрополь китаб издательствону Къарачай-Черкес бёлюмю, 1968, 9—38 бетле.

ны да миллет областлы чеклени тарлыгындан чыгыб, чемерлиги бла бютеусоюз, бютеудуния литературалагъа къошулургъа амалы болгъанына шагъатлыкъ этген джазыучула бардыла. Аланы бири белгили малкъар поэт, РСФСР-ни Кърал премиясыны лауреаты, Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Къулийланы Къайсынды. Аны творчествосуну ёсюу джолу гитче миллетлени поэзияларыны да ёсер мадары болгъанына юлгюдю; аны творчествосун тинтмеклик бу литературагъа амалсыз керекли затды.

«Аламат малкъар поэт К. Кулиев. Керти таулу эм керти поэзия...»² Бу афоризм кибик таб айтыуну А. Фадеев кесини хурджун китабчыгында къойгъанды. Ол 1943 джылны май айында болгъан эди. Къулийланы Къайсын, къазауат этгени бла бирге «керти малкъарлы» эм интернационал поэт болуб бегий баргъанды.

Литератураны миллет формасы литературоведениеде эм критикада дискуссиялы сорууланы бириди. Биз дискуссияны теренине кирлик тюлбюз, бу статьяны борчларына ол зат кирмейди. Алай а бизге ол дискуссиялы сорууда Къулий ууну творчествосу да бир юлгю болгъанын чертерге керекди: аны миллет формасы бла бютеусоюз магъаналылыгы былай болсун дерчады.

Къулий ууну творчествосунда миллетлени шохлукъларыны, юсюнден (бизни къралны миллетлерини огъай, саулай дуняны миллетлерини да) назмула, къуру малкъар, Кавказ темалагъа джазылгъан эм «ёмюрлюк» темалагъа джазылгъан назмула бардыла. Аланы бирбирлеринде миллетни юй турмуш адетлери, туугъан

¹ А. Фадеев, собр. соч., т. 5. М., 1961, стр. 179.

джерини пейзажи, фольклор мотивле дагъыда аны ки-
бик миллет форманы шартлары кёбдюле; бир-бирлерин-
де миллет формадан тышына ачыкъ кёрюннген шарт-
ла болмагъаннга ушайды. Алай а аны иги чыгъармала-
рыны хар биринде да керти таулу барды, алада област-
ны тар чеклеринден чыкъмакълыкъны, керти поэзияны
кёресе.

Къулий ууну творчествосунда миллет форма деген
зат, лирика ойлауну кеси кибик, формагъа, магъана-
гъа юлешинмеген, бир-биринден айырыргъа болмагъан
назик системады. А. Тарковский Къулийланы Къайсын-
ны поэзиясында миллет форманы хакъында хар ким
«юренчек болгъан» шартланы табмагъаны бошуна тю-
дю. «Мен анда гитче миллетлени поэзияларына джо-
лукъсакъ тюртюлюучю тар чекли, областны тышына
чыкъмагъан «местный колорит» деген затны изледим.
Аллай зат табмадым. Не ючюн десенг, Къулийланы
Къайсынны назмулары керти поэзиядыла. Къулийланы
Къайсын гитче халкъны бютеудуния поэзияны болуму-
на джетген поэтиди. Къулийланы Къайсын назмула-
рында кесини халкъыны атындан сёлешеди. Ол саулай
дунияны да поэтиди. Адам ууну бек кёбю мында ке-
сини тылмачын табханды.¹

Бу акъылны кёбле бир аууздан айтадыла.

Е. Книпович Къулийланы Къайсынны юсунден
бизни къралны «бютеудуния магъаналылыкъгъа джет-
ген» поэтлерини бири болгъанын айтады. «Джашауну
теренине къарай билмекликлери бла... бу поэтле бек
уллу масштаблы поэтле боладыла».²

¹ Мастера перевода о нашем Кайсыне Кулиеве. «Кабардино-
Балкарская правда», 4 апр. 1965 г.

² Иванов. Жизнь вырывается в книги. «Вопросы литературы»,
1965, — 2 стр. 15.

Поэтни назмуларын келтире, хар назмуну юсюнден хама «былайда Къулий улу саулай кёрюнеди», — дейдиле. Керти да ол назмуланы хар бири терен оюмлуду; алада поэтни джашаугъа сууукъ кёз бла къарамагъанын, джашауну не «кесек» заты да анга уллу магъаналы болгъанын, аны къызыу джюреклилиги бла бирча, шош, терен сагъышлы болгъанын, сезимлерини кенг, бек кёб тюрю аузлылыкъларын кёребиз.

Поэтлик оюмну эркинлиги, аккылсыз, туура болгъаны Къулий улуну поэзиясыны эм ачыкъ кёрюннген шартларыны бириди.

«Къулий улуну юсюнден джазгъан кыйынды эм сейирди. — деб тюз чертеди критик И. Гринберг. Тынчы эм кыйынды дерге боллукъду. Тынч болгъаны аны ючюндю, — оппонент табарыкъ тюлсе: Къулийланы Къайсынны назмуларын джаратмагъан бир адам кёрмегенме. Аны бла бирге Къулийланы Къайсынны юсюнден айтхан эм джазгъан бек кыйынды, не ючюндесенг, аллай иги, аллай халал багъа бериуню кёргенингден сора Къулийланы Къайсынны назмуларын окъусанг, окъуучуну кёлюнде ол бай, ол халал, кёб тюрю сезимлени туудургъан назмулада не затды деб, аны белгилерге сюесе».¹

Ол «зат» бек кёб тюрю уллу эм гитче шартладан, ышанладан къуралгъанды; Къулийланы Къайсынны назмуларыны сююмлюклерини себебин белгилер ючюн, аны поэзиясын саулай джигине дери сюзерге керкли боллукъду.

Окъуучуну кёлюнде Къулий улуну назмулары къозгъагъан сезимлени кёб тюрюлюклерни, эркинликлерни

¹ Мастера перевода о нашем Кайсыне Кулиеве, «Кабардино-Балкарская правда», 4 апр. 1965 г.

В. Звягинцеваны эсинде ол назмуланы бир таб образларын туудурады. «Къулийланы Къайсын эркин оюмлу поэтди,—дейди ол.—Поэт литературщинадан, субай джасандырмакълыкъдан, басындырыудан кенгдеди; джалгъанлыкъны уа айтмай къояйыкъ. Джел оюм эте билсе, мен ол джелча эркинди дерик эдим».¹

Къулий улу литературагъа 30-чу джылланы арасында (джазыб тебрегени 1934 джыл) киргенди. Назмуларыны асламысы да ол джылланы поэзиясыны стилинде джазылгъандыла.

Бютеу кърал бла бирге Малкъарны джашауунда болгъан уллу тюрлениуле адамны джюрегин джашаугъа кёллендириб джазаргъа (кеси да назму халда), тартады. Джаш джазыучу, школ сохтасы Къулийланы Къайсынны тегерегинде кёргеннен, эшитгенинен алгъан баш сезими — адам джегилгенликден, унукъдурулгъандан къутулгъанды, баш бошлукъ табханды. Бу сезим аны саулай кючлейди; аны назмуларыны асламысы мындан чыгъыб башлайды.

Поэт совет адамны тири атламын, джигитлигин, джашауда талпыулулугъун кёреди:

Совет къралны адамына
Къарайма да, бютеу джюрегим бла сюеме,
Совет къралны адамы, сени!
Кёреме: джукъу басыб, ююгюб турмай,
Джигит иесисе кёкню эм джерни.
Эзилиб санларынг тюшюб турмай,

¹ Мастера перевода о нашем Кайсыне Кулиеве. «Кабардино-Балкарская правда», 4 апр. 1965 г.

Кёкге къанат уруб чыкъгъанынгы
Джашаугъа кьолунгу булгъаб кьоймай,
Аны бийик чекге тартханынгы.²
(«Совет къралны адамына къарайма да...» 1939).

Ол тегерегинде кёрген джашауну революция бергени бла бирге революция бютеу дуняда да тюрлениуле этгенин джаш поэт толусу бла ангылайды. Къралны ичинде тюрлениулени уа дженгил баргъанлары анга джарыкъ гимнле айтдырады. Асыры кызыу, къатышханыракъ болса да, керти ачыкъ джюрекден жангылыкъны, адамны акъылын махтагъан къууанчлы гимнле:

Минг джюрегим огъуна болса да мени,
Заманыбыздан аямазем!
Джыр тизгиннге салмай, минг джюрекден да
Бир къан тамырчыгъын да кьоймазем!
Мени джюрегим бош учунмайды.
Акъылым хауада бош джюзмейди.
Бу кюнлени игилигин кёрмеген,
Джукъ да кёрмейди, джукъ да билмейди.

(«Стихлерим! Чууакъ кёгюбюзге...» 1938).

Бу заман Къулийланы Къайсыннга къуру 30-чу джылла тюлдюле. Заманны образы кесине бюгюнлюкню болдургъан эм келлик кюнню кёргюзген револю-

² Къулий улуну назмуларын былайда мындан ары да малкър тилде джазылгъанларыча келтиребиз: бир къауум бизнича айтылмагъан сёзлени тюрлендирмей. Сёзлени тюрлендирген талай джерде назмуну ритмасын, рифмасын бузады. Сёзлени тюрлендирмегенибиз себебли, башха сёзледе грамматика джазыу биздеча болмагъанланы да «дж» харифден кългъанын алайлай кьоябыз: бу башхалыкъла бек азчыкъдыла, назму ангылашынады толусу бла, тюрлендириуле уа къатышдыргъан этерикдиле.

цияны джыяды. «Дунияны историясын ачыб...» (1939), «1871 джыл» (1939), «1905 джыл» (1939), эм, башха назмуларында урунганланы баш бошлукъ ючюн историялы кюрешлерини кесини заманындан узакъ, алай аны болдурургъа болушлукъ этген кюрешлеге санайды. «Парижни коммунарларына» (1939) деген назмусунда поэт Париж коммунагъа былай багъа береди:

Тойгъанланы окълары сизни биченча

чалгъанлыкъгъа,

Ол ёлюм тюлдю сизге, джигит ишчиле.

Сиз джаныгъызны берген ишге ёлюм джокъду.

Залимликни тамагъындан буугъан къолгъа ёлюм
джокъду.

Поэт кеси да эслемегенлей болгъан эсе да, творчествосуну биринчи бешджыллыгъында назмуларына хаман «заман», «бу кюнле» деген сёзле киредиле. Нени юсюнден оум этсе да, барына да поэт кесини заманыны юсю бла къарайды, анга таяна къарайды.

Къулий улуну ол джылладагъы кёб назмусу кесини халкъыны эм къралны халкъларыны ётген заманларыны, революция бла джер джюзюню урунганларыны юсюнден сабий кёллю, халал сагъышлы назмуладыла. Ол эркин, азат къралны адамы болгъанындан, эркинлигинден кюч табхан, кесин джер юсюнде болгъан затлагъа, болумгъа джууаблыгъа санайды, революцияны коммунизмни идеялары ючюн кюрешге хазыр болгъанлай турады.

Анга болушур ючюн

Окъургамы керекди, окъурма,

Билиргеми керекди, билирме.

Къолума сауут алыб, урушхамы барыргъа
Керекди барырма.

(«Мен бютеу да джерни юсюнде...», 1939).

Къулийланы Къайсын туура 30-чу джылланы революционерленин тѣлюсюнденди.

Алай а къууанчылыкъ, кызыулулукъ поэтни сагъышыннан таймайдыла, Къулий улу ойлашыргъа тартады. Ол джашауну магъанасыны, адамны джер юсюнде борчуну юслеринден сагъыш этеди. Алай бла аны назмуларында философиялы джетек башланады:

Мен билеме, адам дуниягъа
Къул болургъа деб туумагъанын.

Поэт бишген назму бла айталмаса да, бишген чыгъым этеди.

Билеме, адам уллу быдырны
Чуругъун тартар ючюн туумагъанын,
Акылы фахмусу да тас болуб,
Къабыргъа джатар ючюн туумагъанын.
Бютеу фахмусун, акылын да эркин,
Къолундан келген кирик, керик,
Дуниягъа адам улуна берик.
Эркин къууанчы, керти насыблы
Джашаб турур ючюннге туугъанын.
(«Мен билеме адам дуниягъа...,», 1938).

Къулийланы Къайсыннга адамлыкъны, адамны юлгюсю, къачан да болсун, халкъ ючюн кюрешге чыкъгъан адам болады: халкъ ючюн ким джанын берген эсе, анга.

Не кючюнг бар эсе да,
Барын да салыб, джыр эт!
(«Джигитлик», 1939).

Ол себебден сейири джокъду халкъ джигитлени биринчи сафларында поэтге Маркс бла Ленин болгъанларыны («Марксха — атасына адам улу», «Ленинге»).

Быллай уллу темалагъа джазгъанлыкъгъа, идея магъана тюз, болгъанлыкъгъа, Къулийланы Къайсынны ол джылладагъы граждан лирикасы риторикалыды, схемалыды. Традициялы миллет символланы тузагъына тюшюб, поэт метафораланы мутхузлукъларын, мийикге ушагъан сёзлени магъанасызлыкъларын, къууушлукъларын, тили ауур, басындырыу, штамп болгъанын эслеялмайды.

Поэтни ангысында заманны кесини интернационал хауасы ёсдюрген бютеудуния масштаблагъа — кенг творчествогъа — тартмакълыгъы аны история материалланы бек аз билгенине тирелиб тохтайды. Октябрь революция, граждан уруш анга узакъ озгъан история (Къулий улу 1917 джылда туугъанды) эдиле. Аланы юсюнден билгени, сезимлери тамада тёлюню хапарларындан, школ дерсинден, башха китабладан къурала эдиле. Поэтни историялы документлени тинтерге, историялы чыгъарма джазаргъа эсеби болмагъанды. Аны ючюн мийик поэтликге ушагъан назмула абстрактлы кёлтюртю сёзлени джыйымдыкълары болуб къалгъандыла.

Къулийланы Къайсынны поэтлик ойлаууну баш халы бек ачыкъ «Тау суучукъну джырчыгъы», «Салам, эртденлик!», «Арбачы», «Алма», «Танг бла бирге туу-

гъан адамгъа», «Арбазда», «Эшекге миниб баргъан джашчыкъны джырчыгъы», дагъыда анга ушаш назмуладан башланады, былада белгиленеди.

Бу назмула малкъар поэзияда джангы зат болгъан дыла. Ол джыллада «идеясызгъа» саналыб, басмагъа къыйын ётгендиле. Бир къарагъанынг бла была къуру табигъатны суратлагъанча кёрюнедиле. Керти да, былайда «джашил. дунияны даууру», чууакъ хауа, къанатлы джыры кёбдю. Алай а оюм да аз тюлдю. «Алма» деген назмуда биринчи планда алманы образы келеди, алай а аны ызындан ариулугъу кеси аллына ариулай къалмай, ол адамгъа къууанч бергени эсленеди:

Эртденлик кюн тийгенд бишген алмагъа,
Ол ышаргъанча кёрюнед манга.
Гитче къызчыкъ ойнай турад къатымда,
Кёзчюклери толудула къууанчдан.
Бар, къызчыкъ, алманы юзюб кел манга,
Ол ушайд сени ууртчукъларынга!

Башха назмусу:

Анам шаудандан суу алыб келгенд.
Кюн шёндю тийгенд арбазгъа.
Чыммакъ чакъгъан балий тереклери —
Кюн шёндю тийгенд садха.
Анам, сен шаудан суудан бер манга,
Тау бузла суугъу анда,
Булутлу тёппеле къарларыны
Тазалыгъы къара сууда.

(«Арбазда»).

Бир кёзюучюкде кёк джашнагъанча келген ассоциация поэтни туугъан джурту бла махтаннганын, анга

джюреги бла огъай, ангысы бла да билген чексиз сый-
меклиги болгъанын ачыкълайды: образла бла сурат-
ланыб, ийнамлы кёргюзтюледи:

Ол суууду туугъан джерибизни,
Аталарыбыз да ичген,
Ол чыгъад биз сары алтыннга да
Бермез зыгъырын ичинден.

Къулий улуну назмусунда Малкъарны джерини ич-
инден чыкъгъан, къара суу кесини сыйлы кючю бла
ананы сютюне тенгди, ол «ичги болгъанд батырлагъа».
Былайда бютеудуния магъаналы «туугъан джеринги
уууч топрагъы» деген, Малкъар бла Қъарачайда уа
туугъан джеринги «бир уртлам сууу», «ташы» деген
мотив барды.

Кертиди, бусагъатда бу назму бла кишини сейир-
синдирлик тюлсе: андан бери ол мотивге бек кючлю
кёб назмула (Къулий улуну кесиникиле да аланы ичин-
де) джазылгъанды. Ол джыллагъа, заманнга, ана ли-
тератураны болумуна кёре уа былай суратламакълыкъ
бек фахмулуду, Къулий улуну кесини творчествосунда
да магъанасы уллуду.

Къулийланы Қъайсынны ол джылладагъы лирика-
сыны (1934 — 1939) баш халисин барындан да бек,
барындан да ачыкъ «Салам, эртденлик!» деген назму-
су бек ачыкълайды.

Салам эртденлик,
Джаб-джарыкъ бетли,
Қъанатлы джырлы
Бишген кёгетли,

Салам садлада,
Джетген алмала,
Тау төппеледен
Эннген аязла!
Гюрджю джанына
Баргъан булутла,
Чыкълы бачхалагъа
Кирген кыызла.
Мен эртден джырым
Бла чыгъама,
Кёк кырдыкдан толу
Эртден, санга.

Къулий улуну эртденлиги — Малкъарны, Совет къралны джарыкъ бетли эртденлигиди, джаш къанатлы, къонгурау тауушлу эртденлик; ол бары да — джашауну поэзиясыды. Поэт аны ачыкъ сезеди; суратлагъаны алкъын алай базымлы болмаса да, кёре билмеклиги болгъаны ишексизди, поэтлик ойламы, суратлау джорукълары тюз джолдадыла. Къулий улуну эндиги келлик поэтлик стихиясыны бюртюгю, — джашаугъа хорланмазлыкъ, азмазлыкъ суймеклиги — бу назмулада орналгъанды, быладан ёсе барлыкъды.

Къулий улуну бу назмулары поэтни реализмге келген джолларыны биридиле; адамны тегерегиндеги дуния, табигъат поэтни энчи оюмлу болургъа (конкретность) юретгенди, лозунг-риторикалы стилден айырылыб поэтге реалист образла бергенди.

Хар назмучуну творчествосунда реализмни бишгени асламысына бирча сыйдам болмайды (джазыучу реалист методну теория эм практика джаны бла ангылаб бошагъынчы), ол кёзюу-кёзюую бла фотографиялыкъ-

ны, натурализмни джесирине тюше барады. Бу эки кѣауум стилни бир-бирлери бла аууштурулгъанлары Кѣулийланы Кѣайсынны джашлыкъ творчествосуну ёсюу джолуну баш шартларыны бириди. Поэтни бир-бир назмулары саулай ол стиллени биринде джазыладыла: статьяны эм аллында келтирилген «Бюгюнню халыбыздан айтыргъа...», «Совет къралны адамына...», «Мен джашма, джашауум алдады мени!..», «Маркса—атасына адам улуну», «Ленинге», «Стихлерим! чууакъ кѣгюбюзге...», «Бизни къралда, адам такъырланмай...». «Къара ёмюрледе халкъны...»,¹ «Эски малкъаргъа» дагъыда аны кирик кѣб социал-граждан назмулары, «Биринчи кере ууда», дегенча адамлыкъ-мораль проблемаланы салыргъа кюрешген назмулары фактографиялы-натурализм стилде; «Тау суучукъну джырчыгъы», «Салам, эртденлик!», «Алма», «Арбазда», «Къундуз» дагъыда былачала реализм стилде джазылгъандыла Поэтни башха назмуларында уа эки кѣауум стил да хар назмуда бирге тюбейдиле «Суу-Ауузунда», «Бахсан бойнунда», «Элде», «Кавказ», «Тау балладасы», цикл «Кюн кюйдюрген кѣолла», «Мени хоншуларым», «Старая Руссадагъы тетраддан» д. а. к.).

Сѣз ючюн, биринчи кѣауумдан «Эски малкъаргъа» деген назму:

Ой, эски Малкъар, сен не ачыенг,
Кѣб джанла ачы чайыр чайнагъан,
Кѣб джарлы сыртда, кѣолда джоюлгъан,
Такъыр къазанда кюйген, къайнагъан.

¹ Назмуланы барысыны да биринчи редакциялары тинтиледиле: Кѣулийланы Кѣайсын. Салам эртденлик! Къабарты-Малкъар кърал басмасы, Нальчик, 1940.

Кенг джалпакълада кёб джалчылагъа,
Ачытыб зорчу къамасы кирген.
Къаракёз кызла, джюреклерине
Къыбдыла уруб, къанларын ийген.
Ой, ачы къама не кёб джюреке
Къанлы джол салыб, кызыл къан тёкдюнг,
Къара аузунгу къандан толтуруб,
Не кёб къарынны сен джарыб ётдюнг!

Дагъыда аны кибик, быллай бояусуз трафаретледен
къуралгъан юч трофа.

Поэт ачыулу сёлешеди, ол зорчуланы айыбларына
джолукъдурургъа, эски Малкъарны мыдах образын,
байны, малкёз, адамлыкъсыз сыфатын, халисин сурат-
ларгъа деб иннети алайды. Алай а окъуучу аны джю-
реги бла сезмейди, акъылы бла ангылайды. Бушуу-
ланы неда къууанчланы тамам толу бир-бири ызын-
дан тизгенликге ол суратлау чыгъарма болалмайды. Бу
назму уа алай тизиудю. Назмуну тили Къулийланы
Къайсынныкъы тюлдю, халкъ ариу сёзлюкню штамп-
ларыды (штампы народного красноречия); была-
ны къарачай-малкъар поэтлени хар къайсы биринде
да кёресе; бу тукъум назмула къайсы поэтники бол-
гъанларын айырыб да танымайса.

Быланы дагъыда бир ачыкъ шартлары: поэтлик
техника джаны бла джангыз биринде композиция
джокъду, не аллы, не ахыры бир-биринден айырылыб
танылмайдыла. Сёз ючюн, ма Ёртенланы Азретни наз-
мусу — «Эски заман»:

Эски заман, эски заман!
кюнсюзюню эмген заман,
Джарлыны джаны саулай элтиб
кёрге кёмген заман!

Ненча минг халкъны джюрегин
кюдюрдюнг сен туз кибики!
Эритдинг санларын отда
къызгъан балаууз кибики...
Аз халкъланымы бойнуна
боюнсха салыб джекдинг!..
Азнымы онгсузду, джарлыды
демей къанын тѣкдюнги!..

Бу халда дагъыда тогъуз строфа; не андан алгъа,
артха болмай былайда нек бошалгъаны да белгили
тюлдю: быллай энтда сау сынджыр строфа тизерге
боллукъду.

Быланы къатларында Къулий улуну «Къундуз» де-
ген назмусуна къарайыкъ.

Къыртчын сууукъ эд кече эшике,
Тунукъ-тунукъ юре элле итле.
Боран тунукъ-тунукъ юфгюре эд,
Сабий джылагъан таууш келе эд.
Къундуз бир юйде чепкен малтай эд,
Кеси-кесине шош джыр айта эд.
Ол джырда бир сؤймеклик эшитиле,
Не да ол тарыгъулукуъну бере,
Боранны ёнюне къошула эд,
Тышына мыдах, ауур чыгъа эд.

Таулу тиширыу Къундуз чепкен согъады, тигеди.
Эрине, джашына тюл, байгъа. Бу назму «Эски Мал-
къаргъа»-дача къара бояуладан толу тюлдю, «къан
ичген», «къан тѣкген» да джокъду. Эски Малкъар а ол
чыгъармада тюл, мында ачыкъ кёрюнеди. Узакъдан ту-
накы чыкыгъан ит юрген, сабий джылагъан, боран сыз-

гъыргъан тауушла эшитиледиле. Кѣб суратны да кѣз-
юнге кѣргюзтесе: эл, тюр болгъан кибик, шошду. Ал-
ай а, огъай, ол кеси-кесине тынгылагъанча кысылыб
турады. Хар юйде мутхуз жарыкъ, тыбырда джукъ-
лана баргъан отдан ургъан жарыкъла кълтырайды-
ла. Къларчыкъла кенг оджакъгъа эркин учуб киредиле,
отда тас болурларыны аллы бла бир кесекчикни тюр-
тюню арасында джылтырайдыла; бир-бирлери тюртюр
джабыуну ичи бла зарансыз ѣтюр, жаркъланы от джет-
меген кълйырына кълнадыла. Тиширу шош тигеди,
джюр ийиреди, тери ийлейди. Акълырын джырлайды.
Мыдах, сагълшы. Аны джырына боран кълшулады...
Джыр алай туугъланды: ахсынганча, адамны джаны-
ны, джюрегини эм теренинден. Джыр — тишируну
ачулу джашаууну юсюнден, ууатылгълан, тебленген
уллу сълмекликни юсюнден, халкъ ѣкълю батырны,
джигит уучуну юслеринден; кълар юзългенле тюрбюнде
кълалгълан джашыны, къларнашыны, эрини, атасыны юс-
леринден.

Назмуда белgili затны, олсагълатда кѣб джюрютъл-
ген теманы хакълындан айтылса да, аны кесини, башха
назмуланы бири бла да кълатышдырмазча, иннети бар-
ды; ол белgili затланы ичинден бир суратчыкълны ай-
ырыб кѣргюзеди. Не кесек да болсун, суратлау бла ри-
ториканы арасы бу назмуну кесинде огълуна айырыла-
ды. Айтылыб (суратланыб) ачыкъ болуб бошагълан
оумгъл (назмугъл) автор быллай ахыр «такългъланды»:

Таулу тиширула, бизни анала,
Кѣб мудах кечеле ашыргъландыла,
Кечелени джукълусузлай ѣткере,
Кълш боранга кѣб тынгылагъландыла,

Кыш кечеледе джюн тарагъандыла,
Киши ишден талыб къалкъыгъандыла,
Бир-бирлерине кѣб тарыкъгъандыла,
Ала кѣб мудах ийнар айтхандыла.
Къыш боран оджакъда кѣб сарнагъанды,
Джюрек кюйдюрген кѣб джыр джырлагъанды,
Отджагъада кѣб ана джылагъанды,
Кюлге тамыб кѣб джыламукъ къалгъанды,

Бу тизгинле назмуну баргъаны, оюмну ачыкъдан ачыкъ бола келгени тюлдюле, назмудан этилген чыгъымдыла. Муну окъуучуну орнуна автор кеси этгенди.

Былайда автор окъуучу назмуну ангылаялмай къалыр деб къоркъуу этгенге ушайды: сѣз ючюн, автор «таулу тиширыула, бизни анала», деб Къундузну юсюнден айтылгъан малкъар аналаны барыны да юсюндеди деб, айыртмаса, окъуучу Къундузну джангыз бир адамны магъанасында ангылаб къоярына къоркъгъанды.

Алай а быллай зат Къулий улунда кѣб тюбемейди, ол кѣргенин барын да, джукъгъа да аккыллы болмай, эркин суратлайды. Аны «Джолда бизни джауун джете-ди», «Тауда», «Джашчыкъла бла наныкъла», «Джазгъы кюн джазылгъан назму», «Джашчыкъ бла бузоучукъ» деген назмулары толу реалист чыгъармаладыла. Быланы араларында бек джетишимли, пластикалы образла, суратла бардыла. Сѣз ючюн:

Джашчыкъ бла бузоучукъ
Арбазда ойнайдыла,
Экиси да насыблы,
Бир-бирге ушайдыла.
Джашчыкъ бузоуну кюнден

Толу уллу кёзлеринде,
Къараб туруб кесини
Бетин, тишлерин кёреди.
Джашчыкъ бла бузоучукъ
Тоюб оюн этелле,
Бир-бирини къууб, ала
Биченликге кетелле.

(«Джашчыкъ бла бузоучукъ»)

Бу, муну аллында айтылгъан назмула барысы да 1940 джыл джазылгъандыла; 1939 джылны тышында Къулий улуну джетишимли, джетишимсиз назмулары да барды, джалан, айгъакъ абстрактлы риторикадан а поэт толусу бла айырылады.

Къулийланы Къайсынны поэтлик усталыгъыны ёсюю бирча тыйгъычсыз барыб турмаса да, къалгъан къарачай-малкъар поэзиядан иги кесек дженгил болгъанды. Аны, пахмуну тышында, талай чуруму барды. Аланы ачыкълагъан бизни бу сагъатдагъы поэзиябызгъа бек кереклиди.

20-чы джылланы экинчи бёлюмюнде джаратылыб, малкъар совет литература ол сагъатдан огъуна (башха джаш литературала бла бирге) РАП-ны джорукъларыны тюбюне тюшеди. Джангы къуралгъан кёзююнде РАП-ны орус эм башха уллу литературалагъа зараны бла бирге хайыры да болгъанды. Север Кавказлы джаш литературалагъа уа хайыры да тиймей, заран салгъанды. Белгилисича, РАП джангы ёмюрге джангы пролетар литература къуаргъа керекди эм эскиликни саулай къурутургъа керекди деген ат бла халкъ аууз творчествону классиканы да бир джанына атдыртханды. СКАПП (Северо-Кавказская ассоциация про-

летарских писателей) Ростовда чыкыгъан «На подъеме». «Революция и горец» журналла бла РАП-ны нигилист-теорияларын кенг джайыб, джашауда бардырыб тургъанды. Сёз ючюн, къабарты-малкъар критикада ол джыллада былай джазылгъанды: «Революциягъа деричи къабарты-малкъар творчество (артыкъ да аууз творчество), джараштырыб, суратлау литературада болургъа кереклисича, формасы эм магъанасы болурча этиб, биз джюрютюрча, хайырландырырча зат бермегенди бизге. Революциягъа деричи творчество формасызды. Ол анда миллет-политика стройну тюрсюню кёрюнгени себебли, историклеге неда лингвистлеге керек боллукъду ансы, пролетар миллет джазыучугъа магъанасы джокъду».¹

«Бизни суратлау литератураны магъанасын бизге хар кюн, хар сагъат береги — социализм къурауну практикасындан», деген заманында критик тюз айтады. Андан ары уа ол, «къабарты эм малкъар литератураланы бу кёзюуде джетишимлерин» санай, былай джазады: «Поэтле, суратлау халда айтсакъ, байрам кюнледе, байрамда уллу къууанчлы джамагъатны арасында Сосуркъаны джыртыкъ кёлегин кийиб айланганларын къойгъандыла; ала мешиналаны ёкюргенлерини, коллектив эм уллу къурау ишлени, джарыкъ тауушлу урунууну арасында кеслерини стиллерин, кеслерини мотивлерин, кеслерини темаларын эм суратлау амалларын табадыла, чыныкъдырадыла.»² «Джазыу-

¹ Дж. Налоев. От мертвого к живому. Кабардино-Балкария, литературно-художественный сборник, вып. 1. Каббалкнациздат, Нальчик, 1933, стр. 84.

² Бу да анда 84 бет.

чугъа артыкъсыз да джаш джазыучугъа, — дейди андан ары критик, — Толстойдан не уа Лермонтовдан юренирге боллукъ тюлдю, башха джукъ айтмасакъ да, аланы биз саулай къабыл этерге болмагъаныбыз ючюн».³

Аууз творчествогъа саулай «эски» сёз аталыб, аны ичинде керти халкъ чыгъармала интервенцияны заманында чыкъгъан контрреволюция джырладан да айырылмайдыла; джангы литератураны политика, джангы хали юретиу борчу, себеби терс ангыланады, учхара затча кёрюнеди: китаб чыкъгъанлай халкъгъа коммунист ангыны сингдириб къоярча кёредиле. Быллай хауаны арасында бизни агитация назмуланы чемерликлери болмагъан огъай, темалары да джарлыды: колхозгъа чакъыруу («Колхозгъа дери», «Колхозда», «Мал кютюуден», «Колхоз бла комсомолчугъа», «Беш джыллыкъ план»); календарны кызыл кюнлерине бла эл мюлк кампаниялагъа аталгъан назмула («8-чи март тиширыулары байрамына», «1-чи Май байрамына», «Кызыл Октябрь», «Советлени сегизинчи область съездлерине» д. а. к.); школгъа чакъыруу («Окъуу ишибиз», «Ликпунктлагъа барыгъыз, илму билим алыгъыз»)¹ Назмуланы барында да эки-юч формула къайтарылады: адам колхозда ач, джаланнгач боллукъ тюлдю, кыйын ишни тубюнде бюгюлюб турлукъ тюлдю.

Аны бла бирге малкъар литератураны тамалын салгъан фахмулу, уста, бюгюнлюкде малкъар литератураны классиги аталгъан поэтни Мечиланы Кязимни творчествосу да юретиуде хайырландырылмагъанлай къалгъанды. Критика: «Къабарты-Малкъарны халкъ джырчысы Мечиланы Кязимни терен, кючлю назмуларыны

¹ См. Джангы джашауну джолунда. Каббалкнациздат, 1931.

юсюнден айырыб айтыргъа керекбиз»,—деб джазгъанды, юлгюге уа Кязимни кючлю назмулары келтирилмегендиле, эм къарыусуз, риторикалы назмуларыны атлары айтылгъанды.²

«Къыйын заман эди, — деб эсине тюшюреди Къулийланы Къайсын. Ол заманда бизде адамны хар кюнлюк тюз къууанчларыны, дунияда ол джашауну ариулугъун сезгенини, адамны энчи ичги сагъышларыны юсюнден джазгъан адет джокъ эди. Терек бачхада бишген алмаланы, суймекликни дегенча затланы атларын айтхан бир къауумланы уллу ачыуландыра эди, аманлыкъгъа саналыргъа джете эди».³

Бу затла барысы да Къулийланы Къайсынны творчество джолунда башха тюрлюрек болгъандыла. Ол 20-чы джылланы поэзиясыны «ауруун» чекмегенди. Анга алгъыннгы культура байлыкъны, айырыб, фольклор бла Мечиланы Кязимни къабыл этергеми, этмезгеми деген соруу болмагъанды, область критиканы Толстойдан, Лермонтовдан юренирге боллукъ тюлдю деген чакъырыууна сыйыныргъа керек болмагъанды. Поэт алдаулукъ тенденцияланы заранларын сынагъанды, алай а алагъа разы болмагъанды, къаршчы тургъанды. Анга 30-чу джылланы арасы кёзюуге 20-чы джыллада эм 30-чу джылланы аллында орналгъан формализмли эм вульгаризаторлукъ джангылычладан асламысына ариуланнган орус литератураны хауасы себеб болгъанды.

Къулийланы Къайсын джазыб джангы башлагъан

² Б. Тарасов. Предисловие к кн.; Горная Балкария. Каббалкнигоиздат, Нальчик, 1940, стр. 7.

³ Поэт кеси айтхандан.

заманындан огъуна уллу культураны арасында болады: ол джыллада поэт Қърал театр искусствону институтуну студенти болганды. Уллу искусство бла танышыб, творчествону джалгъанын, кертисин айырыргъа юрениди.¹

Фольклордан къачмагъаны бла бирге, ол андан дере ала да билгенди. Къулийланы Қъайсынны фольклор бла байланиган халлары кѳб тюрлюдюле. Былайда алапы барын да айтырча тюлдю, бир баш шартын айтыб, бир мисал келтирейик фольклор чыгъармаланы терен магъаналылыкълары Къулий улуну сейирсиндиреди, эм кесине тартады. Ала асламысына халкъгъа, джамагъатха бирден тюшген уллу драмалы чырмауланы юсюнден этилгендиле.

Поэтни «Акъ башлыкъ» деген назмусу ол джылладагъы къалгъан назмуларыны кѳбюсюню арасында суратлау кючю, композициясыны таб джарашдырылгъаны, кысхалыгъы, кесгинлиги бла айырылыб эсленеди. Джангы къарамлы, эмоциялы джыр-хапар къарачай-малкъар кюулени халында джазылгъанды. Белгилисича, кюу ёлгеннге, бир-бирде башха уллу кыйынлыкъ тюшген, артыкълыкъ джетген (тюрмеге, ссылгагъа джиберилгенлеге) адамлагъа этиледи. Къууанч бушуу сезиминги да тышына чыгъармай, басымлы болгъанны излеген таулу адет, уллу ачыу келсе, аны кючюню алындан жанлаб, ары дери айтылмай тыйылаб тургъан багъалы адамгъа суймеклик тышына тѳгюлюб, харамлыкъсыз, къошакъсыз джыр болады.

Къулийланы Қъайсын кюуню магъанасыны баш шартын, рифмикасын, ритмикасын, интонациясын ала-

¹ Муну юсюнден кенгирек бир кере джазгъанбыз: Джер бла джыр. «Ленинни байрагъы», 1967, 19 дек.

ды; композициясындан качады. Кюу иги кесек узун болады, магъанасы, хапары ол узунлукъну саулай туталмаучуду.

Къулий улуу назмусунда «Герман» уруш сагъынылады — биринчи империалист уруш. Алай болса да иштаулу урунуучуну къайсы урушда джоулгъанында тюлдю, аны дуниядан тас болгъанында, джашы анасына къайтмагъанында, аланы экисине да уруш керек болмагъанында, ананы тауусулмазлыкъ, ёмюрлюк ачыууна ким эсе да джууаблы болгъанындады.

Кюуню атына ол кимни юсюнден этиле эсе, аны аты аталады. Къулий улу назмусуна «Акъ башлыкъ» атагъанды. Бу литератураны шартыды, назмуну магъанасын кенгирек этеди. Былайда акъ башлыкъны (байрамгъа кийилинген омакъ) образы къууанч джашауну символу болады:

Адайны къары кирик, акъ башлыкъ
Этген эдим мен Омаргъа.
Омар алгъан эди акъ башлыкъны
Къууанчлыкъ бла къысаргъа.

Анасыны джашыны да муратлары толмады;

Эсимдеди къара джамчыны юсюнде
Акъ башлыкъны джел этгени.
Герман урушха барыргъа алыныб,
Омарны юйден кетгени. —

деб джазады поэт. Назму саулай ол «эсимдеди» ни те герегинде къуралады. Ана ёмюрю хаман ма ол суратны — саламлашхан кёзюлерин — кёргюзгенлей турлукъду; ол сурат а, чык ычхыннганча, башха суратланы ананы эсине тюшюрте турлукъду. Аллай кёлге артыкъ бек тюшюб къалгъан сурат болуучанды кюуню

этдириб башлатхан. Назмуну кьошакъсызлыгъы тынч ангылашынмакълыгъы да халкъ джырни халисинденди. Тёрт строфа. Алагъа адамны сагъышларындан, джюрек халындан бек кёб зат сыйынады. Адамны джашаууну ётгени, бююннгюсю кёрюнеди. Автор шаблон метафораланы («ачы джыламукъ») болушлукъларына чабмайды, тыш къарамлары джазыкъсыныуча кёрюнген сёзлени кёояды. Назмуну магъанасында къралгъанында да хилеулюк джокъду.

Бештау джанындан джелле келелле,
Кюн да тиед къаялагъа.
Хар джолоучу да келед юйюне,
Джашым къайытмайды манга!..

Ол джыллада уа къарачай-малкъар поэзияда «эски джараланы кьозгъаб» назмуну алай бла эмоциялы этерге умут этиб кюрешиу кёб болгъанды. «Акъ башлыкъ» окъуучуну джюрегин кьозгъамай кёярыкъ тюлдю, анга урушну кюйсюзлюгюн «Урушну юсюнден» деген назмудан эсе тынч, дженгил ангылатырыкъды.

Тонау урушну кёрюб болмайма,
Ол кёб адамны джерде чиритед.
Кёб адамлагъа кёз джаш тёкдюрюб,
Кёб сабийлени ол ёксюз этед!

(«Урушну юсюнден», 1939).

Бу оюмну билмеген киши да джокъду, белгили оюм эмоциялы болур ючюн а, алай демеклик, — факт назму болур ючюн, былайда джукъ этилмегенди.

Къулийланы Къайсынны джаш поэзиясыны къарачай-малкъар литературагъа магъанасы поэт ол замандагъы поэзияны трафаретлилизин, риторикалыгъын хорлаб, реалист поэзия джазгъанындады; бизни заманыбызгъа магъанасы да бек уллуду: ол, джаш поэт, ол заманда огъуна къарыусузлугъун, аны поэзия болмагъанын сезиб, эслеб, анга къаршчы тургъан, эртде огъуна саулай совет литературада да сюд этилиб, алджаулулугъу ачыкъ болгъан реалистсиз затланы бир къауум литераторла бююнлюкде нечик «байракъ» этедиле, махтайдыла деб, ойлашдырырында эм Къулий улундан — аны ёсюу джолларындан, юрениуонден, поэтикасындан толу дерс алыргъа боллугъундады.

БАШЛАРЫ

М. Горький.	
В. И. Ленин. (Байрамкѳулланы Маулан кечюр-генди)	5
Байрамукѳланы Халимат.	
Ленин бла шагѳрейлениу	61
Блимгѳотланы Мунир.	
Вождну кабинети бла юю	78
Лайпанланы Рашид.	
Ленинни портрети	87
Кѳагѳыйланы Назифа.	
Кѳадау ташны ауазы	96
Эртденнгиде джазылгѳан миниатюрала	102
Джазаланы Балуа.	
Алмаз	104
Баучуланы Келимат.	
Ата джурт кѳазауатны заманында	111
Кѳебекланы Билал.	
Мухаммат	120
Акканы кѳамасы	128
Чеккуланы Кемал	
Балийле	133
Шаманланы Медиха	
Бизни орам бла	143
Ижаланы Роза.	
Зарлыкѳ	157
Тохчукѳланы Азрет-Алий	
Насыблы юйдеги болугѳуз	165
Алийланы Магомет	
Сюймекликни кѳаясы	173
Кѳыйынлыкѳда табылгѳан шохлукѳ	177
Чотчаланы Магомет.	
Шахматла	183
Кѳобанланы Ахмат.	
Кесимме терс (повестден юзюк)	194

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Байрамукѳланы Нина.	
Кѳулийланы Кѳайсынны творчествосуну реализмге келгени	218

ДОБРОЕ УТРО

Сборник произведений
карачаевских писателей

244 стр. без иллюстраций

На карачаевском языке

*

Редактор-составитель А. И. Кубанов

Художник Б. М. Узденов

Художественный

редактор М. П. Бертник

Технический

редактор Г. М. Хомякова

Корректор Р. А. Гнаева

*

Сдано в набор 7-IV-1969 г.

Подписано в печать 8-VIII-1969 г.

Формат 70x108¹/₃₂. Физ. п. л. 7,625.

Усл. п. л. 10,45. Уч.-изд. л. 9,19.

Тираж 1000 экз. Заказ № 1018.

ВУ 63143. Цена 33 коп.

*

Карачаево-Черкесское отделение

Ставропольского

книжного издательства.

Черкесск, Ленина, 38.

*

Карачаево-Черкесская

областная типография,

Черкесск,

Первомайская, 47.

Батрасы 33 коп.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
КЪАРАЧАЯ-ЧЕРКЕС
БЕЛЮМИО
ЧЕРКЕССК. 1969